

DZIENNIK URZĘDOWY

WOJEWÓDZTWA POMORSKIEGO

Gdańsk, dnia 23.04.2024 r.

Poz. 2044

UCHWAŁA NR LI/392/24 RADY GMINY RYJEWÓ

z dnia 27 marca 2024 r.

w sprawie przyjęcia „Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Ryjewo na lata 2024-2027”

Na podstawie art. 12 pkt 11 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (jednolity tekst: Dz.U. z 2023r. poz. 40 z późn. zm.) oraz art.87 ust. 3 i ust. 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (jednolity tekst: Dz.U. z 2022r. poz. 840 z późn.zm.) oraz po uzyskaniu pozytywnej opinii Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku nr RD.5120.28.2022.SS z dnia 6 lutego 2024 r. w przedmiocie w/w Programu Opieki, Rada Gminy Ryjewo uchwala, co następuje:

- § 1. Przyjmuje się, „Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Ryjewo na lata 2024-2027”,
w brzmieniu stanowiącym załącznik do niniejszej uchwały.
- § 2. Wykonanie uchwały powierza się Wójtowi Gminy Ryjewo.
- § 3. Program Opieki nad Zabytkami podlega ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Województwa Pomorskiego.
- § 4. Uchwała wchodzi w życie z dniem podjęcia.

Przewodniczący Rady Gminy

Kazimierz Zima

**PROGRAM
OPIEKI NAD ZABYTKAMI
GMINY RYJEWO
na lata 2024-2027**

opracowanie:
Iwona Gołaszewska

Ryjewo, grudzień 2023 r. – styczeń 2024 r.

Spis treści

1. Wstęp.....	2
2. Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami.....	2
3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce.....	3
3.1. Obowiązek konstytucyjny ochrony zabytków.....	3
3.2. Zasady ochrony dziedzictwa kulturowego w świetle ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.....	3
3.3. Zadania samorządu z zakresu ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym.....	6
3.4. Inne uregulowania prawne.....	6
4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego.....	8
4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.....	8
4.1.1. Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030.....	8
4.1.2. Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju.....	9
4.1.3. Narodowa Strategia Rozwoju Kultury.....	10
4.1.4. Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami.....	10
4.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu.....	10
4.2.1. Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego.....	10
4.2.3. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego.....	12
4.2.4. Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego.....	13
4.2.5. Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego.....	15
5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego.....	19
5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy.....	19
5.1.1. Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Gminy Ryjewo.....	19
5.1.2. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego.....	19
5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy.....	23
5.2.1. Zarys historii gminy.....	23
5.2.2. Krajobraz kulturowy.....	24
5.2.3. Zabytki nieruchome.....	30
5.2.4. Zabytki ruchome.....	51
5.2.5. Zabytki archeologiczne.....	51
5.2.6. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych.....	52
5.2.7. Dziedzictwo niematerialne.....	52
5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony.....	55
5.3.1. Wykaz zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków.....	55
5.3.2. Wykaz zabytków ruchomych wpisanych do rejestru zabytków.....	55
5.3.3. Wykaz zabytków archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków.....	56
5.3.4. Ochrona konserwatorska w zapisach miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.....	56
5.3.5. Inne prawne formy ochrony.....	60
5.4. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków.....	61
5.4.1. Obiekty nieruchome włączone do gminnej ewidencji zabytków.....	62
5.4.2. Stanowiska archeologiczne w wojewódzkiej ewidencji zabytków.....	62
5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy.....	70
6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza szans i zagrożeń.....	82
7. Założenia programowe.....	83
8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami.....	86
8.1. Instrumenty prawne.....	86
8.2. Instrumenty koordynacji.....	86
8.3. Instrumenty finansowe.....	86
8.4. Instrumenty społeczne.....	86
8.5. Instrumenty kontrolne.....	87
9. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami.....	87
10. Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami.....	87
10.1. Publiczne źródła finansowania.....	87
11. Realizacja i finansowanie przez gminę zadań z zakresu ochrony zabytków.....	89

1. Wstęp

Gmina Ryjewo położona jest w południowo-wschodniej części województwa pomorskiego, w północno-zachodniej części powiatu kwidzyńskiego. Graniczy od północy z gminą Sztum, od wschodu z gminami Mikołajki Pomorskie i Prabuty, od południa z gminą Kwidzyn, od zachodu poprzez Wisłę z gminą Gniew. Położona jest na styku dwóch jednostek fizyczno-geograficznych: Doliny Dolnej Wisły (Doliny Kwidzyńskiej) i Pojezierza Iławskiego. Zachodnia część gminy to teren płaski o minimalnych wzniesieniach, częściowo zabagniony, pokryty łąkami i polami uprawnymi, pocięty licznymi kanałami i rowami odwadniającymi, jej północna i środkowa część obejmuje krawędź wysoczyzny Doliny Wisły, pokrytą prawie w całości zwartym kompleksem leśnym, natomiast zachodnia to lekko pagórkowaty teren, niemal w całości zajęty przez pola uprawne. Obszar gminy to 103,28 km², w tym użytki rolne 63% i użytki leśne 26%.

Znaczna część powierzchni gminy (ponad 30%) to tereny objęte różnymi formami ochrony przyrody: Ryjewski Obszar Chronionego Krajobrazu, Obszar Chronionego Krajobrazu Białej Góry, Morawski Obszar Chronionego Krajobrazu, Obszar Chronionego Krajobrazu Doliny Kwidzyńskiej, obszar Natura 2000 „Dolna Wisła, obszar Natura 2000 „Dolina Dolnej Wisły”, znajduje się tu 8 pomników przyrody. Krajobraz urozmaicają rzeki i kanały: Kanał Reja, Podstolińska Struga, Rów Tralewski i inne, przeważa krajobraz leśny.

W skład gminy wchodzi 12 sołectw: Barcice, Benowo, Borowy Młyn, Jałowice, Jarzębina, Mątowski Pastwiska, Pułkowice, Rudniki, Ryjewo, Straszewo, Trzciano, Watkowice.

Krajobraz gminy Ryjewo jest urozmaicony i atrakcyjny, ponadto znajduje się tu znaczna liczba obiektów zabytkowych, stanowiących wraz z niematerialnym dziedzictwem kulturowym duży potencjał turystyczny. Aby zachować to bogate dziedzictwo kulturowe opracowano Program Opieki nad Zabytkami Gminy Ryjewo na lata 2024-2027, który jest podstawowym dokumentem służącym inicjowaniu, wspieraniu oraz koordynowaniu prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechnianiu i promowaniu dziedzictwa kulturowego przez jednostki samorządu terytorialnego.

Głównym jego celem tego opracowania jest dążenie do znaczącej poprawy stanu zasobów dziedzictwa kulturowego położonego na obszarze gminy, w szczególności w zakresie stanu zachowania i utrzymania obiektów zabytkowych oraz zachowania krajobrazu kulturowego. Realizacja tego celu będzie się odbywała poprzez wskazane w dokumencie kierunki działań w ramach zdefiniowanych priorytetów.

Program Opieki nad Zabytkami Gminy Ryjewo na lata 2024-2027 opracowany został na cztery lata, po upływie tego czasu będzie cyklicznie aktualizowany. Dwa lata od ogłoszenia w dzienniku urzędowym wójt sporządzi sprawozdanie z jego wykonania, które przedstawi radzie gminy. Prowadzony trakcie realizacji programu monitoring umożliwi uwzględnianie nowych uwarunkowań prawnych, społecznych i gospodarczych oraz sprecyzowanie lub modyfikację założonych celów.

Ilekrót w tekście jest mowa o Programie Opieki, oznacza to Program Opieki nad Zabytkami Gminy Ryjewo na lata 2024-2027.

2. Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami

Podstawą prawną niniejszego opracowania jest art. 87 ust. 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami¹.

Program Opieki nad Zabytkami Gminy Ryjewo na lata 2024-2027 ma na celu:

- 1) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- 2) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- 3) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- 4) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- 5) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;

¹ tj. Dz. U. z 2020 r. poz. 282 ze zm.;

- 6) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce

3.1. Obowiązek konstytucyjny ochrony zabytków

Na obowiązek ochrony zabytków wskazuje Konstytucja Rzeczypospolitej Polski z dnia 2 kwietnia 1997 roku². W myśl art. 5 Konstytucji „Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego (...)”. Natomiast art. 6 mówi o tym, że „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju”. Art. 73 zapewnia wolność korzystania z dóbr kultury. Art. 82 Konstytucji wskazuje, iż obowiązkiem Obywatela Polskiego jest m.in. troska o dobro wspólne.

3.2. Zasady ochrony dziedzictwa kulturowego w świetle ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami w art. 3 definiuje pojęcie zabytku, jako „nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową”.

Ochrona i opieka nad zabytkami zdefiniowana została w następujących artykułach:

- art. 4: Ochrona zabytków polega, w szczególności, na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu:

- 1) zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
- 2) zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
- 3) udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
- 4) przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
- 5) kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
- 6) uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

- art. 5: Opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków:

- 1) naukowego badania i dokumentowania zabytku;
- 2) prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
- 3) zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
- 4) korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;
- 5) popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

Zgodnie z art. 6 wyżej cytowanej ustawy ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

- 1) zabytki nieruchome będące, w szczególności:
 - a. krajobrazami kulturowymi,
 - b. układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
 - c. dziełami architektury i budownictwa,
 - d. dziełami budownictwa obronnego,
 - e. obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
 - f. cmentarzami,
 - g. parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
 - h. miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- 2) zabytki ruchome będące, w szczególności:
 - a. dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
 - b. kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
 - c. numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,

² tj. Dz.U. z 1997 r., Nr 78, poz. 483 ze zm.;

- d. wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
 - e. materiałami bibliotecznymi,
 - f. instrumentami muzycznymi,
 - g. wytworami sztuki ludowej i rękodziela oraz innymi obiektami etnograficznymi,
 - h. przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- 3) zabytki archeologiczne będące, w szczególności:
- a. pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
 - b. cmentarzyskami,
 - c. kurhanami,
 - d. relikwiami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Ochronie mogą podlegać także nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

Zgodnie z art. 7 formami ochrony zabytków są:

- 1) wpis do rejestru zabytków;
- 2) wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
- 3) uznanie za pomnik historii;
- 4) utworzenie parku kulturowego;
- 5) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Zgodnie z art. 16 ust 1 rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. Na terenie parku kulturowego lub jego części, z godnie z art. 17, mogą być ustanowione zakazy i ograniczenia dotyczące:

- 1) prowadzenia robót budowlanych oraz działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej lub usługowej;
- 2) zmiany sposobu korzystania z zabytków nieruchomych;
- 3) umieszczenia tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych z ochroną parku kulturowego, z wyjątkiem znaków drogowych i znaków związanych z ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego, z zastrzeżeniem art. 12 ust. 1;
- 3a) zasad i warunków sytuowania obiektów małej architektury;
- 4) składowania lub magazynowania odpadów.

W razie ograniczenia sposobu korzystania z nieruchomości na skutek ustanowienia zakazów i ograniczeń, o których mowa w ust. 1, stosuje się odpowiednio przepisy art. 131-134 ustawy z dnia 27 kwietnia 2001 r. - Prawo ochrony środowiska³.

Zgodnie z art. 18 ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy określaniu ustaleń strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, planu zagospodarowania przestrzennego morskich wód wewnętrznych, morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej, analiz i studiów w zakresie zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, strategii rozwoju ponadlokalnego, planów ogólnych gmin, miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, miejscowych planów odbudowy albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego. Określając ustalenia ww. strategii, analiz, planów i studiów, w szczególności:

- 1) uwzględnia się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 2) określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu;
- 3) ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami.

³ tj. Dz. U. z 2022 r. poz. 2556 ze zm.;

Zgodnie z art. 19 określając ustalenia planu ogólnego gminy, miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowego planu odbudowy, uwzględnia się w szczególności ochronę zabytków nieruchomych:

- 1) objętych formami ochrony, o których mowa w art. 7 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, wraz z ich otoczeniem;
- 2) ujętych w wojewódzkiej lub gminnej ewidencji zabytków.

W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę:

- 1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków.

W uchwale określającej zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń uwzględnia się w szczególności:

- 1) ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) ochronę zabytków nieruchomych, innych niż ww. wymienione, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;
- 3) wnioski i rekomendacje audytów krajobrazowych oraz plany ochrony parków krajobrazowych.

W przypadku gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się przy określaniu ustaleń miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.

W miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego ustala się, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.

Zgodnie z art. 20 projekty i zmiany planu zagospodarowania przestrzennego województwa oraz miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego podlegają uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków w zakresie kształtowania zabudowy i zagospodarowania terenu.

Zgodnie z art. 21 ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy.

Zgodnie z art. 22 Generalny Konserwator Zabytków prowadzi krajową ewidencję zabytków w formie zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się w wojewódzkich ewidencjach zabytków. Wojewódzki konserwator zabytków prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa.

Włączenie karty ewidencyjnej zabytku ruchomego niewpisanego do rejestru do wojewódzkiej ewidencji zabytków może nastąpić za zgodą właściciela tego zabytku.

Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy.

W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

- 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
- 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
- 3) inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Właściwy dyrektor urzędu morskiego prowadzi ewidencję zabytków znajdujących się na polskich obszarach morskich w formie zbioru kart ewidencyjnych.

Ewidencje zabytków wymienione powyżej mogą zawierać dane osobowe obejmujące:

- 1) imię, nazwisko i adres zamieszkania lub nazwę i adres siedziby właściciela lub użytkownika zabytku;
- 2) imię, nazwisko i podpis autora karty ewidencyjnej lub adresowej lub imię i nazwisko osoby, która wypełniła kartę ewidencyjną;
- 3) imię i nazwisko lub nazwę wykonawcy prac konserwatorskich, prac restauratorskich, badań konserwatorskich lub badań archeologicznych przy zabytku.

Art. 89 określa organy ochrony zabytków:

- 1) minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;
- 2) wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje wojewódzki konserwator zabytków.

Na podstawie art. 96 ust. 2 wojewoda, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, może powierzyć, w drodze porozumienia, prowadzenie niektórych spraw z zakresu swojej właściwości, w tym wydawanie decyzji administracyjnych, gminom, powiatom, związkom gmin, związkom powiatów, związkom powiatowo-gminnym albo związkom metropolitalnym, położonym na terenie województwa.

3.3. Zadania samorządu z zakresu ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami ust. 1 w art. 87 nakłada na gminy obowiązek sporządzenia programu opieki nad zabytkami. Program opieki, zgodnie z ust. 3 ww. artykułu, przyjmuje rada gminy po uzyskaniu opinii właściwego miejscowo wojewódzkiego konserwatora zabytków. Następnie dokument ten jest ogłaszany w wojewódzkim dzienniku urzędowym (art. 87 ust. 4). Z realizacji programu wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza co 2 lata sprawozdanie, które przedstawia radzie gminy. Po czterech latach program powinien zostać zaktualizowany (art. 87 ust. 5).

Zgodnie z art. 81 wyżej cytowanej ustawy organ stanowiący gminy może udzielić dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale.

Ponadto zadania gminy z zakresu kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami wpisane są w ustawę z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym⁴. W art. 7 ust. 1 pkt 9 wskazano, że: „zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy. W szczególności zadania własne obejmują sprawy: (...) kultury, w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”.

Zgodnie z zapisami w art. 3 ust 1. ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym⁵ do zadań własnych gminy należy również kształtowanie i prowadzenie polityki przestrzennej. Realizacja tego zadania następuje poprzez sporządzanie planu ogólnego oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego gminy. W myśl tej ustawy, w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym gminy uwzględnia się, zgodnie z zapisem art. 1 ust. 2, m.in.:

- wymagania ładu przestrzennego, w tym urbanistyki i architektury;
- walory architektoniczne i krajobrazowe;
- wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej.

Zgodnie z art. 13a ust. 1 ww. ustawy w planie ogólnym gminy uwzględnia się m.in.:

- 1) politykę przestrzenną gminy określoną w strategii rozwoju gminy lub strategii rozwoju ponadlokalnego;
- 2) ustalenia planu zagospodarowania przestrzennego województwa;
- 3) znajdujące się na obszarze gminy zabytki objęte formami ochrony, o których mowa w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, lub ujęte w wojewódzkiej lub gminnej ewidencji zabytków oraz dobra kultury współczesnej.

Natomiast w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, zgodnie z art. 15 ust 2 ww. ustawy, obowiązkowo określa się m.in.: zasady ochrony i kształtowania ładu przestrzennego; zasady ochrony środowiska, przyrody i krajobrazu; zasady kształtowania krajobrazu; zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków, w tym krajobrazów kulturowych, oraz dóbr kultury współczesnej.

3.4. Inne uregulowania prawne

Obowiązek ochrony zabytków uwzględniony został również w innych ustawach, tj.:

- ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane⁶,
- ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska⁷,
- ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody⁸,
- ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej⁹,

⁴ jt. Dz. U. z 2023 r. poz. 40 ze zm.;

⁵ jt. Dz. U. z 2023 r. poz. 977 ze zm.;

⁶ tj. Dz. U. z 2023 r. poz. 682 ze zm.;

⁷ tj. Dz. U. z 2022 r. poz. 2556 ze zm.;

⁸ tj. Dz. U. z 2023 r. poz. 1336 ze zm.;

⁹ tj. Dz. U. z 2020 r. poz. 194 ze zm.;

- ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie¹⁰,
- ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych¹¹,
- ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami¹²,
- ustawa z dnia 3 lutego 1995 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych¹³,
- ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach¹⁴,
- ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach¹⁵,
- ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach¹⁶,
- ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach¹⁷,
- rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych¹⁸,
- rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków¹⁹,
- rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków²⁰,
- rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem²¹.

W dniu 8 lutego 2011 r. Rzeczpospolita Polska przyjęła Konwencję UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z 17 października 2003 r.²², przez co zobowiązała się do stosowania zawartych w niej wytycznych.

Głównymi celami Konwencji jest:

- ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
- zapewnianie poszanowania niematerialnego dziedzictwa kulturowego wspólnot, grup i jednostek,
- wzrost na poziomie lokalnym, krajowym i międzynarodowym świadomości znaczenia niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz zapewnienie, aby dziedzictwo to było wzajemnie doceniane,
- zapewnianie międzynarodowej współpracy i pomocy.

Każde z Państw sygnatariuszy jest zobowiązane do podjęcia niezbędnych środków w celu zapewnienia ochrony niematerialnego dziedzictwa, do określenia i zdefiniowania różnych elementów niematerialnego dziedzictwa kulturowego znajdującego się na jego terytorium.

Kierunki ochrony:

- prowadzenie rejestru niematerialnego dziedzictwa,
- prowadzenie ogólnej polityki zmierzającej do wyznaczenia niematerialnemu dziedzictwu kulturowemu odpowiedniej funkcji w życiu zbiorowym i włączania jego ochrony do programów planowania ogólnego,

¹⁰ t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 571;

¹¹ t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 887 ze zm.;

¹² t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 344 ze zm.;

¹³ t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 2409 ze zm.;

¹⁴ t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 1356 ze zm.;

¹⁵ t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 385;

¹⁶ t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 2393;

¹⁷ t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 164 ze zm.;

¹⁸ Dz. U. z 2004 r., Nr 212 poz. 2153;

¹⁹ jt. Dz. U. z 2021 r. poz. 81;

²⁰ t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 1388 ze zm.;

²¹ jt. Dz. U. z 2021 r. poz. 56;

²² Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r. (Dz. U. z 2011 r. Nr 172, poz. 1018);

- ustanowienie jednego lub kilku organów odpowiedzialnych za ochronę niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
- rozwijanie studiów naukowych technicznych i artystycznych, jak również metodologii badań, w celu skutecznej ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
- stworzenie odpowiednich środków prawnych, technicznych, administracyjnych i finansowych mających na celu: wspieranie tworzenia lub rozwoju ośrodków szkolenia w zakresie zarządzania zasobami niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz przekazywanie tego dziedzictwa poprzez fora i przestrzenie przeznaczone do jego odtwarzania lub wyrażania; umożliwianie dostępu do niematerialnego dziedzictwa kulturowego, przy jednoczesnym przestrzeganiu zwyczajów rządzących dostępem do niektórych jego elementów; powoływanie instytucji dokumentujących niematerialne dziedzictwo kulturowe i umożliwiających dostęp do tego dziedzictwa,
- zapewnienie, aby niematerialne dziedzictwo kulturowe było uznawane, szanowane i promowane w społeczeństwie, w szczególności poprzez: programy mające na celu edukację, podnoszenie świadomości i upowszechnianie informacji, skierowane do ogółu społeczeństwa, w szczególności do młodzieży; konkretne programy edukacyjne i szkoleniowe dla zainteresowanych wspólnot oraz grup; działania mające na celu rozwijanie potencjału w dziedzinie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w szczególności w zakresie zarządzania i badań naukowych oraz nieformalne środki przekazywania wiedzy,
- informowanie opinii publicznej o istniejących zagrożeniach dla takiego dziedzictwa oraz działaniach podejmowanych w ramach niniejszej Konwencji,
- promowanie działań edukacyjnych w celu ochrony obszarów naturalnych oraz miejsc pamięci, których istnienie jest konieczne dla wyrażania niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

4.1.1. Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030

Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030 [KSRR 2030] przyjęta została uchwałą Rady Ministrów z dnia 17 września 2019 roku²³.

KSRR 2030 to podstawowy dokument strategiczny polityki regionalnej państwa w perspektywie do 2030 roku. Politykę regionalną należy tu rozumieć jako skoordynowane działania wszystkich podmiotów (w tym rządu, samorządów terytorialnych wszystkich szczebli i partnerów społeczno-gospodarczych) na rzecz rozwoju poszczególnych województw (w dokumencie określanych jako regiony)²⁴. KSRR 2030 identyfikuje cele polityki regionalnej i działania, jakie dla ich osiągnięcia powinien podjąć rząd, samorząd terytorialny oraz pozostałe podmioty uczestniczące w realizacji tej polityki w kontekście przemian demograficznych, globalizacji oraz nowej perspektywy finansowej UE. Najważniejszym kierunkiem zmian w polityce regionalnej, w stosunku do wcześniejszych dokumentów tego typu, jest przyjęcie za *Strategią na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)* [SOR]²⁵, której postanowienia rozwija KSRR - aktywniejszej niż do tej pory roli państwa i instytucji publicznych w kształtowaniu procesów rozwoju społeczno-gospodarczego i terytorialnego, nadając im jednocześnie zadania związane z inicjowaniem zarządzaniem procesami rozwojowymi oraz wspomaganie działalności sektora prywatnego²⁶.

KSRR 2030 zakłada bardziej precyzyjne dobieranie działań ukierunkowanych terytorialnie - w regionach, które nie mogą w pełni rozwinąć swojego potencjału rozwojowego lub utraciły funkcje społeczno-gospodarcze. Kieruje do nich wsparcie, które wymaga kompleksowych i dopasowanych do lokalnego charakteru działań. Identyfikacja cech poszczególnych obszarów kraju doprowadziła autorów dokumentu do konkluzji, iż „polityka regionalna od 2010 r. zgodnie z modelem polaryzacyjno-dyfuzyjnym, skupiała działania rozwojowe przede wszystkim na największych aglomeracjach i zakładała, że impulsy rozwojowe będą przenikały z dużych ośrodków wojewódzkich na słabiej rozwinięte obszary otaczające. Jednak zasięg oddziaływania impulsów rozwojowych pływających z obszarów wysokorozwiniętych (w szczególności

²³ Uchwała nr 102 Rady Ministrów z dnia 17 września 2019 r. w sprawie przyjęcia „Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego 2030” (M. P. z 2019 r. poz. 1060);

²⁴ Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030 (KRRS 2030), s. 4;

²⁵ Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.) przyjęta została przez Radę Ministrów uchwałą z dnia 14 lutego 2017 r. (M.P. z 2017, poz. 260);

²⁶ (KRRS 2030), s. 38

z ośrodków wojewódzkich) na otoczenie (ośrodki niższego rzędu) był niewystarczający, co przyczyniło się do pogłębienia różnicowań między- i wewnątrzregionalnych²⁷. W związku z tak postawioną diagnozą, wsparcie ukierunkowane ma zostać „na obszary zmagające się z trudnościami adaptacyjnymi i restrukturyzacyjnymi, zarówno na poziomie regionalnym (wschodnia Polska, Śląsk), jak i ponadlokalnym (obszary zagrożone trwałą marginalizacją, miasta średnie tracące funkcje społeczno-gospodarcze z otaczającymi obszarami wiejskimi)”²⁸.

Celem głównym KSRR jest efektywne wykorzystanie endogenicznych potencjałów terytoriów i ich specjalizacji dla osiągnięcia zrównoważonego rozwoju kraju, co tworzyć będzie warunki do wzrostu dochodów mieszkańców Polski przy jednoczesnym osiągnięciu spójności w wymiarze społecznym, gospodarczym, środowiskowym i przestrzennym.

Cel główny polityki regionalnej do roku 2030 realizowany będzie w oparciu o uzupełniające się trzy cele szczegółowe: 1) Zwiększenie spójności rozwoju kraju w wymiarze społecznym, gospodarczym, środowiskowym i przestrzennym, 2) Wzmacnianie regionalnych przewag konkurencyjnych, 3) Podniesienie jakości zarządzania i wdrażania polityk ukierunkowanych terytorialnie.

W ramach pierwszego celu szczegółowego wyznaczono m.in. działanie 1.5.3. *Infrastruktura społeczna*, w którym postawiono na „stworzenie optymalnych warunków dla prowadzenia działalności kulturalnej, poprzez modernizację i rozbudowę infrastruktury instytucji kultury, a także innych podmiotów działających w tym obszarze - działanie to będzie spójne z działaniami ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego na rzecz wsparcia sieci muzeów realizowanymi w ramach projektu strategicznego SOR *Dziedzictwo buduje wspólnotę*”²⁹.

W ramach drugiego celu szczegółowego wyznaczono działanie 2.1.3. *Zwiększanie zasobów rynku pracy i rozwój kapitału społecznego*, w którym postawiono na „pełniejsze wykorzystanie zasobów kultury i dziedzictwa narodowego” poprzez wspomaganie lokalnych inicjatyw i form twórczego uczestnictwa w przedsięwzięciach kulturalnych, wspieranie organizacji czasu wolnego, imprez kulturalnych i turystyki kulturowej, współpracę z organizacjami pozarządowymi. działania te mają się przyczynić do „podniesienia jakości życia, poczucia zakorzenienia i tożsamości kulturowej oraz przeloży się na wzrost atrakcyjności turystycznej i rozwój gospodarczy”³⁰. W tym zakresie wspierane będą m.in. takie działania jak „promocja i kultywowanie niematerialnego dziedzictwa kulturowego na obszarach wiejskich oraz zwiększanie dostępu mieszkańców tych obszarów do dóbr i usług kultury, rozwijanie przemysłu kreatywnego oraz zwiększanie wykorzystania technik teleinformatycznych w dostępie do dóbr kultury”³¹.

Jak zauważają autorzy dokumentu „w ramach KSRR wspierany będzie rozwój wszystkich miast tj.: największych aglomeracji, średnich oraz małych miast powiązanych funkcjonalnie z obszarami wiejskimi bez względu na ich wielkość, położenie czy pełnione funkcje społeczne, gospodarcze i administracyjne. Działania podejmowane dla realizacji celów polityki regionalnej w zakresie miast znajdują się w ramach wszystkich trzech celów strategii, w tym przede wszystkim w ramach celu 2, który odnosi się do rozwoju konkurencyjności. Z uwagi na to, że miasta różnią się wielkością, położeniem i pełnionymi funkcjami, działania kierowane do nich w ramach KSRR będą miały zróżnicowany charakter”³².

4.1.2. Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju

„Koncepcję Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030” (KPZK) przyjęła uchwałą Rada Ministrów w dniu 13 grudnia 2011 r.³³ Ustawa z dnia 15 lipca 2020 r. o zmianie ustawy o zasadach prowadzenia polityki rozwoju oraz niektórych innych ustaw³⁴ uchylili ten strategiczny dla gospodarki przestrzennej Polski dokument. W chwili obecnej brak jest dokumentu określającego organizację przestrzenną państwa, trwają prace nad stworzeniem Koncepcji Rozwoju Kraju 2050³⁵.

²⁷ Tamże, s. 38;

²⁸ Tamże, s. 39;

²⁹ Tamże, s. 61;

³⁰ Tamże, s. 67;

³¹ Tamże, s. 68;

³² Tamże, s. 88;

³³ Uchwała Nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2011 r. w sprawie przyjęcia Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030. (M. P. z 2012 r. poz. 252);

³⁴ art. 33 ust. 1 ustawy z dnia 15 lipca 2020 r. o zmianie ustawy o zasadach prowadzenia polityki rozwoju oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. poz. 1378 ze zm.);

³⁵ <https://www.gov.pl/web/fundusze-regiony/czym-jest-koncepcja-rozwoju-kraju-2050> [strona Ministerstwa Funduszy i Polityki Regionalnej, dostęp: 22.10.2023 r.].

4.1.3. Narodowa Strategia Rozwoju Kultury

Narodowa Strategia Rozwoju Kultury opracowana została w 2004 roku, a następnie zaktualizowana w 2005 roku o działania do 2020 roku³⁶. Obecnie brak jest dokumentu obejmującego kolejne lata.

4.1.4. Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami

Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026 przyjęty został przez Radę Ministrów 8 grudnia 2023 r.³⁷ Program jest finansowany ze środków budżetu państwa. Łączna kwota środków na realizację Programu w całym okresie jego realizacji wynosi 55 796 050 zł. Program realizuje jako podmiot wiodący: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Program realizują ponadto Narodowy Instytut Dziedzictwa, Narodowy Instytut Konserwacji Zabytków, Narodowe Muzeum Morskie w Gdańsku, oraz inne podmioty – w zależności od potrzeb.

Najważniejszymi celami programu są:

- I. Ochrona i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości poprzez m.in.:
 - model i system wartościowania zabytków;
 - plany zarządzania dla pomników historii;
 - wsparcie procesu tworzenia planów ochrony parków kulturowych;
 - system bezpieczeństwa zabytków;
 - projektowanie konserwatorskie.
- II. Cyfryzacja i podniesienie jakości prowadzenia postępowań administracyjnych poprzez m.in.:
 - cyfryzację procesu inwestycyjno-budowlanego w zakresie ochrony zabytków;
 - opracowanie i realizację programu szkoleń specjalistycznych dla pracowników wojewódzkich urzędów ochrony zabytków.
- III. Zwiększenie zastosowania nowych technologii w ochronie zabytków poprzez m.in.:
 - wdrożenie i rozwój programu wsparcia zarządzania dziedzictwem archeologicznym (AZP+);
 - digitalizację i udostępnianie zasobu archiwalnego;
 - rozwój portalu zabytek.pl.
- IV. Edukacja i podnoszenie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego poprzez m.in.:
 - włączenie edukacji ochrony zabytków do programów nauczania w szkołach;
 - kampanie społeczno-edukacyjne dotyczące zagrożeń dla dziedzictwa kulturowego;
 - wsparcie merytoryczne służb mundurowych oraz organów wymiaru sprawiedliwości w sprawach dotyczących przestępczości przeciwko zabytkom.
- V. Wzmacnianie narzędzi ochrony zabytków wobec zmian klimatycznych poprzez m.in.:
 - wsparcie procesu tworzenia gminnych programów opieki nad zabytkami;
 - warsztaty konserwatorskie – praktyka prac konserwatorskich;
 - wzmacnianie kompetencji zawodów rzemieślniczych;
 - inwestycje w obiektach zabytkowych – szkolenia dla samorządów.

4.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu

4.2.1. Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego

Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030 przyjęta została przez Sejmik Województwa Pomorskiego w dniu 12.04.2021 r. (uchwała nr 376/XXXI/21 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 12 kwietnia 2021 roku)³⁸.

W rozdziale I. Wyzwania globalne oraz wnioski z analizy sytuacji społeczno-gospodarczej województwa pomorskiego zauważono, że „region charakteryzuje się dużą różnorodnością kulturową, bogatym dziedzictwem materialnym i niematerialnym oraz tradycjami morskimi. Znaczący potencjał tkwi przede wszystkim w obiektach dziedzictwa kulturowego. Działania na różnych szczeblach administracji, w ramach ochrony zabytków i opieki nad zabytkami dotyczą przede wszystkim zahamowania procesów ich degradacji

³⁶ Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020, Warszawa 2005, <http://bip.mkidn.gov.pl/media/docs/050617nsrk-uzupelnienie.pdf> [strona Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, dostęp: 22.10.2023 r.];

³⁷ Uchwała nr 242 Rady Ministrów z dnia 8 grudnia 2023 r. w sprawie "Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026" (M.P. z 2023 r., poz. 1470);

³⁸ Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030, Pomorskie 2030, <https://bip.pomorskie.eu/a,65261,w-sprawie-przyjecia-strategii-rozwoju-wojewodztwa-pomorskiego-2030.html> [strona BIP Urzędu Marszałkowskiego Województwa Pomorskiego, dostęp: 22.10.2023 r.];

i poprawy stanu funkcjonowania, przy czym skala działań, w stosunku do potrzeb, jest niewystarczająca. Nie udaje się w pełni wykorzystać charakterystycznych dla regionu wyróżników, takich jak potencjał ideowy dziedzictwa Solidarności, obecność mniejszości narodowych, religijnych oraz grup etnicznych, stanowiących mozaikę Kaszub, Kociewia, Powiśla, Żuław i innych części regionu. Wiele podmiotów i instytucji podejmuje działania na rzecz integracji mieszkańców, jednak działania te nie mają charakteru spójnego i regularnego. Do barier można zaliczyć brak systemowej współpracy podmiotów działających w obszarze kultury, w tym NGO, podmiotów oświatowych oraz JST, a także niewystarczającą promocję proponowanej oferty (...). Region charakteryzuje duży potencjał rozwoju turystyki i usług czasu wolnego wynikający ze zróżnicowanego dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, co podnosi jego atrakcyjność. Nadmorskie położenie, różnorodność krajobrazowa, wyjątkowa historia Pomorza oraz specyficzne i unikatowe zasoby dziedzictwa kulturowego to kluczowe czynniki stawiające Pomorskie w czołówce najbardziej popularnych destynacji turystycznych w Polsce”.

Za mocne strony województwa pomorskiego uznano m.in. różnorodność kulturową i etniczną, bogate dziedzictwo oraz tradycje morskie.

W rozdziale III. Strategiczne wyzwania rozwojowe sformułowano wyzwania, które determinują zarówno wybór celów, jak i mechanizmy realizacji Strategii, m.in. „4. Kapitał społeczny i kultura zaufania. Rozwój aktywnej, otwartej, wrażliwej, świadomej i silnej wspólnoty, dla której wartość stanowi różnorodność kulturowa, bogate dziedzictwo oraz tradycje morskie i solidarnościowe w regionie, a także wzrost kompetencji mieszkańców warunkujących zdolność do funkcjonowania i samoorganizacji w dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości z uwzględnieniem społecznej roli kultury”.

W rozdziale IV. poświęconym wizji województwa pomorskiego w roku 2030 określono, że w 2030 r. województwo pomorskie będzie regionem „rozwijającym się w sposób trwały – bazujący na wyróżnikach Pomorza: aktywności i potencjale wykształcenia mieszkanki i mieszkańców, wysokim poziomie kapitału ludzkiego i społecznego, bogatym dziedzictwie wielokulturowym, morskim i wolnościowym, unikatowych walorach środowiskowych i krajobrazowych, zrównoważonej mobilności, a także branżach kluczowych dla gospodarki i inteligentnych specjalizacji”.

W Celu strategicznym 2. Otwarta Wspólnota Regionalna podkreślono, że „niezbędnym czynnikiem budowania wspólnoty będzie także wykorzystanie dziedzictwa (ze szczególnym uwzględnieniem dziedzictwa kulturowego – materialnego i niematerialnego) i tradycji Pomorza, a także działania rozwijające świadomość mieszkańców w kluczowych dla regionu obszarach, takich jak aktywność obywatelska, udział w kulturze, ochrona środowiska i klimatu, promocja zdrowego trybu życia, racjonalne zachowania komunikacyjne, cyfryzacja czy przedsiębiorczość”.

W ramach drugiego celu strategicznego wyróżniono cel operacyjny 2.3. Kapitał Społeczny, który mówi, że „wyróżnikiem województwa pomorskiego jest bogactwo różnorodności, przede wszystkim w wymiarze kulturowym, etnicznym, historycznym i społecznym. Bazą do budowania kapitału społecznego powinna być zatem wartość, wynikająca w szczególności z tożsamości regionalnej i lokalnej czerpiącej z dziedzictwa Kaszub, Kociewia, Powiśla, Żuław i innych części regionu oraz tradycji kresowych, morskich, historycznych i solidarnościowych. Swoistą marką Pomorza jest także zakorzenienie w regionalnej społeczności postaw wolnościowych, samorządowych, oddolnych i obywatelskich. Atutem regionu są również: potencjał doświadczenia i wiedzy seniorów oraz aktywność i wykształcenie mieszkanki i mieszkańców(...). Kluczowym elementem procesu wzmacniania kapitału społecznego regionu jest jego potencjał kulturowy, budujący poczucie lokalnej, regionalnej, narodowej i europejskiej tożsamości. Widoczne są jednakże deficyty w zakresie zachowania dziedzictwa kulturowego, zarówno materialnego, jak i niematerialnego. W przypadku dziedzictwa materialnego, wciąż niewystarczająca jest liczba inwestorów zainteresowanych wykorzystywaniem i utrzymywaniem obiektów zabytkowych, co skutkuje ich degradacją. Zagrożeniem dla stanu zabytków jest również brak ich użytkowania, jedną z możliwości ich zachowania jest adaptacja do nowych funkcji. W zakresie dziedzictwa niematerialnego, widoczny jest jego ogromny potencjał służący budowie kapitału społecznego Pomorza, natomiast mankamentem jest jego relatywnie niska rozpoznawalność. Istotną będzie, zatem realizacja przedsięwzięć służących zachowaniu dziedzictwa materialnego i niematerialnego regionu jako nośnika wartości historycznych, artystycznych, społecznych, edukacyjnych czy też ekonomicznych. W działaniach tych kluczowa będzie rola JST, organizacji pozarządowych, a także podmiotów prywatnych(...). Dla efektywnego rozwoju kapitału społecznego Pomorza niezbędna jest przyjazna, otwarta i dostępna przestrzeń publiczna. Pomimo wielu inicjatyw w tym zakresie, zarówno w miastach, jak i na terenach wiejskich, widoczna jest ograniczona dostępność przestrzeni publicznych dobrej jakości. Wiąże się to z wieloletnimi zaniedbaniami w tym zakresie oraz kształtowaniem przestrzeni często w sposób fragmentaryczny i nieskoordynowany, a także abstrahujący od kontekstu

historycznego, urbanistycznego i potrzeb środowiskowych. Ważne jest także ściśle powiązanie działań w przestrzeni publicznej z inicjatywami mającymi na celu włączanie mieszkańców w procesy zachodzące w ich najbliższym otoczeniu, przeciwdziałanie ubóstwu i wykluczeniu społecznemu, integrację społeczną i zawodową, wzrost dostępności do usług społecznych oraz rozwój przedsiębiorczości. Kluczowa jest, zatem realizacja przedsięwzięć wpływających na rozwój integrujących przestrzeni publicznych, a także kontynuowanie działań służących wdrażaniu kompleksowych programów rewitalizacji dla miejskich obszarów zdegradowanych. Konieczna jest również kontynuacja i wzmocnienie działań związanych z prowadzeniem tzw. „dialogu terytorialnego” z jst na etapie sporządzania projektu studium w kontekście kształtowania i prowadzenia racjonalnej polityki przestrzennej, w tym jej zgodności z polityką przestrzenną województwa zapisaną w rekomendacjach, wytycznych i ustaleniach PZPWP2030. Niezbędna w tym zakresie jest ścisła współpraca JST, organizacji pozarządowych, spółdzielni mieszkaniowych, przedsiębiorców i mieszkańców.”

W związku z powyższym sformułowano następujące ukierunkowania tematyczne:

- Podnoszenie wiedzy i świadomości wszystkich mieszkańców w obszarach kluczowych dla regionu, w szczególności: aktywności obywatelskiej i równego traktowania, kultury i tożsamości regionalnej, środowiska i klimatu, zdrowego trybu życia, racjonalnych zachowań komunikacyjnych, cyfryzacji oraz przedsiębiorczości.
- Zachowanie i upowszechnienie dziedzictwa kulturowego materialnego i niematerialnego.
- Podnoszenie kompetencji kadr kultury i turystyki (w obszarze krajoznawstwa), głównie na poziomie lokalnym.
- Rozwój infrastruktury (instytucji) kultury, e-kultury oraz oferty uwzględniającej zagadnienia różnorodności kulturowej i dialogu obywatelskiego.
- Realizacja kompleksowych przedsięwzięć rewitalizacyjnych.
- Zagospodarowanie przestrzeni publicznych w sposób integrujący społeczności lokalne oraz podnoszenie świadomości w zakresie planowania przestrzennego i architektury.

4.2.3. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego 2030 przyjęty został uchwałą Nr 318/XXX/16 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 29 grudnia 2016 r., wszedł w życie z dniem 1.03.2017 r. (Dz. Urz. Woj. Pom. z 14.02.2017 r., poz. 603)³⁹.

Plan zagospodarowania jako dokument długookresowy służy do wyznaczenia kierunków polityki przestrzennej województwa, której celem jest osiągnięcie zrównoważonego rozwoju, prowadzącego do spójnego i jednoczesnego tworzenia łańdów: społecznego, ekonomicznego, środowiskowego i przestrzennego.

W rozdziale Uwarunkowania – środowisko kulturowe i jego ochrona za charakterystyczne składniki dziedzictwa kulturowego województwa uznano⁴⁰:

- dzieła architektury i budownictwa, wśród których wyróżnić można m.in.: dwory, zasługującą na szczególną uwagę architekturę z przełomu XIX i XX wieku, w tym obiekty użyteczności publicznej m.in.: budynki urzędowe, sieć szkół o charakterystycznej architekturze, dworce kolejowe i in.,

- typową dla znacznej części obszarów kulturowych drewnianą zabudowę wiejską.

Potrzeby i wyzwania jakie stawia ochrona oraz utrzymanie walorów środowiska kulturowego regionu wiążą się z koniecznością zapewnienia warunków dla trwałego zachowania, zagospodarowania i utrzymania zabytkowych krajobrazów kulturowych oraz zespołów zabytkowych poprzez m.in. przywracanie historycznych układów wiejskich, odnowę zabytkowych obiektów wraz z adaptowaniem do nowych funkcji, kompleksową odbudowę zdegradowanych zespołów zabytkowych w obszarach historycznych wsi, przeciwdziałanie dewastacji zabytków techniki, przemysłu, stanowisk archeologicznych, promowanie i oznaczenie w terenie historycznych miejsc pamięci, rozwój nowych form obszarowej ochrony krajobrazu kulturowego, w tym zwłaszcza systemu parków kulturowych, zabezpieczenie i prace konserwatorskie przy obiektach archeologicznych o własnej formie terenowej. Do istotnych zadań należy określenie kryteriów identyfikacji innych obiektów stanowiących dobra kultury współczesnej (m.in. pomników, miejsc pamięci, budynków, zespołów budynków), będących uznanym dorobkiem współcześnie żyjących pokoleń,

³⁹ Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego: https://pbpr.pomorskie.pl/wp-content/uploads/MENU/Plan-zagospodarowania-przestrzennego/PZP-Wojewodztwa-Pomorskiego/Plan-2030/PZPWP_2030_-_30.12.2016.pdf [Strona Sejmiku Województwa Pomorskiego, dostęp: 28.10.2023 r.];

⁴⁰ Tamże, s. 66-97;

wyróżniających się wysoką wartością artystyczną, pełniącą istotną rolę dla budowania tożsamości regionu. Dostrzega się potrzebę stworzenia pomorskiej listy zabytków nieruchomości, które z uwagi na ponadregionalne znaczenie dla polskiego dziedzictwa kulturowego i świadomości społecznej mogą zostać uznane za pomniki historii lub parki kulturowe⁴¹.

Polityka przestrzenna województwa uwzględnia ochronę tożsamości historyczno-kulturowej oraz promocję zasobów kulturowych województwa, a w szczególności obiektów zabytkowych i założeń przestrzennych, rewaloryzację przestrzeni o bogatej tradycji historycznej oraz obiektów zabytkowych, rozwijanie i promowanie szlaków kulturowych w oparciu o zasoby kulturowe.

W ramach działań i przedsięwzięć polityki przestrzennej służących realizacji kierunku „Ochrona obszarów o charakterystycznym krajobrazie kulturowym lub znaczeniu historycznym” wyznaczono m.in. dla jednostek samorządu terytorialnego następujące zadania:

- kompleksowa odnowa i rewaloryzacja definiujących tożsamość regionu zdegradowanych obiektów i zespołów zabytkowych, historycznych układów ruralistycznych, zarówno wpisanych do rejestru zabytków, jak i uwzględnionych w ewidencji zabytków oraz pozostających poza nimi, z uwzględnieniem wymogów konserwatorskich oraz lokalnego charakteru zabudowy;
- zachowanie, odtwarzanie dawnych układów terenów zielonych: cmentarzy historycznych, alei, szpalerów, założeń parkowych,
- eliminowanie funkcji użytkowych obniżających wartości historyczne obiektów zabytkowych oraz obiektów kolidujących z walorami kulturowymi obszarów zabytkowych,
- realizacja obiektów o charakterze wystawienniczym, muzealnym, jak również skansenów służących zachowaniu, ochronie i promocji dziedzictwa kulturowego regionu,
- identyfikowanie dóbr kultury współczesnej w oparciu o: 1) kryteria obligatoryjne: a) obiekt niebędący zabytkiem, b) obiekt jest uznanym dorobkiem współcześnie żyjących pokoleń, c) obiekt posiada wysokie wartości artystyczne lub historyczne, d) obiekt powstał po 1945 r.; 2) kryteria dodatkowe: a) unikatowość – np. jedyny obiekt zachowany w formie pierwotnej, b) nowatorstwo – zarówno w kontekście rozwiązań architektonicznych, technicznych, jak i materiałowych, c) symboliczność – symbol dla mieszkańców i przyjezdnych, d) uznanie – obiekt otrzymał nagrody, wyróżnienia, e) próba czasu – zachowanie walorów przestrzennych i estetycznych pomimo degradacji, będącej efektem technicznego zużycia lub zaniedbania zarządcy, lub też spontanicznego rozwoju zagospodarowania terenów przyległych⁴².

4.2.4. Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego

Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2021-2024 przyjęty został uchwałą Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 29.11.2021 roku⁴³.

Celem strategicznym Programu jest „Wzmocnienie poziomu ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym województwa pomorskiego, służące zachowaniu zabytków, budowaniu tożsamości regionalnej oraz promocji turystycznej regionu”. Cel ten realizowany będzie w ramach dwóch priorytetów:

- Priorytet 1: Zachowanie dziedzictwa kulturowego regionu. Priorytet ten będzie realizowany poprzez następujące kierunki: a) ochrona dziedzictwa kulturowego służąca budowaniu tożsamości regionalnej, b) opieka nad zabytkami;
- Priorytet 2: Upowszechnianie i popularyzacja dziedzictwa kulturowego regionu. Priorytet ten będzie realizowany poprzez następujące kierunki: a) edukacja i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym, b) wspieranie działań na rzecz zachowania niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

W ramach pierwszego kierunku obejmującego cel pierwszy podjęte zostaną następujące działania:

- uwzględnianie zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego zapewniających ochronę zabytków (w tym archeologicznych) oraz wartościowych elementów krajobrazu kulturowego, a także dobrą kontynuację krajobrazową struktur osadniczych, w tym zapobieganie niekorzystnym zjawiskom suburbanizacji;

⁴¹ Tamże, s. 68;

⁴² Tamże, s. 173-176;

⁴³ Uchwała Nr 455/XXXVIII/21 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 29 listopada 2021 roku w sprawie przyjęcia Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie pomorskim na lata 2021-2024;

- działania na rzecz ochrony wyróżniających się krajobrazowo obszarów z charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej zabytkami;
- działania wspierające konserwację, renowację i rewitalizację: obiektów charakterystycznych dla regionu – m.in. elementów dziedzictwa rzeczno, a także obiektów architektury drewnianej i szkieletowej, obiektów sakralnych (kościół, kapliczki przydrożne, cmentarze itp.), zespołów dworsko-parkowych, a także parków, ogrodów i zieleni komponowanej;
- ochrona i konserwacja zabytków archeologicznych i ruchomych;
- działania na rzecz trwałego zachowania i użytkowania obiektów zabytkowych poprzez montaż urządzeń niezbędnych dla zapewnienia właściwych warunków przechowywania i eksponowania zabytków ruchomych i muzealiów, a także montaż specjalistycznych instalacji zabezpieczających przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą;
- wspieranie działań na rzecz adaptacji obiektów zabytkowych do nowych funkcji (np. na cele kulturalne, edukacyjne, użyteczności publicznej);
- oznakowywanie obiektów zabytkowych.

W ramach drugiego kierunku obejmującego cel pierwszy podjęte zostaną następujące działania:

- działania służące poprawie stanu zachowania zabytków, w tym konserwacja, renowacja i rewitalizacja;
- wykonywanie specjalistycznych opracowań badawczo-dokumentacyjnych zabytków oraz obszarów zabytkowych obejmujących: inwentaryzacje architektoniczno-konserwatorskie, ekspertyzy techniczne i konserwatorskie, badania konserwatorskie, architektoniczne i archeologiczne, programy prac konserwatorskich i restauratorskich;
- zabezpieczanie obiektów zabytkowych przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą (montaż specjalistycznych instalacji i zabezpieczeń);
- znakowanie i ewidencjonowanie zabytków.

W ramach pierwszego kierunku obejmującego cel drugi podjęte zostaną następujące działania:

- promocja zabytków, w szczególności obejmująca charakterystyczne zabytki regionu m.in.: dziedzictwa rzeczno, a także obiektów architektury drewnianej i szkieletowej;
- wspieranie działań edukacyjnych i promocyjnych oraz popularyzujących wiedzę o dziedzictwie kulturowym województwa pomorskiego – w szczególności takich jak: konferencje, warsztaty, konkursy, publikacje książkowe i foldery;
- popularyzacja dobrych realizacji konserwatorskich i budowlanych przy zabytkach, popularyzacja dobrych praktyk projektowych przy zabytkach, a także zagospodarowania obszarów oraz terenów cennych kulturowo, przyrodniczo i krajobrazowo;
- współpraca z instytucjami kultury oraz jednostkami naukowymi w zakresie rozpoznania regionalnego dziedzictwa kulturowego oraz wymiany informacji o jego zasobach;
- digitalizacja i udostępnianie zasobów o dziedzictwie kulturowym regionu;
- tworzenie i oznakowanie szlaków kulturowych.

W ramach drugiego kierunku obejmującego cel drugi podjęte zostaną następujące działania:

- wspieranie działań dążących do pełnego rozpoznania i identyfikacji przejawów niematerialnego dziedzictwa kulturowego poprzez współpracę ze specjalistycznymi instytucjami i ekspertami;
- wspieranie przedsięwzięć dokumentacyjnych i wydawniczych zmierzających do popularyzacji przejawów niematerialnego dziedzictwa kulturowego;
- wspieranie inicjatyw zmierzających do aplikacji o wpis na krajową listę Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego;
- wspieranie lokalnych grup i organizacji w działaniach polegających na kultywowaniu tradycji i obyczajów, upamiętniających wydarzenia i postaci historią, tradycjami i rzemiosłem;
- wspieranie działań edukacyjnych i promocyjnych oraz popularyzujących wiedzę o niematerialnym dziedzictwie kulturowym;
- wspieranie działań związanych z organizacją konferencji, wystaw, przedstawień i festiwali prezentujących przejawy niematerialnego dziedzictwa kulturowego regionu.

Źródłami finansowania powyższych działań będą środki jst, fundusze europejskie, dotacje MKiDN, PWKZ, środki prywatne.

4.2.5. Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego

Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego przyjęta została uchwałą nr XIX/131/2000 Rady Powiatu w Kwidzynie z dnia 26 kwietnia 2000 r. w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego. W kolejnych latach wprowadzano zmiany do Strategii:

- Uchwałą nr XLVIII/337/2002 Rady Powiatu w Kwidzynie z dnia 29 kwietnia 2002 r. w sprawie wprowadzenia zmian do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego,
- Uchwałą nr XVII/105/2003 Rady Powiatu Kwidzyńskiego z dnia 29 grudnia 2003 r. w sprawie uchwalenia zmian do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego,
- Uchwałą nr XXIII/166/2004 Rady Powiatu Kwidzyńskiego z dnia 28 czerwca 2004 r. w sprawie zmian w Uchwale nr XVII/105/2003 Rady Powiatu Kwidzyńskiego z dnia 29 grudnia 2003 r. w sprawie uchwalenia zmian do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego,
- Uchwałą nr XLII/304/2005 Rady Powiatu Kwidzyńskiego z dnia 12 grudnia 2005 r. w sprawie uchwalenia zmian do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego,
- Uchwałą nr XXXIX/231/2009 Rady Powiatu Kwidzyńskiego z dnia 14 grudnia 2009 r. w sprawie uchwalenia zmian do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego,
- Uchwałą nr XXXVI/259/2014 Rady Powiatu Kwidzyńskiego z dnia 31 marca 2014 r. w sprawie uchwalenia aktualizacji Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego,
- Uchwałą nr XXXV/175/2018 Rady Powiatu Kwidzyńskiego z dnia 27 sierpnia 2018 w sprawie uchwalenia aktualizacji Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego.

Misją⁴⁴ dla powiatu kwidzyńskiego jest „Społeczność kreatywnie współpracująca na rzecz poprawy życia w powiecie, budująca zdolność do trwałej konkurencji zewnętrznej, zachowująca równowagę rozwoju”.

W dziedzinie *Społeczność* określono priorytet 02 „Aktywni i dynamiczni mieszkańcy”, który realizowany będzie przez cel strategiczny „Turystyka i sport” poprzez propagowanie walorów turystycznych, przyrodniczych i krajobrazowych powiatu, promowanie działań dotyczących przedsięwzięć turystycznych i agroturystycznych na terenie powiatu, a także promowanie działań dotyczących przedsięwzięć turystycznych i agroturystycznych na terenie powiatu⁴⁵.

W dziedzinie *Przestrzeń* określono priorytet 05 „Spójna polityka przestrzenna obejmująca ochronę krajobrazu kulturowego oraz kształtowanie współczesnej przestrzeni powiatu”, który realizowany będzie przez dwa cele strategiczne: „Poprawa jakości życia poprzez kształtowanie procesów przestrzennych” oraz „Rozwój zrównoważony przestrzeni, w tym kulturowej – umacnianiem tożsamości lokalnej”. Cele osiągnięte zostaną dzięki współpracy z gminami w zakresie opracowania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego i projektów rewaloryzacji przestrzeni publicznej w celu zachowania tradycyjnego krajobrazu kulturowego, modernizację zdegradowanych obszarów miejskich i wiejskich, cennych kulturowo i przyrodniczo, rewaloryzację dziedzictwa kulturowego w obszarach o istotnym znaczeniu dla tożsamości powiatu oraz integrację społeczności lokalnej w oparciu o zachowaną wielokulturowość regionu popularyzacja wartości kulturowych powiatu⁴⁶.

4.2.6. Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2023-2026

Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2023-2026 przyjęty został Uchwałą Nr XLVII/250/2023 Rady Powiatu Kwidzyńskiego z dnia 28 sierpnia 2023 r. w sprawie przyjęcia „Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2023 - 2026”⁴⁷.

Za cel strategiczny Powiat Kwidzyński obrał „Budowanie świadomości społecznej na temat walorów i odpowiedzialnej ochrony dziedzictwa kulturowego powiatu kwidzyńskiego, z wykorzystaniem potencjału dla rozwoju społeczno-gospodarczego”.

⁴⁴ Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego, Kwidzyn 2014, s. 31; https://www.powiatkwidzynski.pl/portal/images/pliki/powiat/programy_strategie/strategia_rozwoju/Strategia_Rozwoju_Spoleczno-Gospodarczego_Powiatu_Kwidzynskiego_27-08-2018.pdf [strona Starostwa Powiatowego w Kwidzynie, dostęp: 28.10.2023 r.].

⁴⁵ *Tamże*, s. 125;

⁴⁶ *Tamże*, s. 141;

⁴⁷ Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2023-2026, oprac. przez Łukasza Rzepczyńskiego, Uchwała Nr XLVII/250/2023 Rady Powiatu Kwidzyńskiego z dnia 28 sierpnia 2023 r. w sprawie przyjęcia „Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2023 - 2026, dostępny na stronie <http://dziennik.gdansk.uw.gov.pl> [strona Wojewody Pomorskiego, dostęp dnia 28.12.2023 r.].

Cel ten będzie realizowany poprzez cztery priorytety:

I. Kształtowanie poczucia odpowiedzialności społecznej za wielokulturowe dziedzictwo powiatu kwidzyńskiego (tożsamość regionalna).

II. Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego powiatu kwidzyńskiego.

III. Badania naukowe, dokumentacja oraz promocja i popularyzacja na rzecz dziedzictwa kulturowego.

IV. Zarządzanie regionalnym dziedzictwem kulturowym.

W ramach priorytetu I przewidziano następujące kierunki działań wraz z zadaniami pozwalającymi osiągnąć wyznaczone cele:

- 1) zachowanie historycznej wielokulturowości regionu przejawiające się w dziedzictwie materialnym i niematerialnym;
- 2) troska o regionalny krajobraz jako wspólne dobro;

Zadania do realizacji w ramach powyższych kierunków działań:

- zapobieganie degradacji dziedzictwa pozostałego po dawnych kulturach:
dziedzictwo sakralne: cmentarze różnowyznaniowe (menonickie, ewangelickie, żydowskie), a także kościoły, kapliczki przydrożne i krzyże;
- dziedzictwo sakralne: cmentarze różnowyznaniowe (menonickie, ewangelickie, żydowskie), a także kościoły, kapliczki przydrożne i krzyże;
- ochrona tradycyjnej, regionalnej architektury miejskiej – architektury gotyckiej, nowożytniej, historyzującej oraz modernistycznej; wiejskiej – architektury związanej z osadnikami olęderskimi, dworsko-parkowej z folwarkami, gospodarczej (w tym suszarnie tytoniu);
- ochrona i opieka nad zabytkami militarnymi, techniki i hydrotechniki;
- ochrona miejsc pamięci, pamiątkowych pomników i tablic; - opieka nad zabytkami archeologicznymi i ruchomymi;
- opieka nad dziedzictwem niematerialnym – zachowanie dawnych nazw geograficznych i zwyczajowych.

W ramach priorytetu II przewidziano następujące kierunki działań wraz z zadaniami pozwalającymi osiągnąć wyznaczone cele:

- 1) zintegrowana ochrona dziedzictwa kulturowego i środowiska przyrodniczego, jako podstawy służącej rozwojowi gospodarczemu regionu poprzez współpracę miast, gmin i powiatu;
- 2) ochrona charakterystycznych elementów krajobrazu kulturowego gminy;
- 3) zachowanie autentyczności oraz integralności, jako największych wartości dziedzictwa kulturowego.

Zadania do realizacji w ramach powyższych kierunków działań:

- Opracowywanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, szczególnie obszarów o dużym nasyceniu obiektami zabytkowymi i archeologicznymi (w tym weryfikacja obowiązujących w zakresie aktualizacji zagadnień związanych z ochroną zabytków) oraz obszarów wskazanych do ochrony w studium uwarunkowań i zagospodarowania przestrzennego gmin (dotyczy głównie gminy Kwidzyn, Ryjewo, Sadlinki, jak również gminy Gardei oraz gminy Prabuty) wraz z ich przestrzeganiem.
- Wdrażanie zapisów programów rewitalizacji, studiów widokowo-krajobrazowych, studiów historycznourbanistycznych, katalogów typów zabudowy regionalnej i detalu architektonicznego w realizacji zagospodarowania przestrzennego.
- Współpraca z gminami w zakresie projektów rewaloryzacji przestrzeni publicznej w celu zachowania tradycyjnego krajobrazu kulturowego.
- Egzekwowanie zapisów dotyczących działalności inwestycyjnej na obszarach objętych ochroną w miejscowych planach zagospodarowania w zakresie wysokości, formy i funkcji zabudowy.
- Określenie we współpracy z gminami kierunków rozwoju miejscowości o metryce historycznej i wskazanie terenów pod przyszłą zabudowę, uwzględniających zwłaszcza zabytkowe układy przestrzenne.
- Na terenach miejskich – Prabuty i dawnych miejskich – Gardeja opracowanie zakresu i charakteru uzupełnień typu plombowego.
- Dbłość o formy nowych obiektów, ich gabaryty dostosowane do historycznego sąsiedztwa, a przy nowoczesnej formie użycie tradycyjnych materiałów.

- Uatrakcyjnianie zabytków np. poprzez szukanie i umieszczanie nowych funkcji w zabytkach, atrakcyjnych turystycznie, kulturalnie czy edukacyjnie.
- Przeciwdziałanie samowolom budowlanym.
- Zachowanie charakterystycznej dla powiatu panoramy osadniczej miejscowości położonych przy wałach Wisły (rzędówki bagienne i przywałowe).
- Ochrona panoram oraz przedpola widokowych wsi i miast o wartościach kulturowych (zagrożenie farmami wiatraków, masztami telefonii cyfrowej, obiektami czy wielkogabarytowymi).
- Dbłość o zieleni komponowaną, zarówno wysoką w obrębie cmentarzy i zespołów dworsko-parkowych czy alei przydrożnych, zwłaszcza szpalerów wierzbowych oraz średnią przy kanałach odwadniających poprzez zachęcanie do tworzenia gminnych programów zarządzania zielenią.
- Przeciwdziałanie postępującej i niekontrolowanej obecności i formy paneli fotowoltaicznych w krajobrazie kulturowym powiatu, w szczególności na obiektach historycznych lub w ich bliskim otoczeniu.
- Utworzenie parku kulturowego i sporządzenie planu jego ochrony oraz opracowanie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego tego obszaru (Kwidzyn Miłosna – obszar stadniny koni oraz odcinek rzeki Liwy Gonty-Bogusze).
- Współpraca z Pomorskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków, m.in. w sprawie wniosków o wpisanie do rejestru zabytków cennych obszarów i obiektów zabytkowych, o których mowa była wcześniej.
- Odtwarzanie historycznych siedlisk na obszarach wiejskich.
- Poprawa ładu i estetyki przestrzennej miast i wsi poprzez opracowanie i uchwalenie tzw. Ustawy Krajobrazowej.
- Poprawa ładu przestrzennego wsi oraz zapobieganie rozpraszaniu osadnictwa poprzez: - ochronę historycznie ukształtowanego układu dróg, historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych oraz relacji przestrzennych pomiędzy zespołami zabytkowej zabudowy, - wypełnianie zabudową wolnych działek budowlanych w obszarach centrów wsi oraz historycznych siedlisk w zgodzie z historyczną kompozycją danego układu i gabarytami oraz formą architektoniczną tworzącej go zabudowy, - wyznaczanie w planach miejscowych nowych terenów pod zabudowę na zasadzie kontynuacji historycznych siedlisk.
- Zapewnienie ochrony i opieki nad zbiorami muzealnymi, archiwalnymi, a także detalem architektonicznym oraz historycznym materiałem budowlanym.
- Bezwzględnie postuluje się wykonywanie badań wyprzedzających i badań ratowniczych poprzedzających inwestycję budowlaną na obszarach ścisłej ochrony konserwatorskiej i archeologicznej (już na etapie przedprojektowym).
- Bezwzględnie postuluje się wstrzymanie wszelkich prac rolnych, leśnych, a przede wszystkim budowlanych w przypadku odnalezienia przedmiotów o charakterze zabytkowym oraz poinformowanie bezzwłocznie odpowiedzialne służby konserwatorskie.

W ramach priorytetu III przewidziano następujące kierunki działań wraz z zadaniami pozwalającymi osiągać wyznaczone cele:

- 1) Dokumentowanie zasobów dziedzictwa, wspieranie specjalistycznych prac badawczych oraz inwentaryzacyjnych nad zabytkami lub obszarami zabytkowymi, w szczególności przed realizowanymi przedsięwzięciami inwestycyjnymi, konserwatorskimi oraz remontowo-budowlanymi.
- 2) Edukacja i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym.
- 3) Promocja regionalnego dziedzictwa kulturowego.

Zadania do realizacji w ramach powyższych kierunków działań:

- Prowadzenie i wspieranie działań dokumentujących i inwentaryzujących całościowo dziedzictwa kulturowego powiatu kwidzyńskiego, w tym profesjonalnego i naukowego jego rozpoznania, w szczególności nierozpoznanych w pełni dotąd jego elementów, takich jak: detalu architektonicznego, stolarki okiennej i drzwiowej, działalność europejskich i lokalnych architektów, rzeźbiarzy, malarzy, elementów wystroju i wyposażenia wnętrz obiektów zabytkowych, w tym budynków użyteczności publicznej i mniej dostępnych obiektów prywatnych, obiektów architektury militarnej oraz zabytków techniki czy hydrotechniki, architektury wiejskiej, pałacowo-parkowej z folwarkami, sakralnej i zieleni komponowanej.
- Intensyfikacja badań archeologicznych na całym obszarze powiatu kwidzyńskiego.
- Prowadzenie i wspieranie specjalistycznego rozpoznania zabytków związanego z procesami

inwestycyjnymi – rozpoznanie badawcze zabytków poprzedzające działania inwestycyjne (ekspertyzy techniczne i konserwatorskie, badania konserwatorskie, architektoniczne oraz badania i nadzory archeologiczne, programy prac konserwatorskich, dokumentacje projektowe, inwentaryzacje, itp.), również w zakresie rozpoznania pierwotnej kolorystyki elewacji budynków i programów prac konserwatorskich.

- Wspieranie powstawania wydawnictw z opracowaniami naukowymi i popularnonaukowymi na temat dziedzictwa kulturowego wraz z jego problematyką konserwatorską i ochroną (wykorzystać także lokalną prasę).
- Doskonalenie i aktualizowanie baz danych o zabytkach dających podstawę do diagnozowania oraz planowania przedsięwzięć ochronnych, w tym szczególnie aktualizowanie Gminnej Ewidencji Zabytków o informacje o stanie zachowania zabytków, elementach cennych, wartościowaniu, typach własności, zagrożeniach, itp.
- Organizowanie szkoleń związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego i udział w nich (np. dla projektantów, wykonawców, samorządowców, lokalnej społeczności). M.in. opracowanie cyklu szkoleń wraz z materiałem poglądowym skierowanego do przedstawicieli wspólnot mieszkaniowych, mających na celu promowanie standardów w zakresie rewaloryzacji i remontownia zabytkowych oraz możliwości pozyskiwania funduszy na ten cel, a także sprawnego zarządzania nimi. Dobrze widziane także szkolenia dla przedsiębiorców zajmujących się sprzedażą i montażem stolarek okiennych, drzwiowych czy paneli fotowoltaicznych.
- Inicjowanie i organizowanie obchodów Europejskich Dni Dziedzictwa w gminach.
- Popularyzacja dobrych praktyk i realizacji konserwatorskich i budowlanych przy zabytkach, a także zagospodarowaniu obszarów oraz terenów cennych kulturowo, przyrodniczo i krajobrazowo.
- Ustanowienie i przyznawanie nagrody za osiągnięcia w dziedzinie upowszechniania i ochrony kultury materialnej powiatu (w tym prac magisterskich i dyplomowych).
- Prelekcje, wystąpienia naukowe lub popularno-naukowe czy spacer historyczne poruszające problematykę ochrony dziedzictwa kulturowego dla wszystkich zainteresowanych.
- Popularyzacja i uświadamianie o wartościach historyczno-kulturowych dziedzictwa archeologicznego wśród wszystkich interesariuszy, mieszkańców regionu oraz turystów poprzez konferencje naukowe, prelekcje popularno-naukowe, wydawnictwa naukowo i popularnonaukowe, działalność wystawienniczą w muzeum czy innych instytucjach kultury, a także na stronach www.
- Wprowadzenie i upowszechnienie tematyki ochrony dziedzictwa kulturowego do systemu edukacji przedszkolnej i szkolnej poprzez organizowanie i wspieranie zajęć (konkursy, wystawy i foldery).
- Tworzenie szlaków tematycznych z oznakowaniem wybranych zabytków (Szlak Zabytków Techniki, Szlak Dawnej Granicy między Prusami Książęcymi i Królewskimi oraz granicy międzywojennej).
- Utworzenie parku lub parków archeologicznych, a także szlaków edukacyjno-archeologicznych z wykorzystaniem tradycyjnych form wizualnych charakteryzujących dane stanowisko, a także multimedialnych form prezentacji w postaci np. aplikacji na smartfony czy kodów QR itp.
- Dla realizacji wybranych celów posłużyć mogą także platformy cyfrowe, tj. strona www (np. katalog zabytków powiatu kwidzyńskiego czy zabytek.pl), Facebook, Instagram, YouTube, a także inne aplikacje.
- Upowszechnianie niniejszego Programu lub jego wybranych fragmentów w każdy możliwy sposób, tak aby zawarte w nim treści dotarły do jak najliczniejszej grupy zainteresowanych odbiorców

W ramach priorytetu IV przewidziano następujące kierunki działań wraz z zadaniami pozwalającymi osiągnąć wyznaczone cele:

- 1) Działania finansowe.
- 2) Działania organizacyjnoprawne.
- 3) Działania koordynujące.

Zadania do realizacji w ramach powyższych kierunków działań:

- Finansowanie prac konserwatorskich przy zabytkach należących do powiatu.
- Opracowanie regulaminu dotacji przeznaczonej na dofinansowanie prac konserwatorskich, remontowych, budowlanych przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków.
- Wsparcie merytoryczne i rzeczowe przy realizowanych pracach konserwatorskich na terenie powiatu.
- Opiniowanie obiektów proponowanych do wpisu do rejestru zabytków i do gminnej ewidencji zabytków.
- Koordynacja aktualizacji gminnych programów opieki nad zabytkami.

- Utworzenie i aktualizowanie Planu ochrony zabytków powiatu na wypadek sytuacji kryzysowych i wojny.
- Sukcesywne powoływanie społecznych opiekunów zabytków.
- Rozpoznanie konieczności zabezpieczenia przeciwpożarowego.
- Popieranie inicjatyw tworzenia parków kulturowych, rezerwatów, skansenów.
- Współpraca z lokalnymi stowarzyszeniami, wolontariuszami, a także pasjonatami historii i zabytków. Być może jest potrzeba powołania nowego stowarzyszenia lub fundacji w celu wsparcia dla samorządów gminnych. Stanowiłoby one zaplecze merytoryczne, rzeczowe, finansowe, a także koordynacyjne dla wszystkich działań związanych z ochroną, badaniem oraz promocją szeroko pojmowanego dziedzictwa kulturowego powiatu kwidzyńskiego.

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy

5.1.1. Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Gminy Ryjewo

„Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Gminy Ryjewo na lata 2016-2023” została opracowana w 2016 r. i obejmowała lata 2016-2023. Obecnie brak jest dokumentu obejmującego kolejne lata.

5.1.2. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego

„Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Ryjewo” uchwalone zostało Uchwałą NR XLII/295/10 Rady Gminy Ryjewo z dnia 27 kwietnia 2010 r. w sprawie uchwalenia Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Ryjewo.

W *Studium uwarunkowań* znajdują się zapisy odnośnie ochrony dziedzictwa kulturowego gminy w części II *Kierunki Rozwoju Gminy Ryjewo* w rozdziale 4. *Dziedzictwo kulturowe*.

W rozdziale 4.1.1. opisane zostały zasoby krajobrazu kulturowego gminy.

W rozdziale 4.1.2. sformułowano założenia polityki w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego: „Zasadniczym kierunkiem polityki w zakresie dziedzictwa kulturowego jest utrwalanie wielokulturowej tożsamości historycznej regionu z zachowaniem lokalnych odrębności oraz wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego jako ważnego elementu rozwoju gospodarczego i promocji gminy”⁴⁸. Wyznaczono następujące kierunki polityki przestrzennej w zakresie ochrony zasobów i walorów środowiska kulturowego⁴⁹:

„a) ochrona i zachowanie krajobrazu kulturowego o najcenniejszych walorach kulturowych i krajobrazowych w drodze ustanowienia form ochrony prawnej.

b) kompleksowa rewaloryzacja obiektów i zespołów zabytkowych włączonych do stref konserwatorskich,

c) ochrona tożsamości kulturowej miejsca (miejscowości), - objęcie ochroną obszarów zabudowy w sąsiedztwie wartościowych zespołów przestrzennych i ich rekompozycja przestrzenna, pozwalająca na wyeksponowanie wartościowych cech zespołów,

d) łączenie ochrony środowiska kulturowego z ochroną środowiska przyrodniczego poprzez: ochronę krajobrazu naturalnego związanego przestrzennie z historycznym założeniem architektonicznym, zachowanie i odtwarzanie dawnych układów i funkcji terenów zielonych w ich pierwotnym kształcie wraz z infrastrukturą, rewaloryzację parków pod kątem zwiększenia ich atrakcyjności jako miejsc wypoczynku,

e) zachowanie i ochrona pradziejowych i wczesnośredniowiecznych mikroregionów osadniczych archeologicznego środowiska kulturowego, zachowanie i ochrona grodzisk,

f) zachowanie, udostępnianie i zagospodarowanie stanowisk archeologicznych o zachowanych formach krajobrazowych w celach naukowych, dydaktycznych oraz turystycznych,

⁴⁸ Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Ryjewo, s. 71;

⁴⁹ *Tamże*, s. 71;

g) zachowanie i utworzenie warunków ekspozycji panoram widokowych z tras komunikacyjnych na szczególnie interesujące obiekty krajobrazowe,

h) ochrona istniejących panoram widokowych, w tym zakaz wnoszenia budynków i budowli przesłaniających ekspozycję krajobrazową z punktów widokowych oraz wprowadzania zieleni wysokiej; określanie w miejscowych dokumentach planistycznych zasad zagospodarowania punktów widokowych i ochrony panoram,

i) likwidacja bądź neutralizacja widokowa wszelkich elementów obniżających walory krajobrazowe - wprowadzanie zieleni w otoczeniu osiedli i obiektów rekreacyjnych w zakresie podnoszącym walory krajobrazu (maskowanie zespołów obiektów)".

W rozdziale 4.2. *Kierunki ochrony zabytków* omówiono podstawę prawną ochrony zabytków:

- Rodzaje zabytków i formy ich ochrony (4.2.1.1.)⁵⁰: rozdział ten omówiono na podstawie art. 6 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami,

- Opieka nad zabytkami. (4.2.1.2.)⁵¹: rozdział ten omówiono na podstawie art. 87 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami,

- Zasady ochrony zabytków (4.2.1.3.)⁵²: w rozdziale tym ustalono następujące zasady ochrony zasobów dziedzictwa i krajobrazu kulturowego:

- Ochronę z mocy ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami – w odniesieniu do zespołów i obiektów wpisanych do rejestru zabytków;

- Zasadę harmonijnego wkomponowania nowej zabudowy w istniejący krajobraz kulturowy;

- Zasadę ochrony zachowanych obiektów o wartości historyczno-kulturowej;

- Utrzymanie i wyeksponowanie charakteru wsi o zachowanym historycznym układzie ruralistycznym wraz z zabytkową zabudową".

Hasła przytoczone powyżej opisano w następujący sposób:

„Zasada harmonijnego wkomponowania nowej zabudowy w istniejący krajobraz kulturowy powinna być realizowana poprzez:

- wkomponowanie nowej zabudowy w istniejący układ topograficzno-przestrzenny,
- dostosowanie nowej zabudowy do historycznych form pod względem gabarytów, formy oraz kolorystyki i materiałów,
- sukcesywne uzupełnianie ciągów istniejącej zabudowy z ograniczeniem realizacji dużych zespołów zabudowy w otwartym krajobrazie pól i łąk do obszarów wyznaczonych w Studium, na których nastąpi zmiana przeznaczenia terenów, z zachowaniem zadrzewień i zakrzewień przydrożnych i śródpolnych.

Ochrona elementów o wartości kulturowej nie objętych ochroną prawną winna być podporządkowana niżej wymienionym działaniom:

- dla zespołów rezydencjonalnych (pałacowo - parkowych, dworsko - parkowych):
 - na utrzymaniu jednej własności obejmującej tereny parku i grunty pod dworem oraz sam dwór,
 - na przywracaniu (tam gdzie jest to możliwe) jedności władania (własności),
 - na odstąpieniu od dalszych parcelacji,
- dla obiektów architektury (dworów, zabudowy zagrodowej, obiektów techniki, dawnych szkół, plebani, domów mieszkalnych itp.)
 - na utrzymaniu istniejącej zabudowy w należytych stanie technicznym, z dopuszczeniem zmiany funkcji obiektu i podniesieniem standardu wyposażenia techniczno-użytkowego, z zastrzeżeniami dotyczącymi zachowania w maksymalnym stopniu, a tam gdzie jest to możliwe, odtworzeniu historycznej kompozycji obiektu (wysokość, kształt, układ eksponowanych elewacji, kształt dachu, rozmieszczenie, wielkość i proporcje otworów), zewnętrznego detalu architektonicznego, a także dostosowaniu nowej funkcji

⁵⁰ Tamże, s. 72;

⁵¹ Tamże, s. 72;

⁵² Tamże, s. 72-73;

i nowego programu użytkowego do specyfiki obiektu,

-na zachowaniu, w przypadku remontów, historycznego detalu architektonicznego i wyposażenia wnętrza (o ile występują),

- na zachowaniu historycznych relacji przestrzennych i obiektów wspomagających (np. zabudowa gospodarcza przy szkołach, zabudowa gospodarcza towarzysząca zabudowie siedliskowej) oraz zieleni towarzyszącej w obrębie działek, na których są zlokalizowane,

• dla parków:

- na utrzymaniu (a tam gdzie jest to możliwe odtworzeniu) układu kompozycyjnego (ukształtowanie powierzchni, aleje, kompozycje zieleni) i hydrograficznego,

- na pielęgnacji i konserwacji zieleni,

- na uzupełnieniu ubytków i nowych nasadzeniach wyłącznie na podstawie specjalistycznych dokumentacji,

- na sukcesywnej likwidacji funkcji i obiektów kolizyjnych,

- na zachowaniu i konserwacji historycznych elementów małej architektury (np. ogrodzeń, bram, a także posadzki ogrodowej itp.),

• dla zabudowy gospodarczej:

- na utrzymaniu w należyłym stanie technicznym, z dopuszczeniem zmiany funkcji i podniesieniem standardów wyposażenia,

- na dopuszczeniu likwidacji zużytych technicznie lub grożących katastrofą budowlaną obiektów, z zaleceniem lokalizacji nowej zabudowy, dostosowanej gabarytem i lokalizacją do zabudowy likwidowanej,

• dla elementów małej architektury (kapliczek, murów wokół kościołów itp.) na ochronie przed dewastacją i bieżących pracach konserwacyjnych, z maksymalnym zachowaniem pierwotnego wyrazu architektonicznego,

• dla cmentarzy przykościelnych i cmentarzy położonych poza obszarami zabudowy wsi:

-na zakazie lokalizacji obiektów i urządzeń kolidujących z pierwotną funkcją,

- na ochronie zachowanych elementów, uporządkowaniu i podkreśleniu symboliki miejsca, poprzez utrzymanie bądź uczytelnienie zachowanego układu dróg, alejek, kwater, ochronę nagrobków, krzyży, zachowanego drzewostanu, likwidację samosiejek, wyłącznie na podstawie specjalistycznego opracowania,

- na możliwości tworzenia lapidariów.”

W rozdziale 4.2.2. *Ochrona dzieł architektury i budownictwa*⁵³ wskazano obiekty wpisane do rejestru zabytków, omówiono gminną ewidencję zabytków, określono następujące strefy ochrony konserwatorskiej:

„1) Ryjewo – strefa obejmuje kilka odrębnych jednostek osadniczych składających się na obecne Ryjewo. Jednostki te lokowane były w różnych okresach historycznych i rozwijały się wokół bardzo różnych centrów, takich jak folwark zakonny, osada zagrodnicza obok folwarku na obrzeżu Boru, majątek leśny Oberförsterei Rehnhof – obecnie leśniczówka „Pod Akacjami”, wieś olęderska lokowana w 2 poł. XVIII wieku (Dorf Rehnhof), wieś olęderska Baggen lokowana również w 2 poł. XVIII wieku, stacja pocztowa, stacja kolejowa zbudowana w latach 80-tych XIX wieku, zbór ewangelicki, parafia katolicka, majątek cegielniany i zakład przemysłowy należący do Hermana Grescha, który był czołowym ryjewskim przedsiębiorcą, jako właściciel tartaku, cegielni i młyna parkowego, zatrudniał łącznie 250 – 300.

2) W Dolinie Wisły:

• Benowo – strefa obejmuje układ osadniczy wsi

• osadnictwo mennonickie wsi Benowo – Sołtyski, Rudniki, Barcice, Mątowskie Pastwiska, Jarzębina, Jałowiec; 3) Na Pojezierzu Iławskim

• Mątki – strefa obejmuje teren na którym był zespół folwarczny z pozostałościami parku i pole jego ekspozycji z drogi krajowej nr 55 oraz zabudowania d. pracowników folwarku;

⁵³ Tamże, s. 75;

- Pułkowice – strefa obejmuje dawny folwark – później zagroda nr 9 oraz układ osadniczy wsi skupionej przy skrzyżowaniu dróg z Klecewka do Postolina i polnej drogi do Nowej Wsi; • Watkowice Małe – strefa obejmuje zespół dworsko parkowy oraz zespół zabudowy przy drodze do Polaszek;
- Watkowice – strefa obejmuje zespół dworsko parkowy oraz zespół zabudowy przy drodze do Pierzchowic;
- Klecewko – strefa obejmuje zespół dworsko parkowy wraz z polem ekspozycji z drogi do Pułkowic oraz zespół zabudowy po zachodniej stronie tej drogi;
- Straszewo – strefa ochrony konserwatorskiej obejmuje układ osadniczy wsi oraz zespół dworsko parkowy z folwarkiem i polem ekspozycji z drogi Straszewo – Watkowice;
- Wiszary – strefa obejmuje zespół folwarczny - folwark B i pole jego ekspozycji z drogi Wiszary - Straszewo;
- Trzciano – strefa obejmuje układ osadniczy, na wschodzie od cmentarza nad jeziorem Białym, do kapliczki na zachodnim krańcu, przy Bagnie Buława;

W granicach stref ochrony konserwatorskiej zespołów ruralistycznych wsi obowiązują następujące zasady:

- zachowanie elementów historycznego układu przestrzennego, a w szczególności rozplanowania, dróg, ulic i placów oraz linii zabudowy i zieleni o charakterze zabytkowym, w tym parków, ogrodów, skwerów, cmentarzy;
- utrzymanie historycznie ukształtowanej nawierzchni ulic i placów oraz uzupełniania wymagającej naprawy nawierzchni wg historycznych wzorów,
- zachowanie w miarę możliwości historycznie utrwalonych funkcji budynków zabytkowych i dostosowania wprowadzanych współcześnie funkcji do ich historycznie ukształtowanych układów oraz eliminacji funkcji uciążliwych wpływających w sposób degradujący na te obiekty;
- usuwanie lub przebudowa obiektów dysharmonijnych, zwłaszcza uniemożliwiających odpowiednią ekspozycję wybranych obiektów zabytkowych, stanowiących główne dominanty obszaru,
- zachowanie charakterystycznego usytuowania budynków i zieleni na działce siedliskowej,
- zachowanie charakteru, skali i proporcji obiektów,
- kontynuacja występujących historycznie tradycji budowlanych w nowej zabudowie,
- ochrona tradycyjnych form architektonicznych, dążenie do uporządkowania brył i elewacji (zharmonizowanie przybudówek, wprowadzenie dachów o lokalnej, historycznej genezie, zachowanie jednorodności oraz historycznego pokrycia dachu, zachowania i odtworzenia detalu architektonicznego, kolorystyki, historycznych proporcji i podziałów stolarki, utrzymania pierwotnej kompozycji otworów okiennych i drzwiowych na elewacji),
- dostosowanie nowej zabudowy do występujących historycznie tradycji budowlanych w zakresie kompozycji przestrzennej, skali i proporcji brył, rozwiązań konstrukcyjnych i materiałowych zabudowy; wszelkie remonty winny być wykonywane z zastosowaniem tradycyjnych materiałów (kamień, cegła, drewno, dachówka ceramiczna).⁵⁴

W rozdziale 4.3. *Projektowany Park Kulturowy Ryjewski Zakątek Mennonitów*⁵⁴ omówiono cele utworzenia parku, podstawę prawną i procedurę utworzenia parku kulturowego, zasady ochrony i skutki powołania parku kulturowego.

W rozdziale 4.4 Dziedzictwo archeologiczne⁵⁵ omówiono występujące na terenie gminy Ryjewo stanowiska archeologiczne.

Dziedzictwo kulturowe opisane zostało również w rozdziale *Kierunki rozwoju poszczególnych wsi*⁵⁶, gdzie omówiono historyczne układy przestrzenne oraz zabytki występujące na terenie poszczególnych wsi.

W dniu 24.09.2023 r. weszła w życie nowelizacja⁵⁷ ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, która wyeliminuje studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania

⁵⁴ Tamże, s. 76-78;

⁵⁵ Tamże, s. 78-79;

⁵⁶ Tamże, s. 39-61;

⁵⁷ Ustawa z dnia 7 lipca 2023 r. o zmianie ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. poz. 1688);

przestrzennego gminy. W miejsce tego dokumentu będą musiały zostać wykonane plany ogólne. Obowiązujące przed wejściem w życie nowelizacji studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin zachowują moc do dnia wejścia w życie planu ogólnego danej gminy, jednak nie dłużej niż do dnia 31 grudnia 2025 r. i będzie stosowało się do nich przepisy dotychczasowe⁵⁸.

Zgodnie z zapisami ustawy plany ogólne sporządza się dla obszaru gminy, z wyłączeniem terenów zamkniętych innych niż ustalane przez ministra właściwego do spraw transportu⁵⁹.

W planie ogólnym określa się strefy planistyczne i gminne standardy urbanistyczne; można określić również obszary uzupełnienia zabudowy i obszary zabudowy śródmiejskiej⁶⁰. Ustalenia planu ogólnego uwzględnia się przy sporządzaniu miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz stanowią podstawę prawną decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu⁶¹.

Przy ustalaniu planu ogólnego gminy uwzględnia się m.in. zabytki objęte formami ochrony, o których mowa w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami lub ujęte w wojewódzkiej lub gminnej ewidencji zabytków oraz dobra kultury współczesnej⁶².

Gmina Ryjewo nie posiada planu ogólnego.

5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy

5.2.1. Zarys historii gminy⁶³

Ziemie wchodzące w skład gminy Ryjewo nie posiadają jednolitego ukształtowania geograficznego, co nie pozostało bez wpływu na ich rozwój, prowadząc do powstania odrębnych (mikro)krain historycznych. W części wschodniej należącej do Pojezierza Iławskiego występują ślady osadnictwa sięgające neolitu, epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. Część zachodnia stanowi fragment Doliny Wisły, została zasiedlona w zasadzie dopiero w XVIII wieku.

Pośrodku biegnie tzw. strefa krawędziowa, zajęta przez bór.

W chwili pojawienia się Zakonu Krzyżackiego ziemie te zamieszkiwane były przez Prusów i w części przez napływających tu Słowian. Prusowie nie wytworzyli rozwiniętej struktury administracyjno-państwowej, ich ziemie dzieliły się na luźne okręgi włości. Ziemie ryjewskie wchodziły w skład prowincji Pomezanii, jednej z kilkunastu prowincji pruskich wymienionych przez Piotra Dusburga, XIV-wiecznego kronikarza zakonnego.

Pierwsze wzmianki na temat miejscowości wchodzących w skład gminy Ryjewo pojawiły się w dokumentach krzyżackich już w 1236 i 1242 roku i dotyczyły Straszewa występującego jako pruskie Sircoy lub polskie Strassewite oraz Watkowic, występujących w źródłach jako Wadekaym lub Wadekowicz.

W ciągu XIII wieku na skutek wojen Zakonu ze Świętoplekiem i tzw. powstań pruskich zniszczona została dotychczasowa sieć osadnicza. Pierwsze z powstań w latach 1242 – 1247 skończyło się wyprawą krzyżową i odbiciem Pomezanii po krótkotrwałych sukcesach Prusów. Na mocy umowy z 1249 roku mieszkańcy tych ziem uznali władzę zakonu i chrześcijaństwo, w zamian krzyżacy zobowiązali się do respektowania wolności osobistej Prusów. W drugim powstaniu z lat 1260 – 1274 Pomezania ucierpiała na skutek operacji wojennych. Wówczas na te tereny zaczęto sprowadzać kolonistów, przeważnie z Niemiec. W końcu XIII wieku lokowano okoliczne wsie, m.in. Postolin i Mikołajki, zachęcając osadników licznymi przywilejami, zwłaszcza w dziedzinie gospodarczej. Szacuje się, że w latach pomiędzy 1327 a 1366 lokowano na podobnych zasadach Trzciano (Honigfelde), zaś Straszewo (Ditrichsdorf) pojawiło się w dokumentach późno, bo pomiędzy 1400 a 1409 rokiem.

W czasach krzyżackich ważną rolę odgrywało Benowo, jako siedziba podległego komturii malborskiej Urzędu Leśnego – Waldamtu. Pojawia się w źródłach dopiero w roku 1376 jako istniejący już folwark domenalny, ale jego powstanie szacuje się na lata 30-te XIV wieku, współcześnie do powołania wójtostwa w Sztumie. W folwarku poza wyrębem i spławem drewna zajmowano się jeszcze hodowlą koni i trzody chlewnej na dość dużą skalę. W Benowie znajdowały się wówczas również dwie przeprawy promowe przez

⁵⁸ art. 58, 59 cyt. wyżej ustawy;

⁵⁹ art. 13a ust. 1 ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 977; zm.: Dz. U. z 2023 r. poz. 1506, poz. 1597, poz. 1688, poz. 1890 i poz. 2029);

⁶⁰ art. 13a ust. 4 pkt 1 i 2 wyżej cyt. ustawy;

⁶¹ art. 13 a ust. 5 wyżej cyt. ustawy;

⁶² art. 13b pkt 3 lit. j wyżej cyt. ustawy;

⁶³ Historia gminy ze strony <https://ryjewo.pl/historia/> [strona Urzęduminy w Ryjewie, dostęp: 28.10.2023 r.];

Nogat i Wisłę z karczmami i stacja pocztowa. Znacznie mniejszy od benowskiego był folwark w Ryjewie, założony około roku 1387.

Po wojnie trzynastoletniej (1454 – 66) dzisiejsze ziemie ryjewskie znalazły się w granicach Prus Królewskich, w większości województwa malborskiego, poza enklawą w pobliżu Szkaradowa i Jarzębiny, wchodzącą w skład województwa pomorskiego. W Sztumie utworzono starostwo niegrodzkie, nie podlegały mu jednak ziemie wokół Ryjewa i Benowa, podległe bezpośrednio ekonomii malborskiej. Spadła wówczas ranga Benowa, urząd leśny nie doczekał się kontynuacji. W lustracji dóbr królewskich z 1565 roku Benowo występuje jako dziedzina pusta, natomiast w niewiele lepszym stanie znajdował się folwark Ryjewski w roku 1624 roku, zniszczony w pożarze sprzed dwóch lat. We wschodniej części gminy na czoło wysunęło się Straszewo, znajdujące się w rękach rodziny Brandt. Skupili oni w swych rękach także Trzciano i Mikołajki, na tej podstawie uzyskali wydzielenie ze starostwa sztumskiego tytułarnego, niegrodzkiego starostwa straszewskiego.

W XVII wieku okoliczne tereny były teatrem działań wojennych, w okolicach miejscowości Trzciano w roku 1629 miała miejsce zwycięska bitwa hetmana polnego Stanisława Koniecpolskiego ze Szwedami, co upamiętnia znajdujący się w tej miejscowości obelisk.

Po I rozbiorze Polski Prusy Królewskie stały się częścią państwa pruskiego. Większa część obecnej gminy Ryjewe podporządkowana została urzędowi w Sztumie, który od 1817 roku stał się siedzibą powiatu. Zlikwidowano także dawne starostwo niegrodzkie w Straszewie, również podporządkowując je urzędowi sztumskiemu. W czasach pruskich powołano w Ryjewie Urząd Leśny, od 1818 roku ustanowiono w Ober-Rehhof siedzibę nadleśnictwa. Podlegały mu leśnictwa na przestrzeni od Brachlewa po Uśnice i Koniecwałd. Gdy w 1883 roku Ryjewe uzyskało połączenie kolejowe, stało się miejscowością dominującą w tej części powiatu sztumskiego.

Po I wojnie światowej na Powiślu odbył się plebiscyt decydujący o dalszej przynależności państwowej tych ziem. W jego wyniku ziemie te przyłączono do Niemiec i weszły w skład prowincji Prusy Wschodnie. Po drugiej wojnie światowej prowincję tę w myśl traktatu poczdamskiego odebrano Niemcom i podzielono między Polskę i ZSRR.

5.2.2. Krajobraz kulturowy

Gmina Ryjewe znajduje się na pograniczu dwóch jednostek fizjograficznych: Pojezierza Iławskiego i Doliny Dolnej Wisły (Doliny Kwidzyńskiej). Jednostki te kształtują się w układzie północ – południe, zaś granica między nimi przebiega wzdłuż granicy wysoczyzny biegnącej na terenie gminy z północy od Benowa poprzez Borowy Młyn na południe po Ryjewe. Z tego też powodu w części zachodniej gmina posiada krajobraz płaski, otwarty, ze zróżnicowaną roślinnością, charakterystyczny dla terenów nadrzecznych i zalewowych, zaś w części środkowej i wschodniej krajobraz charakterystyczny dla Pojezierza Iławskiego – pagórkowaty, z kompleksami leśnymi, naturalnymi ciekami i niewielkimi zbiornikami wodnymi, przy czym część środkową gminy obejmuje zwarty kompleks leśny należący do Ryjewskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu, zaś część wschodnią – pola uprawne.

Ukształtowanie terenu części zachodniej gminy, poza naturalnym biegiem Liwy (Starego Nogatu) i Postolińskiej Strugi, ma typowo antropogeniczne pochodzenie. Większość pokrycia przyrodniczego została stworzona przez człowieka np. wał wiślany, groble, kanały, rowy i nasadzenia zieleni, pozostałe elementy krajobrazu kulturowego to domy, układy przestrzenne wsi, architektura mieszkalna i gospodarcza oraz cmentarze. Na wał wiślany na pocz. XX w. w miejscowości Jarzębina stała strażnica wałowa, po której nie pozostał dziś żaden ślad. Pod względem gospodarczym jest to typowy krajobraz wiejski (rolniczy); charakterystyczne są mozaikowate uprawy polowe, użytki zielone (łąki i pastwiska) ze zwartym i rozproszonym osadnictwem wiejskim.

W części środkowej i wschodniej gminy wpływ działalności człowieka na ukształtowanie terenu jest znacznie mniejszy, ze względu na brak bezpośredniego zagrożenia powodziowego, a także konieczności regulacji rzek i tworzenia polderów. Pozostawiona została naturalna rzeźba terenu, a w części środkowej znaczny kompleks leśny. Antropogeniczne zmiany środowiska przyrodniczego widoczne są we wschodniej części gminy: wał przeciwpowodziowy, kanały i rowy melioracyjne, rozłogi pól i użytki zielone z zabudową wiejską.

Charakterystyczne cechy kompozycyjne krajobrazu kulturowego tj. skupiona zabudowa z grupami zieleni w tle mająca otwarte przestrzenie upraw rolnych, widoczne są we wsiach: Klecewko, Pułkowice, Ryjewe,

Straszewo, Trzciano, Watkowice, Watkowice Małe. Wsie zlokalizowane w otwartym krajobrazie, w areale rolnym (rozłogi pól) to Jarzębina, Mątowskie Pastwiska, Rudniki, Szkaradowo Szlacheckie. Wsie otoczone kompleksami leśnymi to Barcice, Borowy Młyn, Mątki.

Wpływ człowieka na krajobraz ziemi ryjewskiej zaznaczył się już we wczesnym średniowieczu; z tego okresu pochodziło nieistniejące już grodzisko w Jałowcu. Pierwsze pisemne wzmianki na temat miejscowości na terenie gminy Ryjewo zaczęły pojawiać się w XIII i XIV w. (Benowo, Klecewko, Pułkowiec, Ryjewo, Trzciano, Watkowice) – są to miejscowości wywodzące się z nadań krzyżackich, które przekształciły się później w duże wsie kmiece bądź folwarki ziemskie. Dużą grupę stanowią wsie, których obecne układy przestrzenne powstały dzięki sprowadzonym na te tereny w XVII i na pocz. XVIII w. osadnikom ołędzskim (Schweingrube, Tragheimerweide, Zwanzigerweide, Schulzenweide, Schinkenland Bagno, Budzyn, Podlesie, Jarzębina, Mątowskie Pastwiska, Rudniki, Szkaradowo Wielkie).

Obecny układ dróg na terenie gminy Ryjewo oparty jest o historyczną sieć drożną sięgającą swoją proveniencją średniowiecza. Część dróg uległa regulacji na początku XX w.; są to trakty łączące wsie: Benowo - Mątowskie Pastwiska, Mątowskie Pastwiska - Szkaradowo, Szkaradowo - Rudniki, Rudniki - Barcice oraz trakt łączący Ryjewo z obecną drogą krajową nr 55 (DK 55). W 2 poł. XX w. zmieniono miejscami przebieg drogi ze Sztumskiej Wsi do Ryjewa - obecnie odcinek drogi wojewódzkiej nr 607. Część dróg oraz łączniki pomiędzy drogami a rozproszoną zabudową zagrodową może pochodzić z czasów akcji osiedleńczej, która na tych terenach miała miejsce w XVIII wieku. Historycznymi elementami układu komunikacyjnego są również mosty drogowe nad Liwą (Starym Nogatem) oraz nad Postolińską Strugą. Wzdłuż dróg nadal istnieją historyczne nasadzenia szpalerowe i alejowe pochodzące z k. XIX w. lub pocz. XX w., jak np. szpaler lipowy wzdłuż drogi biegnącej przy wale od Białej Góry po Rudniki, aleja lipowa z Ryjewa przez Mątowskie Pastwiska do Szkaradowa Szlacheckiego, aleja lipowa ze Szkaradowa Szlacheckiego do Gurcza, aleja lipowa z Mątowskich Pastwisk po Benowo (miejscami duże ubytki drzew), aleja lipowa od drogi pomiędzy Watkowicami Małymi a Klecewkiem do wsi Straszewo. Najgorzej zachowana jest aleja lipowa z Watkowic Małych do Klecewka i dalej do drogi krajowej nr 55, gdzie dużo jest uzupełnień późniejszych (jesiony i klony), ale też na znacznej długości brak jest całkowicie zadrewnienia, podobnie jest z aleją z Postolina przez Pułkowiec do Klecewka.

W 1883 r. układ komunikacyjny na obszarze dzisiejszej gminy Ryjewo wzbogacony został o linię kolejową relacji Toruń Wschodni – Malbork na osi północ-południe wraz z towarzyszącą jej infrastrukturą, w skład której wchodziły wiadukty i most nad Postolińską Strugą.

Struktura dawnej sieci osadniczej powoli zanika w terenie, przyczyniły się do tego reformy agrarne z 2 połowy XIX w., parcelacje z okresu działania Pruskiej Komisji Kolonizacyjnej (1886-1918) i z lat 30-tych XX wieku, a także powojenna reforma rolna. Największy, negatywny wpływ na zachowanie wartości kulturowych w dawnych założeniach dworsko-parkowych miało ich upaństwowienie po II wojnie światowej, które przyczyniło się w kilku przypadkach do całkowitego zniszczenia historycznych zabudowań oraz struktury przestrzennej. Ponadto od początku lat 90-tych XX w. nastąpiły silne przeobrażenia wsi przejawiające się głównie w rozpraszaniu zabudowy i rozdrabnianiu arealu. Wiele osad folwarcznych o średniowiecznej proveniencji straciło swoje historyczne walory przestrzenne i znaczne lub wszystkie istniejące jeszcze pod koniec ubiegłego stulecia zasoby kulturowe.

Na terenie gminy Ryjewo występuje kilka typów przestrzennych wsi: ulicówki, rzędówki, osady folwarczne, osady jednodworcze i kolonie przemysłowe. Najstarsze osady miały genezę wczesnośredniowieczną (pruską), kolejne zakładane były w XIV w. przez Zakon Krzyżacki, który lokował wsie na prawie chełmińskim. Do XVI w. wszystkie zakładane wsie miały charakter zwarty, co wiązało się z samym charakterem lokacji, rozmiarem gruntów, wytyczeniem gospodarstw i rozłogu, oraz trójpolową formą kultury rolnej. W XVII i XVIII w. po sprowadzeniu osadników ołędzskich pojawiło się osadnictwo rozproszone. Ryjewo jako ośrodek administracyjny jest największą obecnie wsią na terenie gminy. Jego układ przestrzenny zasadza się na głównej osi, którą stanowi ulica Grunwaldzka, przy niej znajduje się najwięcej historycznych obiektów. Od ulicy Grunwaldzkiej prostopadle rozchodzą się mniejsze uliczki, przy których usytuowana jest zabudowa mieszkalna i gospodarcza, wyjątek stanowi ulica Lipowa, przy której znajduje się budynek urzędu gminy, tereny szkolne oraz poczta. Obecny układ przestrzenny pochodzi z przełomu XIX i XX w. – okresu największego rozwoju przestrzennego wsi.

Wśród układów przestrzennych na tym obszarze dominują rzędówki, które zachowały czytelny układ siedlisk, pól i dróg. Wieś rzędowa to typ bardzo długiej wsi o zabudowie rozmieszczonej regularnie wzdłuż jedynej prostej drogi, po jednej lub obu jej stronach z polami w formie różnej wielkości pasów prostopadłych do drogi, wieś ulicowa – typ wsi o zabudowie rozciągniętej w dwóch zwartych rzędach po obu stronach

drogi o raz o chaotycznym układzie dróg bocznych i polach w nieregularną szachownicę⁶⁴. Wieś samotnicza – wieś składająca się z pewnej liczby stojących oddzielnie, oddalonych od siebie gospodarstw rolnych, czyli samotni (lub osad jednodworczych)⁶⁵. Osada folwarczna – osada złożona z zespołu dworsko-parkowego, zabudowań gospodarczych (tzw. folwark) oraz zabudowy dla pracowników folwarcznych (najczęściej dwojaków, czworaków i towarzyszącym im budynkom gospodarczym).

Do wsi o układzie rzędówki zaliczają się: Schweingrube – obecnie część wsi Barcice (1740 r. – kolonizacja ołęderska), Tragheimerweide – obecnie część wsi Barcice (1713 r. – kolonizacja ołęderska), Zwanzigerweide – obecnie część wsi Barcice (1765 r. – kolonizacja ołęderska), Schulzenweide – obecnie część wsi Benowo (XVIII w. – kolonizacja ołęderska), Schinkenland – obecnie część wsi Borowy Młyn (poł. XVII w. – kolonizacja ołęderska), Bagno – obecnie część wsi Jałowiec (pocz. XVIII w. – kolonizacja ołęderska), Budzyn – obecnie część wsi Jałowiec (pocz. XVIII w. – kolonizacja ołęderska), Podlesie – obecnie część wsi Jałowiec (pocz. XVIII w. – kolonizacja ołęderska), Jarzębina (pocz. XVIII w. – kolonizacja ołęderska), Mątowskie Pastwiska (poł. XVIII w. – kolonizacja ołęderska), Rudniki (1742 r. – kolonizacja ołęderska), Ryjewo (1742 r. – kolonizacja ołęderska).

Do osad folwarcznych zaliczają się: Stawek (obecnie część wsi Borowy Młyn - nadana jezuitom z Malborka w XVII w.), Klecewko (pierwsza wzmianka z 1404 r.), Mątki (pierwsza wzmianka z 1399 r.), Pułkowiec (pierwsza wzmianka z 1295 r.), Straszewo (nadanie krzyżackie z 1402 r.), Szkaradowo Szlacheckie (pierwsza wzmianka z 1615 r.), Watkowice (pierwsza wzmianka z 1236 r.), Watkowice Małe (pierwsza wzmianka z 1404 r.).

Do ulicówek zaliczają się: Benowo (pierwsza wzmianka z 1376 r., powstał tu folwark zakonny, urząd leśny oraz wieś gburska), Cegielnia (obecnie część wsi Borowy Młyn, pierwsza wzmianka z 1754 r.), Ryjewo (pierwsza wzmianka z 1387 r., powstał tu folwark zakonny) i Trzciano (pierwsza wzmianka 1242, wieś nadana przez Krzyżaków z prawem kolonizacji).

Wieś samotnicza o złożona z osad jednodworczych to Szkaradowo Wielkie (od 1664 r. – kolonizacja ołęderska).

Kolonie przemysłowe znajdują się w Borowym Młynie – w dawnym *Heidemühl* był młyn (pierwsze wzmianki z 1419 r.), natomiast w dawnym *Hammerkrug* był młyn i kuźnia (XVI-XVII w.).

Ze względu na złożone procesy osadnicze budownictwo na terenie gminy Ryjewo wykazuje znaczną różnorodność. Zachowały się pojedyncze przykłady zabudowy wywodzącej się z tradycji budownictwa osadników ołęderskich, charakteryzujące się umieszczeniem zabudowań na tzw. terpie. Zabudowania osadników ołęderskich dzieliły się na kilka zasadniczych typów ze względu na układ zagród:

- zagrody wzdłużne, które posiadały przylegające do siebie szczytami, ustawione w jednej linii budynki: mieszkalny, inwentarski, gospodarczy;
- zagrody kątowe, gdzie do budynku obory prostopadle przylega z jednej strony stodoła,
- zagrody krzyżowe, w których do obory z dwóch stron przylegają dwie stodoły⁶⁶.

Typy zagród według O. Kloppela⁶⁷: wzdłużna, kąтова i krzyżowa

W obrębie tych typów pojawiało się dużo rozmaitych odmian opartych na zredukowanych rozwiązaniach, np. budynki gospodarcze zostały zblokowane, natomiast dom pozostawiano wolnostojący, ewentualnie do domu przylegała jedynie obora.

⁶⁴ W. Szolginia, Ilustrowana encyklopedia dla wszystkich, Architektura i budownictwo, Warszawa, 1991, s. 427.

⁶⁵ hasło: wieś samotnicza w https://pl.wikipedia.org/wiki/Wie%C5%9B_samotnicza [strona MediaWiki, dostęp: 13.11.2023 r.].

⁶⁶ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego w Polsce, hasło: Budownictwo, źródło: <http://holland.org.pl/art.php?kat=art&dzial=zul&id=8> (strona Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, dostęp: 13.11.2023 r.).

⁶⁷ O. Kloppel, Die bäuerliche Haus-, Hof und Siedlungsanlage im Weichsel-Nogat-Delta, s. 77 i 79.

Zagrody typu wzdłużnego o uproszczonej formie, ograniczonej do budynku mieszkalnego i gospodarczego, spotkać możemy jeszcze w:

a) Barcicach:

- nr 4-5: dom i budynek gospodarczy na kamiennym fundamencie, murowane z czerwonej cegły licowej, kryte osobnymi dachami dwuspadowymi (dachówka holenderka), oddzielonymi niskim murem ogniowym, na pierwszej kondygnacji budynku gospodarczego – pomieszczenia inwentarskie (stajnia, obora, chlew), na drugiej i trzeciej (poddasze) – pomieszczenie magazynowe,

- nr 13: dom drewniany, na wysokim kamiennym fundamencie, wzniesiony w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, oddzielony od budynku gospodarczego murem ogniowym, budynek gospodarczy mieści na pierwszej kondygnacji pomieszczenia inwentarskie i gospodarcze, na drugiej (poddasze) – pomieszczenie magazynowe, pierwsza kondygnacja murowana, poddasze w konstrukcji szkieletowej, opieranej deskami, obydwa budynki kryte osobnymi dachami dwuspadowymi, dom – holenderką, budynek gospodarczy – eternitem,

- nr 14: dom i budynek gospodarczy drewniane, dom w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, na kamiennym fundamencie, budynek gospodarczy (stodoła) w konstrukcji szkieletowej, opieranej deskami, dom od budynku gospodarczego oddzielony murem ogniowym, obydwa budynki kryte osobnymi dachami dwuspadowymi (dachówka holenderka),

- nr 17: dom drewniany, na wysokim kamiennym fundamencie, wzniesiony w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, z drewnianym gankiem na dwóch słupach, oddzielony od budynku gospodarczego murem ogniowym, budynek gospodarczy murowany, z cegły – prawdopodobnie wtórny, obydwa budynki kryte osobnymi dachami dwuspadowymi (dachówka holenderka),

- nr 20: dom i budynek gospodarczy, murowane, z czerwonej cegły licówki, budynek gospodarczy nadbudowany współcześnie z pustaków, budynki kryte odrębnymi dachami dwuspadowymi, dom z drewnianym gankiem w elewacji frontowej (pd.),

- nr 32: dom drewniany, na kamiennym fundamencie, wzniesiony w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, wtórnie otynkowany, budynek gospodarczy murowany, z czerwonej cegły licowej, w części adaptowany na mieszkanie, w części – obora, obydwa budynki kryte osobnymi dachami dwuspadowymi (eternit), budynek gospodarczy częściowo przemurowany z pustaka z zachowaniem oryginalnego rzutu i bryły,

b) Benowie:

- nr 5: dom i budynek gospodarczy na kamiennym fundamencie, murowane z czerwonej cegły licowej, kryte osobnymi dachami dwuspadowymi (dachówka holenderka), oddzielonymi niskim murem ogniowym, na pierwszej kondygnacji budynku gospodarczego – pomieszczenia inwentarskie (stajnia, obora, chlew), na drugiej i trzeciej (poddasze) – pomieszczenie magazynowe, w zagrodzie jest jeszcze wolnostojąca, drewniana stodoła w konstrukcji szkieletowej opieranej deskami,

c) Rudnikach:

- nr 19 (nie włączony do GEZ): dom i budynek gospodarczy murowane, otynkowane, oddzielone od siebie murem ogniowym, kryte osobnymi dachami dwuspadowymi (nad domem blachodachówka, nad budynkiem gospodarczym blacha trapezowa), od strony wschodniej do elewacji frontowej przylega drewniana weranda,

- nr 22 (nie włączony do GEZ): z d. zagrody zachował się jedynie dom (murowany lub drewniany), wtórnie otynkowany, kryty dachem dwuspadowym (dachówka holenderka), oddzielony od d. budynku gospodarczego murem ogniowym, obecny budynek gospodarczy murowany z pustaków, otynkowany, niższy od oryginalnego,

- nr 23 (nie włączony do GEZ): z d. zagrody zachował się jedynie dom (murowany lub drewniany), wtórnie otynkowany, kryty dachem dwuspadowym (blachodachówka), oddzielony od budynku gospodarczego murem ogniowym, budynek gospodarczy wtórny – na rzucie poprzedniego (niższy niż oryginalny),

- nr 24: dom murowany, z czerwonej cegły licowej, kryty dachem dwuspadowym (eternit), oddzielony od budynku gospodarczego murem ogniowym, budynek gospodarczy wtórny – na miejscu poprzedniego (niższy i węższy niż oryginalny),

- nr 29: dom i budynek gospodarczy murowane, z cegły licówki, oddzielone od siebie murem ogniowym, kryte osobnymi dachami dwuspadowymi (blacha trapezowa),

- nr 36: dom i budynek gospodarczy murowane, z cegły licówki, oddzielone od siebie murem ogniowym, kryte osobnymi dachami dwuspadowymi, nad domem – dachówka holenderka, nad budynkiem gospodarczym – blacha, budynek gospodarczy mieści na pierwszej kondygnacji pomieszczenia inwentarskie i gospodarcze, na drugiej (poddasze) – pomieszczenie magazynowe, pierwsza kondygnacja murowana, poddasze w konstrukcji szkieletowej, opieranej deskami, od strony południowej do elewacji frontowej domu przylega drewniana, snycersko zdobiona weranda,

- nr 37: dom i budynek gospodarczy murowane, z cegły licówki, kryte wspólnym dachem dwuspadowym (dachówka holenderka), budynek gospodarczy w części zaadaptowany na mieszkanie, w części – stajnia, do elewacji wschodniej domu przylega drewniana weranda,

Zagroda w Mątowskich Pastwiskach 30 wpisana do rejestru zabytków należała do typu kąтового (ob. rozebrana): składała się z dwóch domów i dwóch budynków gospodarczych usytuowanych na planie litery „L”. Do domu gospodarza od południa przylegał dom seniorów, będący najstarszą częścią zagrody, od strony północnej – obora i dostawiona do niej pod kątem prostym stodoła. Domy były drewniane, w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, na ceglanej i kamiennej podmurówce, dachy osobne dwuspadowe, pierwotnie pokryte strzechą. Zachodnia ściana obory drewniana, w konstrukcji sumikowo-łatkowej, południowa i wschodnia – ceglana. Stodoła drewniana, w konstrukcji szkieletowej, szalowana deskami. Kryte dachami dwuspadowymi o kalenicy wyższej od kalenicy domu (pierwotnie strzecha).

Zagrody lub pozostałości zagród liniowych i kątowych na terenie gminy Ryjewo są z roku na rok w coraz gorszym stanie technicznym. Brak programowych działań ukierunkowanych na wsparcie prac remontowych może doprowadzić do całkowitego zaniku w krajobrazie tego typu zabudowy.

Z domów drewnianych z zagród składających się z wolnostojących budynków wymienić należy, wyróżniający się pod względem walorów architektonicznych, kulturowych i historycznych, dom drewniany w Rudnikach 26. Wzniesiony został w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, na wysokiej kamiennej podmurówce, parterowy ze ścianką kolankową i użytkowym poddaszem, nakryty dachem dwuspadowym (dachówka holenderka), z lukarną w elewacji zachodniej i gankiem w elewacji wschodniej. W elewacji zachodniej ślad po dawnym ganku. Zdobiony snycerskimi detalami w szczytach elewacji bocznych i szczytce lukarny.

Najczęściej spotykanym typem budynku mieszkalnego na terenie gminy Ryjewo jest budynek wolnostojący z czerwonej cegły licowej, z detalem architektonicznym w postaci gzymsu ząbkowego. Część, z tej grupy budynków, posiada otwory okienne zwieńczone łukiem odcinkowym, część – otwory okienne o wykroju prostokąta. Budynki te posadowione były zazwyczaj na kamiennym fundamencie, parterowe, kryte dachami dwuspadowymi (z pierwotnym poszyciem z dachówki holenderki, często wtórnie wymienionym na blachę lub blachodachówkę) lub naczółkowymi. Pojawiają się również budynki z tzw. erklem – ryzalitem pozornym w elewacji frontowej, zwieńczonym lukarną krytą dwuspadowym dachem, ze zdobieniami snycerskimi, domy takie posiadały podwyższoną ściankę kolankową i kryte były dachami o niskim kącie nachylenia połaci. Elewacje tych budynków były wykańczane z cegły licowej, zdobione gzymsami ząbkowymi lub rolkowymi, czasami detal architektoniczny wykonany był z tynku. Obecnie duża część tych budynków została otynkowana.

W Ryjewie pojawiły się okazalsze domy, wzorowane na architekturze miejskiej, z bogatszym detalem architektonicznym, tynkowane lub z cegły licowej, np. Grunwaldzka 58, 61, Kopernika 7, Lipowa 3, Szkolna 8, w niektórych z tych budynków na parterze zlokalizowane były usługi (sklepy, restauracje itp.) jak np. przy ul. Grunwaldzkiej 34, 42, 64. Na obszarze dawnego nadleśnictwa Ryjewo (Oberförsterei Rehnhof) posadowiono domy robotników leśnych, tworzące niewielką kolonię. Przy linii kolejowej usytuowano budynki dla pracowników kolei (ul. Kolejowa 3, 5, ul. Lipowa 4, 5, ul. Mątowska 1).

Zabudowa gospodarcza w zabudowie zagrodowej z terenu gminy Ryjewo składa się z budynków inwentarskich (obory, stajnie, chlewy itp.) oraz magazynowych (spichlerze, stodoły). Budynki inwentarskie wznoszone były na planie prostokąta, murowane z cegły licowej. Spichlerze były murowane z cegły, otynkowane. Stodoły wznoszone były na planie prostokąta, drewniane, w konstrukcji szkieletowej, opieranej deskami w układzie pionowym, kryte dachami dwuspadowymi, obecnie większość z nich pokryta jest eternitem lub blachą, część nadal dachówką holenderką.

Z zabytków techniki najstarszym, posiadającym wysokie walory kulturowe, historyczne i architektoniczne jest zespół stopnia wodnego w Benowie na rzece Liwie (wpisany do rejestru zabytków łącznie z zespołem śluz na Nogacie) wzniesiony w 1852 r., przebudowany w 1879 r. Zabytek ten składa się ze śluzu wałowej, śluzu, jazu oraz z wału przeciwpowodziowego, po którego koronie poprowadzono drogę wojewódzką

DW603. Do grupy zabytków techniki, które nie zostały wpisane do rejestru, ale wyróżniają się swoimi walorami kulturowymi są: zespół cegielni z 1922 r. przy ul. Różanej w Ryjewie, budynek młyna (bez dachu) z pocz. XX w. przy ul. Kopernika 4, zespół tartaku z młynem parowym z XIX/XX w. przy ul. Tartacznej 1B w Ryjewie, młyn wodny (bez dachu) z k. XIX w. i śluza z 2 poł. XIX w. w Borowym Młynie, budynek dawnej mleczarni z zespołu folwarcznego w Watkowicach Małych z pocz. XX w., budynek dawnej mleczarni w Straszewie z 1909 r. oraz infrastruktura kolejowa z końca XIX w.: stacja kolejowa przy ul. Kolejowej 3A w Ryjewie, nastawnia (Ry) przy ul. Kolejowej, cztery wiadukty kolejowe odnowione w ostatnich latach (przy ul. Wiaduktowej, Okrężnej, Krańcowej w Ryjewie oraz w Jałowcu), trzy dróżnicówki (w Borowym Młynie i przy ul. Leśnej i Okrężnej w Ryjewie), most kolejowy w Borowym Młynie nad Postolińską Strugą. Mosty drogowe na terenie gminy pochodzą z lat 60-tych lub 70-tych XX w. i znajdują się w ciągach drogowych nad rzeką Liwą i Postolińską Strugą w zachodniej części gminy (np. w Szkaradowie Wielkim, Rudnikach, Barcicach i Borowym Młynie).

Ważnym elementem krajobrazu kulturowego Ryjewa jest, zbudowane w l. 1914-1919, uzdrowisko (d. Kurort Rehnhof) przy ulicach Donimirskich i Słonecznej. Składa się z budynku administracyjnego, portierni i czterech pawilonów, usytuowanych na granicy lasu, przy swobodnie wijących się alejkach. Obecnie mieści się w nim Dom Pomocy Społecznej „Słoneczne Wzgórze”.

Istotny wpływ na krajobraz kulturowy gminy mają obiekty użyteczności publicznej, należą do nich szkoła w Straszewie 55 z pocz. XX w., dawna szkoła w Benowie 57 z pocz. XX w., dawna szkoła w Borowym Młynie 22 (ob. Stowarzyszenie na rzecz Bezdomnych Dom Modlitwy "Agape") z pocz. XX w., dawna szkoła w Pułkowicach 7 z k. XIX w., dawna szkoła przy ul. Grunwaldzkiej 33 w Ryjewie z pocz. XX w., dawna szkoła przy ul. Szkolnej 3 w Ryjewie z pocz. XX w., leśniczówka (leśnictwo Sarnowo) w Kulikach 1 z pocz. XX w., leśniczówka (leśnictwo Biały Dwór) przy ul. Grunwaldzkiej 24 w Ryjewie z pocz. XX w., leśniczówka (leśnictwo Lisewo) przy ul. Grunwaldzkiej 116 w Ryjewie z pocz. XX w., dawna leśniczówka (ob. gosp. agroturystyczne) przy ul. Leśnej 1 w Ryjewie z pocz. XX w., budynek poczty przy ul. Lipowej 2 w Ryjewie z pocz. XX w., budynek dawnego zajazdu przy ul. Grunwaldzkiej 42 w Ryjewie z pocz. XX w., budynek banku przy ul. Grunwaldzkiej 52 w Ryjewie z pocz. XX w., budynek sklepu przy ul. Grunwaldzkiej 34 w Ryjewie z pocz. XX w., budynek sklepu przy ul. Grunwaldzkiej 62 w Ryjewie z pocz. XX w., budynek sklepu przy ul. Grunwaldzkiej 64 w Ryjewie z pocz. XX w., budynek dawnego sklepu w Benowie 53 z k. XIX w., budynek biurowy w zespole tartaku przy ul. Tartacznej 1 w Ryjewie, punkt lekarski w Straszewie 2 Gminnego Ośrodka Zdrowia w Ryjewie z pocz. XX w., budynek dawnego urzędu gminnego Rudnauerweide w Rudnikach 20 z 1928 r.

Krajobraz kulturowy gminy kształtowały niegdyś zespoły dworsko-parkowe z zapleczem gospodarczym oraz zabudową mieszkalną i gospodarczą dla pracowników folwarcznych. Jeszcze pod koniec XIX w. były tu następujące majątki i folwarki: Górne Ryjewe (folwark do Straszewa), Klecewko, Małki, Straszewo, Szkaradowo Szlacheckie, Watkowice Małe, Watkowice. Obecnie zachowały się pozostałości zespołów dworsko-parkowych w Klecewku, Straszewie, Watkowicach Małych i Watkowicach. W Klecewku zachowała się wschodnia oficyna dworska, park, zabudowania pofolwarczne (obora, stajnia) oraz dawny dom stajennego i kolonia domów pracowników folwarcznych. W Straszewie zachował się dwór i park. W Watkowicach Małych zachowały się ruiny dworu, dom zarządcy, park, zabudowania pofolwarczne (dwie obory, magazyn) oraz trzy domy robotników folwarcznych (dwojaki). W Watkowicach zachował się dwór, park, zabudowania pofolwarczne (obora, stodoła) oraz trzy domy robotników folwarcznych (dwojaki).

Obiekty sakralne reprezentują świątynie: kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Benowie wybudowany stylu neogotyckim w latach 1881-1886, kościół pw. Bł. Michała Kozala Biskupa i Męczennika przy ul. Jana Pawła II w Ryjewie wybudowany stylu neogotyckim w latach 1894-1895, kościół pw. Św. Rodziny i Przemienienia Pańskiego przy ul. Grunwaldzka 40 w Ryjewie wybudowany stylu neogotyckim w latach 1908-1909, kościół pw. Św. Katarzyny w Straszewie - gotycki, wzniesiony w XIV w., z wieżą z 1819 r.

Znaczącymi zabytkami dla historii i kultury gminy są nekropolie:

- cmentarz przy kościele pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Benowie z l. 1881-1886,
- cmentarz przy kościele pw. św. Rodziny i Przemienienia Pańskiego przy ul. Grunwaldzkiej w Ryjewie z 1910 r.,
- cmentarz przy kościele pw. św. Katarzyny w Straszewie z końca XIII w.,
- dawny cmentarz ewangelicki w Benowie z końca XIX w.,
- dwa cmentarze menonickie w Barcicach z pierwszej połowy XIX w.,

- dawny cmentarz menonicki w Jarzębinie prawdopodobnie z XVIII w.,
- dawny cmentarz ewangelicki w Klecewku z 2 połowy XIX w.,
- dawny cmentarz ewangelicki dwuczęściowy (stary i nowy) przy ul. Grunwaldzkiej w Ryjewie, starsza część założona około połowy XIX wieku, nowsza około 1895 r.,
- dawny cmentarz ewangelicki w Tralewie z połowy XIX w.,
- dawny cmentarz ewangelicki w Trzcianie z 2 połowy XIX w.,
- dawny cmentarz rodowy w Wiszarach przypuszczalnie w XVII w.,
- dawny cmentarz wiejski nieznanego wyznania przy ul. Grunwaldzkiej w Ryjewie – brak informacji o czasie powstania i wyznaniu.

5.2.3. Zabytki nieruchomości

Układy ruralistyczne

BARCICE

Dawne nazwy: *Schweingrube*: Świni Kąt 1570, Świnia Gruba 1615, *Schweingrube* 1735, Swinieygrupie 1749, *Schweingrube* ok. 1790, Świnia Grupa 1890, *Schewingrube* 1941, niem. *Schweingrube*;

Tragheimerweide: Tragenhajmianie, Tragheimskie Pastwiska 1892, niem. *Tragheimwalde*

Zwanzigerweide: Cwancychowce 1764, Pastwiska Cwancychowce 1765, *Zwanzigerweide* ok. 1790, Cwancychowce 1880, *Zwanzigerweide* 1941, niem. *Zwanzigerweide*.

Barcice 1928

Podstawowe dane historyczne: Obecna wieś Barcice składa się z trzech dawnych osad: *Schweingrube*, *Tragheimerweide* i *Zwanzigerweide*.

W okresie od XVI do XVIII w. tereny te wchodziły w skład starostwa sztumskiego województwa malborskiego, w okresie pruskim były częścią powiatu sztumskiego Rejencji Kwidzińskiej. Zostały połączone w jeden organizm wiejski w 1928 r. i otrzymały nazwę Barcice.

Osada *Schweingrube*: wieś powstała być może na terenie łąk, gdzie w XVI w. mieszkańcy Benowa wypasali świnie⁶⁸. W 1740 r. starosta sztumski Michał Bieliński nadał tu menonitom 5 włók ziemi. W 1758 r. starościna sztumka Tekla Bielińska, wydzierżawiła część ziemi na 30 lat osadnikom: Heinrichowi Nickelowi, Gilsowi Ewertowi oraz Hansowi i Henrichowi Ewartom. Około 1760 r. powstała karczma *Krug Schweingrube*, która w XIX w. weszła w skład wsi *Schweingrube*. W 1770 r. starosta sztumski Franciszek Bieliński odnowił kontrakt na 30 lat z osadnikami: Hansem Markwartem, Abrahamem Zelsem, Henrichem Paulsem, Peterem Petersem, Franzem Gerzem, Abrahamem Pennerem⁶⁹. W 1885 r. we wsi było 36 domów, 54 dymy, 254 mieszkańców, w tym 46 katolików, 135 ewangelików, 64 *dysydentów*, wieś miała 354 ha obszaru. Leśnictwo *Krug Schweingrube* miało wówczas 352 mieszkańców, były tu 42 domy⁷⁰.

Osada *Tragheimerweide*: zachodnia część wsi Barcice. Były to tereny pastwisk, które co najmniej od 1565 r. dzierżawili mieszkańcy Tragamina pod Malborkiem⁷¹. W 1664 r. wymieniane były w dokumentach jako pastwiska dzierżawione przez gburów z Tragamina. W 1713 r. osiedliło się tu 9 menonitów, a już w 1744 r. cała wieś była zamieszkała przez menonitów⁷². W 1789 r. wieś liczyła 2 domy i posiadała dom modlitwy dla menonitów. Do czasów państwa pruskiego wieś należała do ekonomii malborskiej. Około 1892 r. połączona została z Cwancychowem (*Zwanzigerweide*). W 1892 r. wieś miała 121 ha, w tym 53 ha ziemi

⁶⁸ H. Górniewicz, *Toponimia Powiśla Gdańskiego*, Gdańsk 1980, s. 146.

⁶⁹ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego w Polsce, hasło: Barcice, źródło: <http://www.holland.org.pl/art.php?kat=objekt&id=504> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 19.11.2023 r.);

⁷⁰ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Warszawa 1890, tom XI, s. 703;

⁷¹ H. Górniewicz, op. cit., s. 161;

⁷² Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego..., źródło: <http://www.holland.org.pl/art.php?kat=objekt&id=504> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 19.11.2023 r.);

ornej i 63 ha łąk, 11 domów, 13 dymów, 86 mieszkańców, w tym 16 katolików, 16 ewangelików, 54 dysydentów.

Osada *Zwanzigerweide*: południowo-zachodnia część wsi Barcice. W 1765 r. starościna sztumska Tekla Bielińska wydzierżawiła ten teren menonitom na 30 lat. W 1880 r. wieś miała obszar 577 mórg, 4 domy, 5 katolików, 14 ewangelików⁷³. W 1892 r. wieś została połączona z *Tragheimerweide*. W miejscowości Barcice znajdowała się gmina menonicka. Początkowo utożsamiana z *Schweiggrube*, od ok. 1820 r. z *Tragheimerweide*. W latach 1892-1929 używana była nazwa *Zwanzigerweide*. W 1728 r. biskup chełmiński zezwolił na postawienie domu modlitwy. Drugi murowany postawiono w 1866 r.⁷⁴

Układ przestrzenny: wieś złożona z trzech niezależnych osad o formach rzędówek oraz układzie nieregularnym, rozproszonym.

BENOWO

Dawne nazwy: Benowo: Benhoff 1376, Bynhoff 1399, Benhoffe 1411, Benhoff 1545, Benhof 1565, 1570, Bienhoff 1582, Benowo 1615, Benhowo 1624, 1664, Benowo 1675, Boenhof ok. 1790, Benowo 1880, 1936, niem. Bönhof.

Schulzenweide: Schulzenweide ok. 1790, 1889, 1936, 1941, Sołtyski 1951, niem. Schulzenweide.

Podstawowe dane historyczne: Pierwsze wzmianki o Benowie pojawiają się w dokumentach z 1376 r. W okresie panowania zakonu krzyżackiego w osadzie znajdował się folwark zakonny oraz urząd leśny – wymieniane w 2 poł. XIV w. Była to prawdopodobnie również wieś gburka – wymieniany był w niej sołtys.

Duże zniszczenia spowodowała wojna trzynastoletnia, stąd w poł. XVI w. we wsi znajdowali się jedynie ogrodnicy, budnik i karczma. Wymieniane były również 2 spichlerze zamkowe. W 1565 r. i w 1570 r. miejscowość określana była jako pustki. Od 2 poł. XVI w. teren ten wchodził w skład powiatu sztumskiego województwa malborskiego. Osada musiała zostać mocno zniszczona podczas wojen szwedzkich, gdyż w 1664 r. zamieszkiwało ją tylko dwóch ogrodników: Michał Kuta i Stach Spit. W XVII w. połączyła się z osadą Tralewo. W okresie zaboru pruskiego wieś wchodziła w skład powiatu sztumskiego rejencji kwidzyńskiej⁷⁵.

Osada *Schulzenweide* wzmiankowana była po raz pierwszy w 1380 r. jako pastwiska dzierżawione sołtysom wsi z wysoczyzny sztumskiej⁷⁶. W 1885 r. we wsi było 7 domów, 45 mieszkańców, 20 katolików, 25 ewangelików. W 1889 r. wieś miała 149 ha obszaru, w tym 20 ha roli i 30 ha łąk⁷⁷.

Układ przestrzenny: wieś Benowo o prawdopodobnie pierwotnym układzie ulicówki, dziś układ widlicy, osada *Schulzenweide* o układzie rzędówki.

⁷³ Słownik Geograficzny..., t. 1, s. 716;

⁷⁴ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego..., źródło: <http://www.holland.org.pl/art.php?kat=obiekt&id=504> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 18.11.2023 r.);

⁷⁵ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego..., źródło: <http://www.holland.org.pl/art.php?kat=obiekt&id=505> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 18.11.2023 r.);

⁷⁶ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego..., źródło: <http://www.holland.org.pl/art.php?kat=obiekt&id=505> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 18.11.2023 r.);

⁷⁷ Słownik Geograficzny..., t. 1, s. 396;

BOROWY MŁYN

Dawne nazwy: Borowy Młyn: Heidemole 1419, młyn Borowi 1565, młyn Borovy 1570, Młyn Borowy 1624, 1664, Młyn Borowy 1711, Heide Mühle ok. 1790, Borowy Młyn 1880, 1936, 1951, niem. Heidemühl.

Cegielnia: Zieglerscheune 1779, ok. 1790, Cegielnia 1880, 1951, niem. Zieglerscheune.

Hammerkrug: Hammer 1662, Hamrau 1707, karczma Hamerowska 1707, Hammer Krug ok. 1790, Hamer 1882, Hammerkrug 1936, 1943, niem. Hammerkrug, Borowiec – obecnie

Schinkenland: Schinkenland 1535, 1889, 1935, 1941, Borowiec – obecnie.

Stawek: Jesuwitterhof oder Stawek 1773, Stawek 1890, Jesniterhof 1935, Jesuiterhof 1941, niem. Jesuiterhof.

Podstawowe dane historyczne: Borowy Młyn (*Heidemühl*): Pierwsze wzmianki o młynie pojawiają się w dokumentach z 1419 r. Młyn wymieniany jest również w 1565 i 1570 r.⁷⁸ W XIX w. w Borowym Młynie zbudowano śluzę i staw. W okresie tym młyn był w posiadaniu: Gottfrieda Schneidera, Karla Boda oraz braci Otto i Augusta Müllerów. Obecnie w skład wsi wchodzi również osady: Cegielnia (*Zieglerscheune*), Stawek (*Jesuiterhof*), Borowiec, na który składają się obecnie dwie miejscowości dawniej zwane *Hammerkrug*

i *Schinkenland*. W okresie od połowy XVI do końca XVIII w. miejscowości te wchodziły w skład powiatu sztumskiego województwa malborskiego, w okresie państwa pruskiego - w skład powiatu sztumskiego rejencji kwidzyńskiej.

Cegielnia (*Zieglerscheune*) – był to zamieszkały przez robotników leśnych przysiółek, położony 800 m na północny zachód od Borowego Młyna. Nazwa wsi wywodzi się nie od cegielni, której tu nigdy nie było, ale od nazwiska Ziegler, który to w 1754 r. nabył w tym miejscu 14 włók⁷⁹. W 1880 r. wieś znana była pod nazwą Cegielnia w powiecie sztumskim, stacja pocztowa Ryjewo, w 1885 r. było tu 14 domów i 99 mieszkańców⁸⁰.

Hammerkrug – osada położona około 600 m na południowy zachód od Borowego Młyna. W czasach wojen Batorego z Moskwą (l. 1579-1581) znajdować się tu miała odlewnia kul działowych⁸¹. W 1648 r. właściciel tutejszych ziem – Prostyński miał proces z Sarnowskim, dzierżawcą Ryjewa, którego znieważył⁸². W 1662 r. była tu kuźnia i karczma⁸³. W 1882 r. wieś miała obszar 106 mórg, było tu 10 budynków, 5 domów, mieszkało 34 katolików, 23 ewangelików, wieś należała do parafii katolickiej Postolin, szkoła była na miejscu, poczta Ryjewo⁸⁴.

Schinkenland – przysiółek położony około 1000 m na południowy zachód od Borowego Młyna. Osada wydzierżawiona została w poł. XVIII w. przez starościnę sztumską Teklę Bielińską menonitom: Jacobowi Nickelowi, Hendrichowi i Corneliusowi Pennerowi na okres 50 lat. Pod koniec XIX w. określana jako folwark i kolonia z 13 domami, 108 mieszkańcami (w tym 102 katolików), przynależna parafii katolickiej Postolin⁸⁵. W 1868 r. miejscowość miała obszar 45,14 mórg, 12 domów, 88 mieszkańców, w tym 69 katolików, 19 ewangelików, w 1869 r. osada ta połączona została w jedną miejscowość ze Świnią Grupą⁸⁶.

Stawek (*Jesuiterhof*) - osada położona około 900 m na południowy zachód od Borowego Młyna, w XVII w. nadana została jezuitom z Malborka przez starostę sztumskiego Jana Karasińskiego. W 1675 r. zakon miał

⁷⁸ H. Górniewicz, op. cit., s. 62;

⁷⁹ H. Górniewicz, op. cit., s.180;

⁸⁰ Słownik Geograficzny..., t. I, s. 530;

⁸¹ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego..., źródło: <http://www.holland.org.pl/art.php?kat=obiekt&id=506> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 18.11.2023 r.);

⁸² Słownik Geograficzny..., t. III, s. 22;

⁸³ H. Górniewicz, op. cit., s. 61;

⁸⁴ Słownik Geograficzny..., t. III, s. 22;

⁸⁵ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego..., źródło: <http://www.holland.org.pl/art.php?kat=obiekt&id=506> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 18.11.2023 r.);

⁸⁶ być może chodzi o część miejscowości lub przynależność ta był czasowa, ponieważ obecnie osada ta administracyjnie należy do Borowego Młyna, Słownik Geograficzny..., t. X, s. 374;

tu 1 włókę ziemi⁸⁷. W 1885 r. należała nadal do zakonu jezuitów, we wsi był 1 dom, 5 mieszkańców⁸⁸. Na początku XX w. majątek ten znajdował się w rękach rodziny Krzemińskich⁸⁹.

Układ przestrzenny: Obecna wieś złożona z 5 niezależnych dawniej osad. Heidemühl – kolonia przemysłowa, Ziegelscheune – ulicówka, Hammerkrug – kolonia przemysłowa, Schinkenland – rzędówka, Jesuitenhof – osada folwarczna.

JALOWIEC

Dawne nazwy: Bagno: Bagno 1763, Baggen 1776, Bagna 1777, Baggen ok. 1790, Bagno 1880, 1936, niem. Baggen.

Budzin: Pastwisko Budzinek 1675, 1696, Budzyn 1711, 1763, Budczin 1776, Budzin ok. 1790, 1880, 1936, 1951, niem. Budzin.

Podlesie: Podlasie 1763, Unterwalde 1776, ok. 1790, 1892, 1936, 1941, niem. Unterwalde, Jałowiec 1951.

Podstawowe dane historyczne: Obecna wieś Jałowiec złożona jest z trzech niezależnych osad – Bagno, Budzin i Podlesie, wymienianych dopiero w 1648 r. W 1709 r. znany jest przywilej nadany osadnikom przez Władysława Kretkowskiego. W 1776 r. osadę *Unterwalde* i *Baggen* zamieszkiwało po 9 chłopów na 5 i 7 łanach, natomiast Budzin - 21 chłopów na 8 łanach płacących czynsz. W okresie pruskim osady te weszły w skład powiatu kwidzyńskiego rejencji Kwidzyńskiej. W 1928 r. połączono je w jeden organizm wiejski⁹⁰.

W 1880 r. Budzin miał 826 mórg powierzchni, 32 domy, 256 mieszkańców, w tym 48 katolików⁹¹.

W 1885 r. w osadzie *Unterwalde* było 15 domów, 25 dymów, 102 mieszkańców, w tym 39 katolików, 63 ewangelików⁹².

Układ przestrzenny: wieś złożona z trzech osad – wszystkie o charakterze rzędówki.

JARZĘBINA

Dawne nazwy: Sultfiza 1624, Schultweza 1664, Szyłweys 1682, Schulwiese 1772, ok. 1790, 1889, Jarzębina 1951, niem. Schulwiese.

Podstawowe dane historyczne: Obszar wsi wchodził w skład powiatu tezewskiego, województwa pomorskiego jako własność królewska. Pierwsza wzmianka dotycząca wsi pochodzi z 1624 r. gdzie określana była jako kolonia. W 1624 r. z powodu wylewów wymieniana jako pastwisko, na które nawet nie można było wyprowadzać bydła. Zasiedlona przez menonitów na pocz. XVIII w.

W 1748 r. wymieniani są tu mieszkańcy: Martin Zimen, Wilhelm Unrau, Hendrich Gertzen, Heinrich Frantzen, Tobias Ecker i Martin Simon. W okresie pruskim wchodziła w skład powiatu kwidzyńskiego rejencji kwidzyńskiej⁹³.

⁸⁷ H. Górniewicz, op. cit., s. 65-66;

⁸⁸ Słownik Geograficzny..., t. XI, s. 292;

⁸⁹ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego..., źródło: <http://www.holland.org.pl/art.php?kat=obiekt&id=506> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 18.11.2023 r.);

⁹⁰ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego..., źródło: <http://www.holland.org.pl/art.php?kat=obiekt&id=513> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 18.11.2023 r.);

⁹¹ Tamże, t. I, s. 447;

⁹² Słownik Geograficzny..., t. XII, s. 811;

⁹³ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego..., źródło: <http://www.holland.org.pl/art.php?kat=obiekt&id=515> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 18.11.2023 r.);

Układ przestrzenny: wieś o układzie rzędówki.

KLECEWKO

Dawne nazwy: Klecewko: Glocz 1404, 1406, Clöcze 1504, Klecewko 1682, Kliczewka 1711, Kleczewko ok. 1790, Luisenwalde 1876, Klecewko 1883, 1927, 1951, Luisenwalde 1941, niem. Louisenwalde.

Lipia Karczma: Lipia Karczma 1711, Lindenkrug ok. 1790, 1818, niem. Lindenkrug.

Podstawowe dane historyczne: Pierwsza wzmianka pochodzi z 1404 r. i dotyczy miejsca o nazwie Glocz. Początkowo właścicielami Klecewka byli Kalksteinowie. Na początku XVII wieku majątek przeszedł w ręce spowinowaconej z nimi rodziny Brandtów. W 1772 r. posiadaczem majątku był Sarnacki, dobra znajdowały się jednak w zastawie Donimirskich. W 1796 r. radca wojskowy Regencji Kwidzyńskiej - Moldenhauer, właściciel Klecewka zbudował we wsi kościół ewangelicki, który w 1813 r. został włączony do gminy ewangelickiej w Sztumie. W 1804 r. Landschafta Poznańska oszacowała majątek na 15.000 talarów.

W 1883 r. dobra liczyły 1471 mórg obszaru, we wsi było 20 budynków, domów 7, katolików 72, ewangelików 41, wieś należała do parafii Straszewo, szkoła w *Lindenkrug*⁹⁴.

Od 1876 r. wieś przejściowo nosiła nazwę *Luisenwalde* od imienia właścicielki Augusty Luizy Peters⁹⁵, pochowanej w 1880 r. na cmentarzu w Klecewku⁹⁶.

W roku 1905 majątek zamieszkiwało 89, a w 1910 r. - 81 mieszkańców. Od drugiej poł. XIX wieku do 1945 roku folwark posiadała rodzina von Ortmann. Arno Ortmann miał w 1929 roku 416 ha. W 1945 roku dwór został spalony, a otaczający go park zdewastowany. W dawnym majątku po II wojnie światowej funkcjonował PGR⁹⁷.

W latach 1979-1981 kościół w Klecewie został rozebrany.

Do Klecewka w XVIII w. należała karczma *Lindenkrug* (Lipia Karczma) i później stacja pocztowa przy szosie Sztum – Kwidzyn. Pod koniec XIX w. była tam szkoła. W 1884 r. w miejscowości był 1 dom, mieszkało

6 ewangelików, Lipia Karczma należała do parafii Straszewo.

Układ przestrzenny: dawna osada folwarczna, zabudowa rozproszona.

MĄTKI

Dawne nazwy: Ruden 1399, Montiken 1407, Montike 1408, Munthkaw 1523, Munthken 1526, Mõntk 1582, Mątki 1647, Muntki 1717, Montken ok. 1790, Montki 1885, Mątki 1951, niem. Montken.

Podstawowe dane historyczne: Po raz pierwszy miejscowość była wzmiankowana w 1399 r., kiedy to we wsi Rudno mieszkał wolny Prus Montyke – od jego nazwiska powstała późniejsza nazwa wsi⁹⁸. W 1885 r. dobra rycerskie, miejscowość należała do parafii katolickiej w Straszewie, ewangelickiej w Klecewie, szkoła była w Nowej Wsi. Wieś miała 340,28 ha powierzchni, w tym 194,42 ha roli ornej i ogrodniczej, 11,98 łąk, 78,28 pastwisk, 0,92 ha boru,

⁹⁴ Słownik Geograficzny..., t. IV, s. 122.

⁹⁵ H. Górniewicz, op. cit., s. 93;

⁹⁶ A. Semrau, Die Orte und Fluren im ehemaligen Gebiet Stuhm und Waldam Bönhof: (Konturei Marienburg), Thorn 1928, s. 75;

⁹⁷ Klecewko, hasło w *Kwidzynopedii*, źródło: <http://kwidzynopedia.pl/index.php?title=Klecewko> (strona Stowarzyszenia Promocji Medialnej e-Kwidzyn, dostęp: 18.11.2023 r.);

⁹⁸ H. Górniewicz, op. cit., s. 97;

45,02 nieużytków, 9,66 wody. Dochód z gruntu 1597 marek. Właścicielem był wówczas Polidor de Wałdowski z Mirachowa. We wsi było 16 budynków, 8 domów, 81 mieszkańców, w tym 60 katolików i 21 ewangelików⁹⁹.

Układ przestrzenny: dawna osada folwarczna, zabudowa rozproszona.

MĄTOWSKIE PASTWISKA

Dawne nazwy: Pastwiska Mątowskie 1711, Montauerweide ok. 1790, Montowskie Pastwisko 1885, Mątowskie Pastwiska 1951.

Podstawowe dane historyczne: Od 1636 r. mieszkańcy Mątów Wielkich dzierżawili tu pastwiska, na których krótko przed I rozbiorem Polski powstała wieś¹⁰⁰. Około połowy XVIII w. starościna sztumską Tekla Bielińska wydzierżawiła ten teren menonitom na prawie emfiteuzy¹⁰¹. W 1868 r. we wsi było 88 budynków, 48 domów, 342 mieszkańców, w tym 176 ewangelików i 66 katolików. W 1885 r. wieś należała do parafii katolickiej w Postolinie, ewangelickiej – Klecewko, miała 1324,79 mórg obszaru, we wsi była szkoła¹⁰². W 1928 r. utworzono gminę, której podlegały Szkaradowo Wielkie i Szlacheckie¹⁰³.

Układ przestrzenny: wieś o układzie rzędówki z rozproszonym układem siedlisk.

PULKOWICE

Dawne nazwy: Polkuiten 1295, Polkewicz 1360, Polkewyt i Polkewyce ok. 1399, Polkewicz 1399, 1400, Polkewyten 1401, Polkewicz 1401, Polkewiten i Polkewicz 1402, Polkewicz 1440, Polkowicz 1582, Pulkowice 1647, 1664, 1682, Pulkowitz ok. 1790, Pulkowice 1888, Pulkowice 1951, niem Pulkowitz.

Podstawowe dane historyczne: W 1440 r. ziemie te otrzymał Gabriel Bażyński von Baysen. W 1682 r. tenentariuszem (starostą niegorodowym) był tu Melchior August Heidenstein – syn Jana Reinholda Heidensteina kasztelana gdańskiego. W 1700 r. wymieniana jest tu wdowa po Melchiorze - Zofia Heidensten z Putkamerów. W 1772 r. wieś była dobrami hrabiego Piotra Jerzego Przebédowskiego. W 1868 r. wieś miała obszaru 1593,61 mórg magdeburskich, 66 budynków, 34 domy, 274 mieszkańców, w tym 259 katolików i 15 ewangelików. W 1888 r. wieś należała do parafii katolickiej w Postolinie, ewangelickiej w Klecewku, we wsi była szkoła katolicka, za wsią stał wiatrak¹⁰⁴.

Układ przestrzenny: dawna osada folwarczna, zabudowa rozproszona.

⁹⁹ Słownik Geograficzny..., t. VI, s. 663;

¹⁰⁰ H. Górniewicz, op. cit., s. 101;

¹⁰¹ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego..., źródło: <http://www.holland.org.pl/art.php?kat=obekt&id=520> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 18.11.2023 r.);

¹⁰² Słownik Geograficzny..., t. VI, s. 664;

¹⁰³ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego..., źródło: <http://www.holland.org.pl/art.php?kat=obekt&id=520> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 18.11.2023 r.);

¹⁰⁴ Słownik Geograficzny..., t. IX, s. 292;

RUDNIKI

Dawne nazwy: Rudzińskie Pastwiska, Rudzińsko 1696, Pastwisko Rudzińskie alias Benowo 1711, Wieś Rudzińska alias Pastwiska Benow 1742, 1764, Rudnerweide ok. 1790, Rudzińska Wieś alias Rudzińska Pastwa 1888, Rudniki 1967, niem. Rudnerweide.

Podstawowe dane historyczne: Łąki nadwiślańskie w okolicy Benowa stały się w XVII w. dzierżawą wsi Rudno pod Pelplinem. Około 1696 r. postawiono tu mały folwark¹⁰⁵. W 1742 r. starosta sztumski Michał Wiktor Bieliński nadał w dzierżawę teren w Rudnikach 7 menonitom na 30 lat, co potwierdził przywilejem król August III w 1748 r. W 1772 r. menonici posiadali 14 łąnów. Dużą powódź odnotowano m.in. w 1786 r.¹⁰⁶

W 1868 r. w Rudnikach było 39 budynków, 13 domów, 101 mieszkańców, w tym m.in. 14 katolików, 25 ewangelików. W 1885 r. wieś miała 13 domów, 13 dymów, 95 mieszkańców, w tym 23 katolików, 25 ewangelików, 47 *dysydentów*. W 1888 r. wieś należała do parafii katolickiej w Sztumskiej Wsi, posiadała 388 ha obszaru, w tym 36 ha lasu, 20 łąk, 224 roli ornej¹⁰⁷.

Osada *Klein Schar dau*, obecnie część Rudnik znana była już w XVII w. W 1756 r. starościna sztumka Tekla Bielińska nadała te tereny 3 menonitom. W 1885 r. zamieszkiwało ją 26 katolików, 32 ewangelików i 69 menonitów. W 1928 r. obie wsie połączono tworząc gminę administracyjną Runderweide¹⁰⁸.

Układ przestrzenny: wieś złożona z dwóch osad o układzie rzędówki i kolonii.

RYJEWO

Dawne nazwy: Rehehoffe 1387, Rehoff 1533, Reyowo 1565, Regoff 1565, Ryiow 1590, Ryjowo 1624, Reiewo 1647, Ryiow 1649, Ryiowo, Rejewo 1675, Rejewo i Ryjewo 1682, Ryjewo 1707, Reehof ok. 1790, Ryjewo 1889, 1936, 1951, niem. Rehhof.

Podstawowe dane historyczne: Pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z 1387 r. W okresie krzyżackim znajdował się tu folwark zakonny (Rehehoffe – Sarni Dwór), który spłonął w 1622 r. Wieś została osadzona na prawie długoterminowej dzierżawy (emfiteutycznej) przez menonitów w 1742 r. W jej skład wchodził również majątek leśny *Oberforsterei Rehhof*. W latach 1565-1772 osada wchodziła w skład województwa malborskiego. W 1801 r. włączona została do Ekonomii Malborskiej¹⁰⁹.

W 1868 r. we wsi znajdowały się 74 budynki, 39 domów, było 298 mieszkańców, 134 katolików, 148 ewangelików, 16 *dysydentów*. W 1885 r. było tu 38 domów, 74 dymy, 309 mieszkańców, w tym 173 katolików, 122 ewangelików i 12 *dysydentów*. Zanim zbudowano kościół ewangelicki pastor odprawiał nabożeństwa w szkole. Nadleśnictwo Ryjewo obejmowało 5651 ha obszaru, w tym 230 roli ornej, 53 łąk i 5140 lasu. Wraz z leśnictwem obwód miał 72 domy, 143 dymy, 587 mieszkańców, w tym 302 katolików, 278 ewangelików, 4 *dysydentów* i 3 Żydów. Do obwodu należały: *Ehrlichsrub* (1 dom, 8 mieszkańców),

¹⁰⁵ H. Górniewicz, op. cit., s. 123;

¹⁰⁶ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego..., źródło: <http://www.holland.org.pl/art.php?kat=obiekt&id=528> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 18.11.2023 r.);

¹⁰⁷ Słownik Geograficzny..., t. IX, s. 951;

¹⁰⁸ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego..., źródło: <http://www.holland.org.pl/art.php?kat=obiekt&id=528> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 18.11.2023 r.);

¹⁰⁹ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego..., źródło: <http://www.holland.org.pl/art.php?kat=obiekt&id=530> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 18.11.2023 r.);

Karlstahl (1 dom, 8 mieszkańców), *Neu Hakenberg* (1 dom, 6 mieszkańców), Ryjewo (1 dom, 11 mieszkańców), *Werder* (1 dom, 5 mieszkańców), *Wolfsheide* (1 dom, 10 mieszkańców), *Bliefnitz* (2 domy, 17 mieszkańców), Karczma *Schweingrube* (42 domy, 352 mieszkańców), *Schwolauerfelde* (4 domy, 29 mieszkańców), Tralewo (3 domy, 31 mieszkańców), *Ziegelscheune* (14 domów, 99 mieszkańców)¹¹⁰. W 1895 r. zbudowano tu kościół ewangelicki, a w 1909 r. kościół katolicki. W 1883 r. Ryjewo uzyskało połączenie kolejowe – kolei miast nadwiślańskich¹¹¹.

Układ przestrzenny: wieś o układzie ulicówki i usytuowanych naokoło kolonii.

STRASZEWO

Dawne nazwy: Stiessewite 1402, Ditrichsdorph alias Strasewo 1565, Dytrychsdorf, niem. Dietrichsdorf.

Podstawowe dane historyczne: W 1242 r. mistrz krajowy Henryk von Wyda nadał Teodorykowi von Tyfenow trzy pruskie wsie, wśród nich Straszewo¹¹². Za czasów polskich Straszewo należało do starostwa sztumskiego, ale już w XVI w. zostało z kilku okolicznymi osadami odłączone i oddane w wieczystą dzierżawę. Z posiadłości tych utworzono starostwo straszewskie niegrodowe, które obejmowało w 1664 r. wsie: Straszewo, Trzciano i Mikołajki. W 1548 r. wieś posiadał Valten von Strassen. W 1771 r. należały do Teresy Kczewskiej. 3 września 1773 r. przeszło pod administrację pruską. W 1890 r. wieś Straszewo razem z folwarkiem Górne Ryjewo i folwarkiem Straszewo miała 906 ha powierzchni, w tym 773 roli. W 1885 r. we wsi były 64 domy, 115 dymów, 545 mieszkańców, wśród nich 479 katolików, 66 ewangelików. We wsi była szkoła katolicka i kościół, który był filią parafii w Tychnowach. Kościół ten jeszcze w 1645 r. był parafialny¹¹³.

Układ przestrzenny: dawna osada folwarczna, zabudowa rozproszona

SZKARADOWO SZLACHECKIE

Dawne nazwy: Szkaradowo 1615, Skaradowo 1624, Skaradowo 1659, 1664, Scharadau po 1772, podział na Gross i Klein Scharadau m. 1712 a 1735, Adlich Scharadau i Scharadau ok. 1790, Szkaradowo i Szkaradowo Szlacheckie 1890, Szkaradowo Wielkie, Małe i Szlacheckie 1951, niem. Scharadau Gross, Klein Adlig.

Podstawowe dane historyczne: W 1779 r. część ziem Szkaradowa została nadana lejtnantowi von Gymnichowi, wcześniej tereny te były dzierżawione za czynsz 166 talarów 60 groszy i roczną kontrybucję wynoszącą 23 talary 28 groszy i 11 fenigów. W 1804 r. taksa wynosiła 6000 talarów. W XIX w. był tu majątek o powierzchni 96 ha (w tym 80 roli rolnej), który należał do parafii katolickiej w Sztumskiej Wsi. W 1885 r. miejscowość miała 2 domy, 7 dymów, 38 mieszkańców, w tym 34 katolików i 4 ewangelików.

Układ przestrzenny: osada folwarczna z rozproszoną zabudową.

¹¹⁰ Słownik Geograficzny..., t. X, s. 88;

¹¹¹ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego..., źródło: <http://www.holland.org.pl/art.php?kat=obiekty&id=530> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 18.11.2023 r.);

¹¹² H. Górniewicz, op. cit., s. 154;

¹¹³ Słownik Geograficzny..., t. XI, s. 390-391;

SZKARADOWO WIELKIE

Dawne nazwy: Szkaradowo 1615, Skaradowo 1624, Skaradowo 1659, 1664, Scharadau po 1772, podział na Gross i Klein Scharadau m. 1712 a 1735, Adlich Scharadau i Scharadau ok. 1790, Szkaradowo i Szkaradowo Szlacheckie 1890, Szkaradowo Wielkie, Małe i Szlacheckie 1951, niem. Scharadau Gross, Klein Adlig.

Podstawowe dane historyczne: Obecna wieś wchłonęła osady Małe i Wielkie Szkaradowo. Szkaradowo Wielkie powstało w wyniku nadawanych kontraktów osadniczych. W 1664 r. wymieniane były pastwiska z 24 włókami, na których osiedlonych zostało 5 olędrów. W 1758 r. starościna sztumka Tekla Bielińska nadała 7 wiók osadnikom: Stephanowi Balzerowi, Wilhelmowi Unrauowi, Heinrichowi Kwapowi i Corneliusowi Jantzenowi na 30 lat. Obszar łągu, na którym powstało Szkaradowo Małe Tekla Bielińska wydzierżawiła w 1756 r. menonitom: Peterowi Tgahrtowi, Heinrichowi Gertzowi, Davidowi Pennerowi, na 30 lat.¹¹⁴

W 1786 r. nastąpiła powódź, która wyrządziła szkody na 3334 talary. W 1885 r. we wsi było 5 domów, 5 dymów, 48 mieszkańców, w tym 21 katolików, 9 ewangelików i 18 menonitów. W 1890 r. wieś miała powierzchnię 231 ha, w tym 157 roli ornej, 61 łąk, 2 lasu. Należała do parafii katolickiej w Podstolinie¹¹⁵.

Układ przestrzenny: kolonie.

TRZCIANO

Dawne nazwy: Medicz 1242, Konikfelth alias Trzcziana 1565, Konikfelth alias Trzcziana 1570, Trzcziana 1624, Trzcziano 1647, Trzcziany 1664, Trzczano 1682, Trzcziano 1764, Miedzice alias Trzcziany alias Trzcziano 1882, Trzcziano 1951, niem. Honigfelde.

Podstawowe dane historyczne: W 1242 r. mistrz krajowy Henryk von Wyda nadał te ziemie wraz ze Straszewem Teodorykowi von Tyfenow, z pozwoleniem osadzenia tu kolonistów różnej narodowości, w tym również Prusów (z ograniczeniem nadania Prusom lepszego prawa niż go mieli wówczas pruscy poddani Zakonu). Za czasów polskich Trzcziano należało do starostwa straszewskiego¹¹⁶. 27 czerwca 1629 r. miejsce miało tu bitwa, w której hetman polny koronny Stanisław Koniecpolski pokonał armię szwedzką dowodzoną przez króla Gustawa Adolfa.

Obecna wieś składa się z kilku osad: Szopowo, Laskowicki Trakt i Chojno.

Układ przestrzenny: wieś o układzie ulicówki i usytuowanych naokoło kolonii.

¹¹⁴ Katalog Zabytków Osadnictwa Holenderskiego..., źródło: <http://www.holland.org.pl/art.php?kat=obiekt&id=533> (strona Stowarzyszeniu Konserwatorów Zabytków, dostęp: 18.11.2023 r.);

¹¹⁵ Słownik Geograficzny..., t. XI, s. 917;

¹¹⁶ Słownik Geograficzny..., t. VI, s. 332;

WATKOWICE

Dawne nazwy: Wadekowicz 1236, 1242, Wayadekayme 1347, Wadekayne ok. 1399, Waddewicz 1399, Wadekewicz 1400, Wadekaym 1401, Grose Wadkewicz 1406, Grose Watkowitcz 1422, Wathkovicze 1526, Wathkovicze 1565, Vathkovicze 1570, Wthkowicz 1582, Watkowice Wielkie 1647, 1664, 1682, 1717, Gr. Wattkowitz ok. 1790, Watkowice Wielkie 1893, Watkowice 1925, 1951, niem. Watkowitz oder Wadkeim.

Podstawowe dane historyczne: W 1236 r. mistrz krajowy Herman von Balk nadał Watkowice Teodorykowi von Tyfenow, w 1242 r. mistrz krajowy Henryk von Wyda zmienił nadanie na dziedziczne¹¹⁷.

W 1487 r. mieszkają w Watkowicach Watk Schweinichen i Rudisch. W 1521 r. część ziem nabył Michał Grunwald. W 1570 r. wieś należała do Sebastiana i Kaliksta Polaszkowski, miała wówczas 16 włók, była tu karczma (do niej należała 1 włóka), dochód wynosił 77 florenów 18 groszy.

Od końca XVI w. Watkowice Wielkie i Małe posiada rodzina Gosławskich, następnie - major von Klinggraeff.

W 1789 r. folwark królewski w Watkowicach Wielkich liczył 13 dymów i należał do powiatu malborskiego, Watkowice Małe oznaczone były wówczas jako dobra szlacheckie i liczyły 14 dymów. W 1858 r. Watkowice Wielkie posiadał niejaki John z Kwidzyna, zaś Watkowice Małe - Julius Slemmer.

W 1885 r. w Watkowicach Wielkich było 8 domów, 23 dymy, 137 mieszkańców, w tym 108 katolików i 29 ewangelików. Hodowano tu bydło tuczne i sprzedawano mleko. W 1893 r. wieś miała 404 ha obszaru, w tym 357 ziemi ornej, 20 łąk, 1 lasu.

W 1885 r. w Watkowicach Małych było 7 domów, 19 dymów, 90 mieszkańców, w tym 69 katolików i 21 ewangelików. We wsi była mleczarnia, hodowano tu 80 krów mlecznych oraz jagnięta angielskie. Właścicielem był wówczas Karol Findeisen. W 1893 r. Watkowice Małe miały 297 ha, w tym 263 ziemi ornej, 5 łąk i 5 lasu¹¹⁸.

Układ przestrzenny: osada folwarczna.

WATKOWICE MAŁE

Dawne nazwy: Cleyn Wadekaym 1404, Cleyne Wadekewicz 1404, Cleyne Watkewicz 1411, Parva Watkowycze 1526, Watkowice małe 1647, 1664, 1682, 1717, Kl. Wattkowitz ok 1790, Watkowice Małe 1893, 1951, niem. Klein Wadkeim.

Podstawowe dane historyczne: zob. Watkowice.

Układ przestrzenny: osada folwarczna.

¹¹⁷ H. Cuhn, Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien, w: Zeitschrift des historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder, Marienwerder 1885, h. 1, s. 1-3;

¹¹⁸ Słownik Geograficzny..., t. XIII, s. 146;

Dziewięć architektury i budownictwa

Obiekty sakralne

Kościół ewangelicki do 1945 r., obecnie rzymskokatolicki pw. św. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Benowie wraz z granitową chrzcielnicą – wpisany do rejestru zabytków, wzniesiony w l. 1881-1886 w stylu neogotyckim, z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie, we wnętrzu neogotyckie wyposażenie, witraże i polichromie.

Kościół ewangelicki do 1945 r., obecnie rzymskokatolicki pw. Bł. Michała Kozala w Ryjewie – wpisany do rejestru zabytków, wzniesiony został w l. 1894-1895 w stylu neogotyckim, odbudowany po zniszczeniach wojennych w l. 1988-1991. Wybudowany z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie.

Kościół pw. Św. Rodziny i Przemienienia Pańskiego w Ryjewie – wpisany do rejestru zabytków, wzniesiony przez katolików w l. 1908-1909, w stylu neogotyckim, z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie, we wnętrzu neogotyckie wyposażenie, witraże i polichromie.

Kościół pw. Św. Katarzyny w Straszewie – wpisany do rejestru zabytków, wzniesiony zapewne w XIV w., z wieżą z 1819 r., częściowo murowany z kamienia polnego częściowo z czerwonej cegły, o gotyckiej bryle, z oknami zwieńczonymi łukiem odcinkowym.

Obiekty rezydencjonalne

Ruina dworu z zespołu dworsko-parkowego w Watkowicach Małych wraz z ogrodzeniem wokół d. założenia dworsko-parkowego – wpisane do rejestru zabytków. Dwór wzniesiony w 1796 r., przebudowany w 1894 i 1910 r., kiedy to dobudowano do niego wieżę od strony północno-zachodniej. Od lat 70-tych XX w. nieużytkowany, popadał w ruinę. Zabytkowe ogrodzenie, na które składają się murowane z czerwonej cegły słupki, pomiędzy którymi zawieszono kute, ażurowe przęsła, pochodzi najprawdopodobniej z pocz. XX w.

Dom zarządcy z zespołu dworsko-parkowego w Watkowicach Małych – wpisany do rejestru zabytków, wzniesiony na początku XX w., murowany z czerwonej cegły licowej, na kamiennej podmurówce, z drewnianą werandą od strony południowo-zachodniej.

Dwór w Watkowicach wzniesiony w 1937 r., o formach modernistycznych, murowany z cegły, otynkowany, na kamiennym fundamencie, piętrowy z użytkowym poddaszem, kryty dachem czterospadowym, z ozdobnym gankiem na osi elewacji frontowej i skrzydłem dobudowanym od północy, w elewacji pn.-wsch. skrzydła dwa dwukondygnacyjne podcienie wsparte na filarach.

Obiekty użyteczności publicznej

Budynek dawnej szkoły w Benowie 57 wzniesiony na pocz. XX w., murowany z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie, kryty dachem dwuspadowym, z lukarnami krytymi dachami jednospadowymi.

Budynek dawnej szkoły w Borowym Młynie 22 (ob. Stowarzyszenie na rzecz Bezdomnych Dom Modlitwy "Agape" w Borowym Młynie) wzniesiony na pocz. XX w., z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie, parterowy, z późniejszą drewnianą werandą od strony południowo-zachodniej, kryty dachem dwuspadowym, z dużą dwuosiową lukarną w elewacji frontowej (pn.).

Budynek dawnej szkoły w Pułkowicach 7 wzniesiony pod k. XIX w., z czerwonej cegły licowej, kryty dachem dwuspadowym (dachówka holenderka), z otworami okiennymi zwieńczonymi łukiem odcinkowym, obecnie część południowo-wschodnia budynku ocieplona styropianem, kryta blachodachówką, wykroje części okien zmieniono na prostokątne.

Budynek dawnej szkoły przy ul. Grunwaldzkiej 33 w Ryjewie wzniesiony na początku XX w., z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie, parterowy, o rozczłonkowanej bryle, kryty dachem wielospadowym.

Budynek dawnej szkoły przy ul. Szkolnej 3 w Ryjewie wzniesiony na początku XX w., z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie, parterowy, na rzucie litery „L”, każde skrzydło kryte dachem dwuspadowym.

Budynek szkoły w Straszewie 55 wzniesiony na początku XX w., z czerwonej cegły licowej, z tynkowanymi górnymi partiami elewacji, na kamiennym fundamencie. Budynek parterowy, na planie zbliżonym do litery „T”, każde skrzydło kryte dachem naczółkowym.

Budynki dawnego kurortu uzdrowiskowego (obecnie Dom Pomocy Społecznej „Słoneczne Wzgórze”) przy ul. Słonecznej 14 w Ryjewie wzniesione zostały w l. 1914-1919. Budynek administracyjny - murowany

z cegły, otynkowany, na wysokim ceglany cokole, parterowy, z użytkowym poddaszem, kryty dachem mansardowym. Budynek portierni - murowany z cegły licowej, kryty dachem czterospadowym. Pawilon B – murowany z cegły, otynkowany, dwupiętrowy z poddaszem użytkowym, kryty dachem dwuspadowym, elewacje zdobione gzymsami. Pawilon C – wzniesiony w konstrukcji mieszanej, parter murowany, poddasze w konstrukcji ryglowej, otynkowany, kryty dachem wielospadowym. Pawilon D – murowany z cegły, otynkowany parterowy z użytkowym poddaszem, kryty dachem czterospadowym z facjatą od frontu. Pawilon E – murowany z cegły, otynkowany, na ceglany cokole, piętrowy, z dachem mansardowym.

Budynek leśniczówki „Biały Dwór” przy ul. Grunwaldzkiej 24 w Ryjewie wzniesiony na początku XX w., z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie, z drewnianym gankiem w elewacji frontowej, parterowy, z użytkowym poddaszem, kryty dachem dwuspadowym.

Budynek leśniczówki przy ul. Grunwaldzkiej 116 w Ryjewie wzniesiony na pocz. XX w., z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie, parterowy, z użytkowym poddaszem z wysoką ścianką kolankową, kryty dachem o niskim kącie nachylenia połaci.

Budynek nadleśnictwa (ob. Leśniczówka pod Akacją – gospodarstwo agroturystyczne) przy ul. Leśnej 1 w Ryjewie wzniesiony na pocz. XX w., z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie, z drewnianym gankiem w elewacji frontowej, parterowy, z użytkowym poddaszem, kryty dachem dwuspadowym.

Budynek leśniczówki w Kulikach (leśnictwo Sarnowo) wzniesiony na pocz. XX w., murowany z cegły, otynkowany, na kamiennym fundamencie, parterowy, z użytkowym poddaszem, kryty dachem dwuspadowym.

Budynek poczty przy ul. Lipowej 2 w Ryjewie, wzniesiony na pocz. XX w., murowany, otynkowany, na kamiennym fundamencie, piętrowy, z użytkowym poddaszem, kryty dachem naczółkowym z lukarnami w kształcie wolicich oczu, w elewacji frontowej ozdobny portal z wklęsło-wypukłym szczytem.

Budynek dawnego zajazdu przy ul. Grunwaldzkiej 42 w Ryjewie wzniesiony na pocz. XX w., murowany, otynkowany, kryty dachem dwuspadowym, elewacje zdobione gzymsami, wokół okien opaski, nad oknami naczółki, w elewacji frontowej dwa szczyty zdobione sterczynami.

Budynek banku przy ul. Grunwaldzkiej 52 w Ryjewie wzniesiony został na początku XX w., ostatnio wyremontowany, murowany, z cegły, otynkowany, kryty dachem jednospadowym, ze skromnym detalem architektonicznym: profilowane gzymsy, płyciny, konsolki pod gzymsem podokapowym, w elewacji południowej półokrągły szczyt.

Budynek sklepu przy ul. Grunwaldzkiej 34 w Ryjewie, wzniesiony na pocz. XX w., murowany z czerwonej cegły licowej, kryty dachem dwuspadowym, elewacje zdobione gzymsem kostkowym, w połaci frontowej lukarna zwieńczona trójkątnym szczytem.

Budynek sklepu przy ul. przy ul. Grunwaldzkiej 62 w Ryjewie wzniesiony na pocz. XX w., murowany, otynkowany, kryty dachem dwuspadowym.

Budynek sklepu przy ul. przy ul. Grunwaldzkiej 64 w Ryjewie wzniesiony na pocz. XX w., murowany, otynkowany, kryty dachem mansardowym, nad elewacją frontową od strony pn. facjata zdobiona łamanym szczytem.

Budynek dawnego sklepu, Benowo 53, wzniesiony pod kon. XIX w. z czerwonej cegły licowej (przyziemie wtórnie otynkowane), na kamiennym fundamencie, kryty dachem dwuspadowym, piętrowy ze ścianką kolankową i użytkowym poddaszem, elewacje zdobione gzymsem ząbkowym.

Budynek biurowy w zespole tartaku przy ul. Tartacznej 1 w Ryjewie, murowany, otynkowany, z ośmioboczną wieżyczką, parterowy z wysoką ścianką kolankową i użytkowym poddaszem, kryty dachem o niskim kącie nachylenia połaci.

Budynek w Straszewie 2 mieszczący punkt lekarski Gminnego Ośrodka Zdrowia w Ryjewie, wzniesiony na pocz. XX w., murowany, otynkowany, parterowy, z poddaszem użytkowym, z ryzalitem w elewacji frontowej zwieńczonym wydatną lukarną.

Budynek dawnego urzędu gminy Rudnauerweide, Rudniki 20, wzniesiony w 1928 r. z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie, kryty dachem dwuspadowym, piętrowy z użytkowym poddaszem.

Obiekty mieszkalne

Budynek mieszkalny z zagrody w Małowskich Pastwiskach 30 – wpisany do rejestru zabytków – nie istnieje. Wzniesiony w 1779 r., jako element zagrody typu kąтового razem z oborą i stodołą oraz domem dla dziadków. Drewniany, w konstrukcji wieńcowo-zrębowej. Rozebrany pomiędzy 2012 a 2013 r.

Budynek mieszkalny z zagrody w Rudnikach 26 – wpisany do rejestru zabytków, wzniesiony w 1903 r., z drewna, w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, na kamiennym fundamencie, parterowy, kryty dachem dwuspadowym.

Budynek plebanii przy kościele pw. Św. Rodziny i Przemienienia Pańskiego przy ul. Grunwaldzkiej 40 w Ryjewie – wpisany do rejestru zabytków, wzniesiony w 1910 r. w stylu eklektycznym z elementami neogotyku, murowany z cegły licowej, na wysokiej kamiennej podmurówce, kryty dachem dwuspadowym.

Budynek dawnej pastorówki przy ul. Grunwaldzkiej 56 w Ryjewie – wpisany do rejestru zabytków, wzniesiony pod koniec XIX w., murowany z czerwonej cegły licowej, z tynkowanymi blendami i płycinami, na kamiennym fundamencie, parterowy, o rozczłonkowanej bryle krytej dachem dwuspadowym.

Budynek plebanii w Straszewie wzniesiony w 2 poł. XIX w., murowany z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie, elewacje zdobione kostkowym gzymsem, kryty dachem dwuspadowym, z drewnianą werandą z bogatymi zdobieniami ciesielskimi.

Wśród budynków mieszkalnych włączonych do gminnej ewidencji zabytków dominują budynki murowane z cegły licowej lub otynkowane. Większość tych budynków powstała pod koniec XIX w. lub na pocz. XX w.

Do nielicznej grupy należą budynki drewniane wzniesione w konstrukcji wieńcowo-zrębowej. Najwięcej zachowało się ich w Barcicach; są to budynki połączone z murowanymi budynkami gospodarczymi, wzniesione na pocz. XX w.

Obiekty techniki

Zespół stopnia wodnego w Benowie na rzece Liwie (dz. 412, 415/2, 415/4, 415/5 obr. Benowo) wpisany do rejestru zabytków łącznie z zespołem śluz na Nogacie w Białej Górze wzniesiony w 1852 r., przebudowany w 1879 r. i 1934 r.

Stacja kolejowa w Ryjewie z kon. XIX w., budynek parterowy, murowany, otynkowany, kryty dachem o niskim kącie nachylenia połaci.

Budynek nastawny (Ry) w Ryjewie wzniesiony około 1883 r., murowany z cegły licowej, elewacje wtórnice pomalowane, dwukondygnacyjny, kryty dachem czterospadowym, otwory okienne i drzwiowe zwieńczone łukiem odcinkowym.

Wiadukt kolejowy przy ul. Wiaduktowej w Ryjewie wzniesiony w okresie międzywojennym, betonowy, zmodernizowany w 2023 r.

Wiadukt kolejowy przy ul. Okrężnej w Ryjewie wzniesiony w okresie międzywojennym, betonowy, zmodernizowany w 2023 r.

Wiadukt kolejowy przy ul. Krańcowej w Ryjewie wzniesiony w okresie międzywojennym, betonowy, zmodernizowany w 2023 r.

Wiadukt kolejowy w Jałowcu wzniesiony w okresie międzywojennym, betonowy.

Most kolejowy nad Postolińską Strugą w Borowym Młynie wzniesiony około 1883 r., ceglany, zmodernizowany w 2023 r.

Cegielnia przy ul. Różanej 8 w Ryjewie wzniesiona w 1922 r. przez Hermana Grescha (właściciela tartaku i młyna parowego w Ryjewie), murowana, z czerwonej cegły licowej, składa się z kilku przylegających do siebie dwu- i trójkondygnacyjnych brył krytych dachem o niskim kącie nachylenia połaci oraz wysokiego, ceglano-kominowego wbudowanego w bryłę cegielni. Prawdopodobnie ze względu na wyczerpanie pobliskiego złoża ilów warwowych została zamknięta.

Zakład przemysłowy złożony z tartaku i młyna parowego przy ul. Tartacznej 1B w Ryjewie – nie włączone do GEZ. Budynek tartaku wzniesiony został w 1898 r., jest to murowana podłużna hala, kryta dachem mansardowym, otynkowana z detalem z czerwonej cegły – w dobrym stanie technicznym, nadal

użytkowany. Budynek młyna parowego wzniesiony został na przełomie XIX i XX w., murowany, otynkowany, kryty dachem o niskim kącie nachylenia połaci (papa) z ceglany kominem.

Młyn zbożowy przy ul. Kopernika w Ryjewie wzniesiony wraz z domem młynarza przy ul. Kopernika 4 na pocz. XX w., murowany z czerwonej cegły licowej, do pożaru w 2011 r. dwupiętrowy z poddaszem, kryty dachem dwuspadowym o niskim kącie nachylenia połaci, obecnie zachowana jest pierwsza i druga kondygnacja bez stropów i dachu.

Młyn wodny w Borowym Młynie wzniesiony wraz z domem młynarza pod koniec XIX w., murowany z czerwonej cegły licowej, trójpiętrowy z poddaszem, obecnie bez stropów nad pierwszą i drugą kondygnacją oraz bez dachu.

Staw i śluza wodna w Borowym Młynie z 2 poł. XIX w., śluza zmodernizowana w XX w., betonowa, obrzeża kanału częściowo kamienne.

Budynek dawnej mleczarni w Straszewie 69 wzniesiony w 1909 r., murowany z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie, z tynkowanymi detalami (opaski wokół okien, naczółki, tablica z napisem „Mölkerei Straszewo 1909”), kryty dachem dwuspadowym.

Budynek dawnej mleczarni z zespołu folwarcznego w Watkowicach Małych z pocz. XX w., murowany, otynkowany, trójkondygnacyjny, kryty dachem dwuspadowym, z podestem od strony północno-wschodniej.

Cmentarze

Znaczącymi zabytkami dla historii i kultury gminy Ryjewo są nekropolie. Możemy podzielić je na trzy grupy: czynne, nieczynne i nieistniejące. Grupę pierwszą stanowią cztery cmentarze parafii rzymsko-katolickich, trzy z nich stanowią jeden zespół razem z kościołem, czwarty służył pierwotnie pochówkom menonitów, obecnie użytkowany jest przez parafię rzymsko-katolicką. Grupę drugą stanowi dziewięć cmentarzy zarówno menonickich jak i ewangelickich, w trzeciej grupie znajdują się dwa dawne cmentarze ewangelickie. Część cmentarzy z drugiej grupy jest włączona do gminnej ewidencji zabytków, są to cmentarze: ewangelicki w Benowie, dwa menonickie w Barcicach, rodowy w Borowym Młynie, menonicki w Jarzębinie, ewangelicki w Klecewku i dwuczęściowy cmentarz ewangelicki (stary i nowy) przy ul. Grunwaldzkiej w Ryjewie. Cmentarze ewangelickie w Tralewie i Trzcianie oraz cmentarze należące do trzeciej grupy (cmentarz rodowy w Wiszarach oraz cmentarz nieznanego wyznania w Ryjewie) nie są objęte ochroną konserwatorską.

Czynne cmentarze katolickie znajdują się w: Ryjewie przy kościele pw. św. Rodziny i Przemienienia Pańskiego (cmentarz wpisany do rejestru zabytków wraz z kościołem, plebanią i układem zieleni wysokiej – nr rej A-1437), Straszewie przy kościele pw. św. Katarzyny, Benowie przy kościele pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa (cmentarz wpisany do rejestru zabytków wraz z kościołem – nr rej A-1451), Benowie na wschód od wsi pomiędzy dwiema leśnymi drogami.

Nieczynne cmentarze istniejące to: w Benowie – cmentarz ewangelicki, w Barcicach – dwa cmentarze menonickie, w Borowym Młynie – rodowy, w Jarzębinie – menonicki, w Klecewku – ewangelicki, w Ryjewie – dwuczęściowy (stary i nowy) cmentarz ewangelicki, w Tralewie – ewangelicki, w Trzcianie – ewangelicki.

Trzecią grupę stanowią cmentarze nieistniejące, których ślady zachowały się w terenie, bądź mamy informacje o nich w archiwalnej kartografii lub dokumentacji konserwatorskiej. W tej grupie znajduje się dawny cmentarz rodowy w miejscowości Wiszary oraz dawny cmentarz wiejski nieznanego wyznania w Ryjewie.

Cmentarz katolicki w Ryjewie przy kościele pw. św. Rodziny i Przemienienia Pańskiego – usytuowany po wschodniej stronie kościoła parafialnego, na niewielkim wzniesieniu, od północy i wschodu otoczony lasem, zarówno układ przestrzenny jak i zieleń wysoka dobrze zachowane. Powstał w 1909 roku, równocześnie z budową kościoła. Po roku 1945 został powiększony dwukrotnie w kierunku wschodnim. Starsza część cmentarza obejmuje część rzymsko-katolicką, nowsza zaś pełni rolę cmentarza komunalnego. Historyczne nagrobki w starszej części cmentarza nie są już licznie reprezentowane. Zachowały się nieliczne obudowy grobowe z lastrico, niskie stele z kamienia i lastrico oraz krzyże na postumencie. Zachowany natomiast jest dobrze historyczny układ zieleni. Po wojnie wykonano ogrodzenie z siatki drucianej oraz bramę od strony podjazdu. Dokumentacja z roku 1986 założyła następujące karty: grobowiec w formie obudowy krytej płytą z lastrico z niską tablicą inskrypcyjną z czarnego marmuru u węgłowia - Fam. Krzemieniecki Melchior 1845 - 1922, Ludwíg 1900 - 1942, Franziska 1864 - 1932, Euphemia 1906 - 1959; obejście grobowe z kraty żelaznej - początek XX wieku; małe obejście z lastrico z łańcuchami oraz krzyż na postumencie -

Władysława Zaniewska (z domu Mioduszevska) 15.8.1874 - 19.5.1948; krzyż na postumencie - Rosalia Preuss (z domu Merth) 16.7.1837 - 28.11.1910; tablica inskrypcyjna na wsporniku - Paul Perk 10.6.1892 - 7.9.1912; krzyż na postumencie - Richard Abrahams 3.4.1893 - 21.4.1912; tablica inskrypcyjna na wsporniku - Helene Markewitz (z domu Gajewski) 26.10.1878 - 1.8.1913; tabliczka inskrypcyjna - Isidor Pilat 9.4.1832 - 9.3.1915; postument pod krzyż - Augustine Matlangowski (z domu Bureger) 5.11.1862 - 5.1.1926; krzyż na postumencie - Helene Krinetzki 1.4.1903 - 13.6.1924; krzyż na postumencie - I ćw. XX wieku; krzyż na postumencie - Franz Wardetzki 3.11.1866 - 24.7.1925; obudowa grobowa z inskrypcją - Johanna Moyke (z domu Ronowski) 10.5.1842 - 30.9.1927; krzyż na postumencie - Anna Spinner (z domu Kremp) 7.10.1863 - 9.1.1928; krzyż na postumencie - Maria Abrahams 11.3.1859 - 21.12.1928; krzyż na postumencie - Petere Pastewski 24.4.1861 - 21.8.1929; stela na cokole - Anna Kremp (z domu Franke) 9.3.1861 - 10.1.1932; krzyż na postumencie - Johanna Monarski (z domu Smentowski) 9.2.1862 - 28.11.1933; krzyż na postumencie - Anna Hemgesberg (z domu Spinner) 24.2.1856 - 25.12.1934; tablica inskrypcyjna na wsporniku - Gertrud Wendt 14.11.1911 - 2.2.1936; niska stela na cokole - Elsbeth Schroter 20.10.1912 - 8.3.1936; stela i obudowy grobowe - Boleslaus Krzemnicki 14.7.1888 - 8.6.1934; Angelika (z domu Schulz) 29.12.1861 - 13.6.1939 i Alexander Koslowski 12.1.1851 - 13.6.1934; mała stela na obudowie grobu - Franz Monarski 24.5.1856 - 24.11.1939; tablica na obudowie grobu - Rosalie 9.10.1870 - 25.3.1939 i Paul Krynitcki 29.3.1872 - 25.3.1940; nagrobek w formie "krzyża żelaznego" - Paul Liegmann 16.4.1907 - 19.4.1942; nagrobek w formie "krzyża żelaznego" - Ernst Leschniakowski 15.6.1917 - 6.9.1939; postument pod element wieńczący - Maria (z domu Schimanski) 11.1.1866 - 5.9.1940 i Peter Karpiński 11.10.1860 - 31.7.1942; tablica inskrypcyjna na wsporniku - Manfred Lessner - 3.9.1942 - 24.12.1942.

Cmentarz katolicki w Benowie przy kościele pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa najprawdopodobniej został założony w tym samym czasie co budowa kościoła (l. 1881-1886), najstarszy zachowany nagrobek pochodzi z 1908 r., usytuowany jest na nieregularnej działce zbliżonej kształtem do trapezu. Nagrobki lokowane rzędowo i orientowane. Przeważają obudowy skrzynkowe, poza tym występują cztery krzyże i jedno obejście z ozdobnej kraty, jeden nagrobek figuralny – postać anioła. Zachowany drzewostan tworzą lipy i licznie kasztanowce i żywotniki na granicach działki. Cmentarz otoczony ogrodzeniem z siatki mocowanym na betonowych słupkach, w ogrodzeniu od wschodu i od zachodu ceglana brama z furtką i słupkami o neogotyckich formach.

Cmentarz menonicki w Benowie, obecnie katolicki, znajduje się naprzeciwko budynku o numerze 66, na skraju lasu pomiędzy dwiema leśnymi drogami na wschód od centrum wsi. Obecnie użytkowany przez parafię rzym.-kat. w Benowie. Działkę w formie trapezu podzielono na 6 kwater alejami: jedną podłużną i dwiema poprzecznymi, krzyżującymi się pod kątem prostym. Wejście znajduje się od strony południowej, aleje obsadzone były lipami. Na skrzyżowaniu alei podłużnej z poprzeczną prowadzącą od bramy – stał krzyż cmentarny. Wśród zachowanych do l. 80-tych XX w. nagrobków przeważały obudowy skrzynkowe z lastrico z inskrypcja na frontowej ścianie lub tabliczce marmurowej, umieszczonej na wsporniku u węgłowa obudowy. Zachował się jeden krzyż na postumencie wykonany ze sztucznego kamienia. Najstarszy zachowany nagrobek z 1919 roku.

Cmentarz katolicki w Straszewie przy kościele pw. św. Katarzyny przypuszczalnie powstał pod koniec XIII wieku lub prawdopodobnie na początku wieku XIV. Położony na wzniesieniu we wschodniej części wsi Straszewo. Nagrobki rozmieszczano wokół kościoła. Zinventaryzowano w latach 80. XX w. część nagrobków sprzed roku 1945: obejście grobowe ze słupków lastrico, połączonych łańcuchem - Jan Polomski 31.12.1842 - 10.9.1921, Wiktorja Polomska (z domu Pawelecka) 19.10.1843 - 21.3.1923, ks. proboszcz Franciszek Połomski 13.12.1875 - 2.9.1922; obejście grobowe ze słupków lastrico, połączonych łańcuchem - Anna 26.7.1884 - 21.6.1970 i Marian Schapowski 17.11.1884 - 20.5.1928; krzyż z żeliwa - Hieronima Schulz (z domu Nagorski) 10.1.1867 - 21.8.1897; tablica inskrypcyjna z żeliwa z formie elipsy - Justyna (z domu Paczkowska) 29.5.1833 - 23.12.1902 i Marcin Szydzik 19.3.1831 - 12.2.1907; krzyż na postumencie i obudowa grobu - ks. proboszcz Jan Sowa 7.5.1872 - 7.6.1907; krzyż na postumencie i obudowa grobu - Jan Jarzembowski 7.9.1876 - 23.8.1916; krzyż na postumencie i obudowa grobu - Gertrud Prella 23.9.1898 - 11.2.1913; krzyż na postumencie i obudowa grobu - Anton Ruoss 10.6.1865 - 14.4.1936; tablica inskrypcyjna na wsporniku - Jan Zuchowski 27.8.1908 - 8.3.1909; tablica inskrypcyjna na wsporniku - Monika Quella (z domu Funk) 17.11.1858 - 4.12.1923; tablica inskrypcyjna na wsporniku - Josef Szydzik 28.8.1859 - 13.1.1935; krzyż na postumencie i obudowa grobu - Weronika 1829 - 5.3.1913 i Michael Szyzniewski 1840 - 15.4.1912; krzyż na postumencie i obudowa grobu - Marta 10.6.1878 - 30.3.1961 i Joannes Szyzniewski 22.6.1872 - 21.6.1915; tablica inskrypcyjna na wsporniku - Jan Scheffler - 8.3.1843 - 16.5.1915; tablica inskrypcyjna na wsporniku - Stanislaus Trunk - 7.5.1850 - 3.6.1919; tablica inskrypcyjna na wsporniku - Alma Szydzik 12.12.1899 - 23.1.1922; tablica inskrypcyjna na wsporniku - Clementine i Joseph Trzeński lata 30-te XX wieku; figurka ceramiczna na cokole z piaskowca - Piotr Olszewski 1914

– 1915; postument i obudowa grobu - Herbert Lange 9.3.1916 - 1.4.1918; obudowa grobu z lastrico - Jan Schwarz - 18.10.1919 - 7.3.1929; obudowa grobu z lastrico - Franuś Kwela - 31.1.1919 - 17.1.1922; krzyż na cokole i obudowa grobu z kutych prętów zwijanych w woluty - początek XX wieku; tablica inskrypcyjna na wsporniku - Konrad Kamrowski 23.11.1890 - 4.4.1920; tablica z marblitu na wsporniku - Marianna Kamrowska (z domu Ronowska) 12.12.1854 - 15.1.1920; stela z płukanego lastrico i obudowa grobu - lata 20-te XX wieku; obudowa grobowa z blachy ze zdobieniami - lata 20-te XX wieku; stela z granitu i obudowa grobu - Helene Etmanski (z domu Trunk) 24.6.1888 - 20.8.1924; drewniany krzyż z figurą Chrystusa - Johannes Certa 5.12.1882 - 26.1.1925; krzyż na postumencie i obudowa grobu - Leon Gromek 1861 - 1928; krzyż na postumencie i obudowa grobu - Josef 28.8.1850 - 19.10.1921 i Dorothea Sławinski 28.9 - 20.4.1934; krzyż na postumencie i obudowa grobu - Maria Dobler 6.2.1875 - 22.3.1936; krzyż na postumencie i obudowa grobu - Michał Szydzik 30.9.1851 - 7.8.1937; krzyż na postumencie i obudowa grobu - Józef Przeperski 2.3.1880 - 16.3.1934; krzyż na postumencie i obudowa grobu - Floryan Polomski 27.9.1873 - 14.9.1936; krzyż na postumencie i obudowa grobu - Paul Surrey 24.11.1887 - 14.9.1935; stela z marmuru i obudowa grobu - Franz Preuss 12.9.1901 - 4.1.1936; stela oraz dwie obudowy grobów - Franz 5.10.1850 - 18.4.1912 i Anna Redmer 19.9.1858 - 26.3.1937; krzyż i obudowa grobu - Josefina Deller (z domu Zaniewski) 19.2.1862 - 29.10.1937; stela na postumencie i obudowa grobu - Josef Nowack 15.7.1891 - 9.1.1938; stela z granitu na cokole - Josef Kopyczinski 4.11.1862 - 21.12.1940 i Anna Kopyczinski (z domu Szydzik) 1.4.1874 - 8.8.1942; obejście grobowe z kraty żelaznej z krzyżem na postumencie - Julianna Ludwichowska (z domu Jarzebowska) 11.3.1874 - 10.9.1932 i Gertruda Ludwichowska - 1986; grobowiec w obejściu z krzyżem na postumencie - Dr. Joseph Fandrey (ur. Los Angeles) 17.3.1847 - 5.10.1928.

Cmentarze menonickie – istniejące, nieczynne

Barcice – po dużej kolonii olendrów pozostały dwa cmentarze, na których znajduje się po kilkanaście steli. Obydwa cmentarze znajdują się na sztucznie usypanych wzniesieniach – terpach, najstarsze ze zidentyfikowanych grobów pochodzą z pierwszej połowy XIX wieku.

Pierwszy z cmentarzy menonickich znajduje się na terenie dawnej wsi Tragheimerweide - obecnie część Barcic, nie ma wydzielonej działki (przy posesji nr 70 w Barcicach, na terenie leśnym - dz. nr 183/10, obręb Borowy Młyn) jego powierzchnia to około 0,49 ha. Teren cmentarza obecnie porośnięty jest nielicznym starodrzewem, na jego terenie znajdują się pozostałości steli menonickich. Najstarsze stele pochodzą z pierwszej połowy XIX wieku.

Drugi z cmentarzy znajdował się we wsi Zwanzigerweide obecnie Barcice Dolne, na południe od Borowego Młyna przy drodze DW602, na wydzielonej działce (dz. nr 373, obręb Barcice) o pow. 0,27 ha, przy posesji nr 85 w Barcicach. Po środku cmentarza znajdował się dom modlitwy wzniesiony w 1866 r., a rozebrany po II wojnie światowej. Teren cmentarza jest znacznie podniesiony w stosunku do otoczenia, przed cmentarzem postawiono kamień upamiętniający cmentarz z napisami w języku polskim i niemieckim. Na cmentarzu znajduje się 11 steli. Na wschód od cmentarza znajduje się dom mieszkalny – jest to dawna plebania i szkoła oraz towarzyszący budynek gospodarczy.

Kolejny z cmentarzy menonickich znajduje się w miejscowości Jarzębina, na północ od drogi Jarzębina - Szkaradowo Wielkie, przylega do wału przeciwpowodziowego, przy szlaku rowerowym biegnącym Doliną Wisły. Cmentarz ten istniał już na przełomie XVIII i XIX wieku, zaznaczony był na wydanej wówczas mapie Schroettera, pochówki odbywały się przypuszczalnie do lat 30. XX w. W początkowym okresie funkcjonowania służył prawdopodobnie pochówkom wszystkich trzech wyznań chrześcijańskich - katolików, protestantów i menonitów. Cmentarz pomimo podrostu samosiewów o czytelnej kompozycji, czytelne granice. Zachowane nieliczne fragmenty kamiennych steli oraz metalowych ogrodzeń. Cmentarz ulokowany na niewielkim wzniesieniu, drzewostan zachowany – aleja.

Cmentarze ewangelickie – istniejące, nieczynne

Cmentarz ewangelicki w Benowie – pod koniec XIX wieku zbudowano we wsi kościół ewangelicki, a wokół niego założono cmentarz. Po II wojnie światowej zbór został zdewastowany i opuszczony. Rozebrano go w 1979 roku. Na cmentarzu jeszcze w l. 80-tych XX w. znajdowały się zachowane nagrobki – z 1918 r., żelazne kute kołce na groby, murowane z cegły trzy słupki bramy wjazdowej i furtki.

Cmentarz rodowy w Borowym Młynie położony na skraju lasu, na niewielkim nasypie, około 150 m na zachód od zabudowań dawnego młyna w Borowym Młynie i 30 m na pn. od drogi prowadzącej do osady młyńskiej. Założony w 1 poł. XIX w., posiada nieregularny układ, nagrobki zdewastowane, porośnięte samosiewami, zaniedbany.

Klecewko - cmentarz ewangelicki rodziny Rosenbergów, z 2 poł. XIX w., powierzchnia ok. 0,21 ha. Położony na niewielkim wzniesieniu, wśród pól, w odległości ok. 50 m od drogi z Klecewka do Straszewa. Od drogi aleja obsadzona po jednej stronie kasztanowcami, drzewa poza aleją nieregularnie porastają skarpy i krawędzie wzniesienia. W centrum cmentarza – podwójna stara lipa przy szczytkach grobowca. W części południowej znajduje się wzniesienie, w którym od wschodu zbudowano grobowiec z podziemną, sklepioną odcinkowo częścią i zewnętrznymi schodami skierowanymi ku wschodowi. Założenie znajduje się w ruinie, wnętrze zostało całkowicie ogołocone. Wybudowane z cegieł i kamienia, od frontu otrzymało rozbudowaną część reprezentacyjną. Powyżej znajduje się płaski teren z obudowami grobów. W części północnej cmentarza znajduje się klasycystyczny grobowiec rodzinny Rosenbergów. Zbudowany z piaskowca, ogołocony wewnątrz, prawdopodobnie nie znajdowała się w nim żadna krypta. Zachowane budowle i urządzenia cmentarne: grobowiec rodzinny barona Arnolda von Rosenberg; ruina grobowca z początku XX wieku; obudowa grobu z lastrico - Karl Schielke 2.7.1881 - 25.10.1921; obudowa grobu z lastrico - Friedrich Kraske 29.9.1843 - 29.7.1920; obudowa grobu z lastrico - Gottliebe Kraske (z domu Radtke) 6.5.1846 - 21.3.1925; obudowa grobu z betonu - Martha Hein (z domu Bielinski) 1910 - 1933; obudowa grobu z betonu z tabliczką z białego marmuru - Joseph Bielinski 1880 - 1937. Stan zachowania nagrobków zły.

Ryjewo – cmentarz ewangelicki przy ul. Grunwaldzkiej za budynkiem nr 100: po stronie zachodniej – cmentarz założony ok. połowy XIX wieku; po stronie wschodniej – ok. 1895 roku. Około roku 1886 rozpoczęto budowę kościoła wraz z plebanią i szkołą ewangelicką w centrum Ryjewa. Pierwszy cmentarz ewangelicki został założony około połowy XIX wieku, krótko przed powiększeniem się gminy ewangelickiej i około 50 lat przed przybyciem pierwszego pastora i budową kościoła. Wykonujący w 1986 roku dokumentację zewidencjonowali osiem zabytkowych nagrobków. Po roku 1895 (data budowy kościoła) zdarzały się jeszcze pojedyncze pochówki na starym cmentarzu. Dla zachowanych nagrobków utworzono karty: krzyż z białego marmuru na cokole z piaskowca - Elisabeth Klinger, geb. Moller - 9 Janu 1817 - 29 August 1881, krzyż z białego marmuru na cokole z piaskowca - Minna Michalowski, geb. Friese - 27 Octbr. 1811 - 9 Decbr. 1889, tablica inskrypcyjna na wsporniku - Friedrich Bechler - 12 Septbr. 1834 - 30 Maerz 1883, wspornik z piaskowca w formie pnia dębu - koniec XIX wieku. Drugi cmentarz ewangelicki powstał po przepelnieniu położonego po zachodniej stronie drogi na Sztum, w roku 1895. W latach trzydziestych powiększony o część wschodnią. W czasie wykonania dokumentacji uwzględniono 6 kojców 13 nagrobków, powstałych do roku 1939 oraz 4 nagrobki powstałe w latach 1939-1945. Cmentarz użytkowany był do roku 1945, kiedy to miejscowa ludność niemiecka głównie wyznania ewangelickiego wyemigrowała. Od tego czasu cmentarz ulegał stopniowej dewastacji, zaś na przełomie lat 1984/1985 rozkopano środkowy pas na terenie cmentarza prowadząc kolektor kanalizacyjny. Na cmentarzu najstarszym zachowanym nagrobkiem jest obudowa z lastrico z roku 1896. Poza tym w czasie opracowywania dokumentacji utworzono karty dla sześciu kojców z początku XX wieku, z zachowaną jedną tablicą Gustava Hopp z roku 1930. Poza tym: August Wendt - 9.12.1857 - 12.05.1930; Pauline Wendt, geb. Lischek - 20.07.1858 - 29.06.1927; Johanna Wendt - 27 Febr. 1888 - 4 Octbr. 1910; Auguste Ehrlich, geb. Sass - 10.04.1945 - 19.12.1920; Gustav Ehrlich - 20.08.1828 - 22.01.1896; Erwin Konrad - 11.01.1921 - 28.03.1928; Jonas Quiring - 24.06.1855 - 19.08.1924; Auguste Quiring, geb. Look - 7.10.1858 - 19.02.1932; Olga Vinzente, geb. Deutschlander - 26.03.1907 - 1.05.1910; Marie Mentel, geb. Kuhtz - 3.06.1866 - 30.09.1922; Hermann Wende - 23.03.1860 - 29.07.1924; Anna Goll, geb. Peckruhn - 14.08.1861 - 19.07.1927 i August Goll - 14.02.1851 - 6.05.1924; Ulrich Reimer - 19 Novbr. 1856 - 19 Oktobr. 1928; Franz Hensel - 27.04.1861 - 17.04.1928; Rudolf Lietz - 27.10.1859 - 28.07.1931; Franz Penner - 9.02.1857 - 11.04.1933; Hedvid von Dach, beg. Messer - 15.09.1878 - 23.10.1935; Samuel Blenkle - 31.05.1853 - 25.03.1937; Hermann Look - 31.12.1859 - 11.02.1939; Emma Radtke, geb. Jablinowski - 30.07.1860 - 11.01. 1939; Gustav Hopp - 5.06.1880 - 20.08.1930, nagrobek wart uwagi choćby ze względu na zachowaną z tyłu sygnaturę zakładu - H. Sykt / Marienburg. Dawny cmentarz ewangelicki z pierwszej połowy XIX wieku w ostatnich latach odnowiono oraz zapewniono nad nim stałą opiekę.

Trzciano – cmentarz ewangelicki położony na południowy wschód od wsi Trzciano, przy drodze z Trzciana do Laskowic, na południowy zachód od jez. Białego, otoczony łąkami i polami, na terenie lekko pofałdowanym. Powstał w połowie XIX w., jego zamknięcie nastąpiło w początkach lat 60. XX w. na podstawie zapisów ustawy z dn. 8.04.1961 r., Uze/11/72 61 r. Cmentarz założony na planie zbliżonym do kwadratu, układ przestrzenny słabo czytelny. W części południowej zachował się fragment alei lipowej. Nagrobki w układzie rzędowym, zachowane w narożniku pd.-zach., tu również znajduje się szpaler lip. Zachodnia granica obsadzona szpalerem świerków. Teren porośnięty samosiewem, stan zachowania zły. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego podaje informację, iż w 1886 r. Trzciano zamieszkiwało 875 katolików, mających swój cmentarz w Straszewie i 158 ewangelików. Dokumentacja z roku 1987 zawiera inwentaryzację sześciu nagrobków: tabliczka inskrypcyjna z piaskowca - Ernst Man 7.07.1858 - 7.05.1894;

obudowa skrzynkowa z lastryko - Luise Man 16.06.1881 - 5.08.1905; obudowa skrzynkowa z lastryko - Wilhelmine Demski (z domu Buchholz) 21.06.1848 - 9.03.1911; trzy obudowy skrzynkowe z betonu, każda z nich z wypukłym reliefem na frontowej ścianie, wyobrażającym gorejące serce na tle skrzyżowanej kotwicy i krzyża.

Tralewo – mały wiejski cmentarz ewangelicki z poł. XIX w., położony przy jednym z gospodarstw zachodniej części wsi Tralewo, na północ od Benowa. Usytuowany jest ok. 30 m na południe od jednej z dróg łączących poszczególne gospodarstwa, położony na niewielkim wzniesieniu przy gospodarstwie od zachodu, otoczony polami. (dz. nr 69 obr. Benowo, powierzchnia 0,14 ha). Cmentarz założony na planie prostokąta (oś pn.-pd.), niewielkich rozmiarów, jednorodny kompozycyjnie, posiada dwie symetryczne aleje krzyżujące się w centrum. Brama od strony północnej. Nagrobki orientowane, usytuowane w czterech równych kwaterach. Nagrobki zachowane w dobrym stanie - około ¼, pozostałe w złym stanie. Najstarsze pochówki przypuszczalnie odbywały się w kwaterach północnych, grupowały się przy alei na osi północ-południe. Układ przestrzenny i zieleni wysoka zachowane. Zieleni wysoka komponowana – aleja lipowa, przypuszczalnie nasadzona w latach 20-tych XX w., pozostałe drzewa w luźnym układzie, niekomponowane – m.in. klony zwyczajne, jesiony wyniosłe i świerki. Formy nagrobków to obudowy z inskrypcjami lub obudowy z tablicą na wsporniku. Występują pojedynczo lub w ogrodzeniach z metalowej kutej kraty (kojcach, obejściach). Jedyny egzemplarz najstarszy na cmentarzu to żelazny krzyż żeliwny w stylu neogotyckim.

Nieistniejące cmentarze, stanowiące dawne miejsca pochówków, wskazane do upamiętnienia:

Cmentarz majątku Ryjewo Górne położony na północ od zabudowań wsi Wiszary, 2 km na zachód od Straszewa, zlokalizowany na skraju lasu sosnowego, ok. 200 m na południe od dawnego folwarku w Ryjewie Górnym. Użytkownik: Nadleśnictwo Kwidzyn. Cmentarz powstał przypuszczalnie w XVII w. jako założenie towarzyszące majątkowi w Ryjewie Górnym i obejmował prawdopodobnie teren z kaplicą. Można przypuszczać, że na terenie w pobliżu kaplicy grobowej właścicieli lub dzierżawców majątku w Ryjewie zaczęto z czasem chować członków rodziny oraz służby. Przypuszczalnie był to cmentarz ewangelicki. Ze względu na stopień zniszczenia nie ma możliwości określenia kompozycji cmentarza, brak też danych na temat jego funkcjonowania i historii. Cmentarz miał kształt zbliżony do kwadratu z kaplicą w części południowej. W części centralnej cmentarza pomnikowa lipa. W początkach XX w. był już nieużytkowany, w latach 40. XX w. istniały fundamenty kaplicy i nieliczne nagrobki. Obecnie czytelny w terenie jako niewielkie wyniesienie na krawędzi lasu sosnowego, obniżenie i fragmenty cegieł po fundamentach kaplicy grobowej. Brak wydzielonej działki geodezyjnej – leży na dz. 479 obr. Straszewo. Nieczytelny układ przestrzenny oraz brak kaplicy i nagrobków. Założenie praktycznie nie istnieje.

W samej wsi Ryjewo oprócz cmentarza katolickiego przykościelnego i dwuczęściowego ewangelickiego zlokalizowanego po obu stronach ul. Grunwaldzkiej istniał także widoczny na starych mapach z końca XIX w. cmentarz nieznanego obecnie wyznania chrześcijańskiego, zlokalizowany kilkaset metrów w kierunku północnym za cmentarzem ewangelickim (położonym po wschodniej stronie drogi). Rozmiar i układ cmentarza obecnie jest nieczytelny, dostęp możliwy jest z głównej drogi, gdzie znajdują się dwa drewniane stoły z pniami. W głębi zalesionego terenu znajdują się pozostałości po dawnym cmentarzu: 3 lastrykowe obudowy grobów. Według map z 1913 r. oraz 1938 r. cmentarz miał kształt trapezu, przylegał krótszym bokiem do głównej drogi wiejskiej, rozmiarem dorównywał dwóm cmentarzom ewangelickim łącznie. Obecnie teren jest zaniedbany i zaśmiecony, brak jakiegokolwiek informacji o tym historycznym miejscu pochówków.

Parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni

Parki z dawnych zespołów dworsko-parkowych, zieleni przydrożna oraz inne formy zieleni projektowanej na terenie gminy Ryjewo zachowały się w różnym stanie i kondycji.

Układ zieleni wysokiej przy kościele pw. Św. Rodziny i Przemienienia Pańskiego przy ul. Grunwaldzkiej 40 w Ryjewie – wpisany do rejestru zabytków, składa się z alei lipowej prowadzącej od ul. Grunwaldzkiej wzdłuż północnej granicy działki kościelnej do placu wokół kościoła, wzdłuż północnej granicy cmentarza aleja przechodzi w szpaler, aleja jest pozostałością dawnej, nieistniejącej już drogi. Dodatkowo wokół kościoła posadzony został szpaler żywotników o kształtowanych koronach. Żywotniki podkreślają również układ alejek prowadzących do kościoła. Zagrożenia i propozycje naprawcze: drzewa alejowe zaatakowane przez jemiolę, część żywotników zaatakowana przez patogeny, braki drzew w szpalerach. Należy usunąć jemiolę z koron zaatakowanych drzew, uzupełnić brakujące drzewa.

W Klecewku znajduje się pozostałość po dawnym parku dworskim z pierwszej połowy XIX wieku. Dwór nie zachował się, został spalony w 1945 r., park jest zaniedbany, dawny układ nieczytelny. Park zajmował niewielki obszar, znajdował się po północnej stronie zabudowań majątku, miał swobodny układ ścieżek spacerowych. Pozostały starodrzew – lipy, topole. Zagrożenia i propozycje naprawcze: podstawowym zagrożeniem jest brak prac porządkowych, należy usuwać samosiewy i posusz, utrzymać starodrzew w dobrej kondycji oraz częściowo przywrócić układ ścieżek spacerowych.

Park dworski z 2 ćw. XIX w. przy dawnym dworze Rohrbecków w Straszewie ma zachowany piękny starodrzew, założenie parku czytelne, zachowana większość drzew, okaz dębu szypułkowego przed frontem dworu. W Straszewie istniał także drugi folwark tzw. „Folwark B” – obecnie Straszewo 91 składający się z dworu, oraz kilku budynków gospodarczych ustawionych wokół majdanu, założony w XIX w. przy drodze do Wiszar. Od drogi do budynku mieszkalnego prowadzi droga brukowana kamieniem, obsadzona brzoźami. Zachował się budynek mieszkalny. Nie było przy tym założeniu parku, natomiast był sad, a na pn.-zach. od zespołu po drugiej stronie drogi – niewielki cmentarz rodowy. Zagrożenia i propozycje naprawcze: podstawowym zagrożeniem jest brak prac porządkowych, głównie należy usuwać samosiewy i posusz. Należy utrzymać starodrzew w dobrej kondycji i przy pracach rewitalizacyjnych wskazane jest odtworzenie sadu.

Aleja lipowa (d. droga prostopadła) do ul. Grunwaldzkiej w Ryjewie prowadząca wzdłuż ogrodzenia cmentarza katolickiego jest pozostałością dawnej drogi leśnej łączącej Ryjewo z Klecewkiem. Przymyślnie powstała w czasie budowy kościoła pw. Świętej Rodziny. Zagrożenia i propozycje naprawcze: aleja jest w dobrym stanie, nie ma zagrożeń, wskazane prowadzenie systematyczne prac porządkowych, usuwania samosiewów i usuwania posuszu. Należy utrzymać starodrzew w dobrej kondycji.

Park dworski w centrum wsi Watkowice Małe, pozostałość założenia dworsko-parkowego z folwarkiem. W 1805 r. kpt Karl Heinrich Meyer von Klinggraff nabył Watkowice. W początkach XIX w. wokół dworu i folwarku utworzono park angielski, którego znaczna część dotrwała do dziś. Park krajobrazowy w Watkowicach Małych został założony na przełomie XVIII/XIX w., związany jest kompozycyjnie z dworem. Założenie zajmuje obszar 12 ha, z czego park – 7 ha w części wschodniej założenia. Kompozycja parku luźna, najstarszy drzewostan znajduje się na wschód od dworu. Przez park przepływa struga wodna w niewielkim parowie, w części centralnej przechodzi w staw z dwoma wyspami. W parku przy drodze znajdują się groby rodziny, która zajmowała te tereny. Nagrobki w postaci polnych głazów zawierają słabo czytelne napisy. Miejsca pochówków przeznaczone były tylko dla najbliższej rodziny właścicieli majątku. Na terenie parku znajduje się jeden okaz żywotnika olbrzymiego wpisanego jako pomnik przyrody na terenie gminy. W parku w momencie wpisu do rejestru znajdowały się także pomnikowe okazy buków (4 szt.) dębów (3 szt.), lip (3 szt.), oraz odmiany drzew pochodzenia obcego: skrzydlorzech, kasztanowiec biały, dąb fastigiata, buk czerwonolistny. Zagrożenia i propozycje naprawcze: podstawowym zagrożeniem jest brak prac porządkowych, usuwania samosiewów i usuwania posuszu. Należy utrzymać starodrzew w dobrej kondycji i częściowo przywrócić układ ścieżek spacerowych. Zaobserwowano także choroby niektórych drzew, zwłaszcza kasztanowców w parku – należy zbadać (rozpoznać) i usunąć przyczynę. Możliwa choroba grzybowa.

Dawna osada Schinkenland (obecnie nazwa Borowy Młyn) - budynek szkolny zbudowany w latach 20-tych XX w., w otoczeniu dużego parku na wschodnim krańcu osady. Działka dochodzi do Postolińskiej Strugi. Obecnie jest to dom pomocy społecznej Stowarzyszenia na Rzecz Bezdomnych „AGAPE”. Zachowały się pojedyncze egzemplarze starodrzewu z dawnego urzędzenia terenu szkolnego. Zagrożenia i propozycje naprawcze: obecnie brak zagrożeń, wskazane jest utrzymywanie istniejącego stanu poprzez prace porządkowe w zakresie usuwania samosiewów i usuwania posuszu. Należy utrzymać starodrzew w dobrej kondycji.

Mątki – w XIX w. powstaje tu zabudowa wokół dużego gospodarstwa chłopskiego z założeniem parkowym i aleją prowadzącą do majątku. Zniszczona po 1945 r., obecnie zachowane pozostałości parku. Pole ekspozycji z drogi krajowej nr 55. Zagrożenia i propozycje naprawcze: podstawowym zagrożeniem jest dewastacja i wycinka pozostałości dawnego parku, poza tym brak prac porządkowych, usuwania samosiewów. Należy utrzymać starodrzew w dobrej kondycji i przywrócić układ historycznych ścieżek spacerowych częściowo czytelnych w terenie, uzupełnić nasadzenia alejowe.

Wiszary – dawny majątek dworsko-folwarczny z parkiem. Zachowała się aleja prowadząca od strony południa do cmentarza w Wiszarach obsadzona obustronnie lipami i dębami. Zagrożenia i propozycje naprawcze: podstawowym zagrożeniem jest brak opiekuna dawnego cmentarza i zaniedbanie terenu. Należy utrzymać starodrzew w dobrej kondycji i uczynić w terenie dawną drogę na cmentarz.

Zabytkowa aleja lipowa długości 50 m – jedyna pozostałość z całego historycznego założenia osadniczego w Stawku (dawny majątek Jesuiterhof). Ziemia nadana w XVII w. Jezuitom przez starostę sztumskiego, przypuszczalnie wcześniej było to siedlisko średniowiecznego folwarku Rehenhof. Nazwa Stawek pojawiła się dopiero w XIX w. w związku z układem wodnym dawnego majątku, w skład którego wchodził między innymi piękny staw, znany z opisów jeszcze w końcu l. 20. XX w. Układ obecnie nie istnieje, zachowała się jedynie wspomniana aleja lipowa. Zagrożenia i propozycje naprawcze: podstawowym zagrożeniem mogą być wypadki starych drzew, prac porządkowych, usuwania samosiewów i usuwania posuszu. Należy utrzymać starodrzew w dobrej kondycji i uzupełnić wypadki starych drzew nasadzeniami.

Zieleń w krajobrazie: aleje przydrożne – zachowany typ nasadzeń przydrożnych, choć nie wszystkie drogi zachowały starodrzew, ale także te z drzewostanem kilkudziesięcioletnim, młodym, mieszanym, są cenne pod względem zieleni krajobrazowej w historycznych układach drogowych:

- Benowo-Jarzębina DW 605 – droga wzdłuż wału, stary szpaler lipowy, częściowo wypadki starych drzew lub wycinka, nie uzupełnione, o wysokich walorach krajobrazowych;

- Ryjewo-Mątowskie Pastwiska-Szkaradowo Szlacheckie - długi odcinek drogi DW 252 – aleja lipowa, starodrzew, częściowo wypadki starych drzew lub wycinka, nie uzupełniane, o wysokich walorach krajobrazowych;

- Ryjewo, ul. Grunwaldzka – historyczne przyuliczne nasadzenia drzew (lipy), typowe dla wnętrza małych miast i wsi – w Ryjewie częściowo zachowane, bardzo zdegradowany drzewostan, nieumiejętne przycinanie i ogławianie starych lip spowodowało ich obumieranie i wypadki, o wysokich walorach krajobrazowych;

- Szkaradowo Szlacheckie - Szkaradowo Wielkie - do granicy gminy w stronę Gurcza, wzdłuż rzeki Liwy – droga brukowana obsadzona lipami w układzie alejowym, częściowo wypadki starych drzew lub wycinka, nie uzupełniane, o wysokich walorach krajobrazowych;

- Klecewko-Pułkowice DP3144G – współczesne (powojenne) nasadzenia przydrożne (klony, topole), charakter drogi z obsadzeniem alejowym zachowany, częściowo wypadki drzew lub wycinka, nie uzupełniane;

- odcinek drogi DW 608 z Klecewka do skrzyżowania z drogą krajową DK55 – aleja lipowa, zły stan zachowania, bardzo zdegradowany drzewostan, nieumiejętne przycinanie i ogławianie starych lip spowodowało ich obumieranie i wypadki, nie uzupełniane;

- Straszewo-Klecewko DP3203G – aleja mieszana, pierwotnie lipowa, późniejsze nasadzenia jesion, klon, po północnej stronie dużo wypadków, zły stan zdrowotny drzew, nie uzupełniane,

- aleja od zakrętu drogi Straszewo-Klecewko DP3203G do centrum Straszewa - aleja mieszana, część drzew starych, dobrze zachowana, nieliczne wypadki, pojedyncze drzewa w złej kondycji zdrowotnej, o wysokich walorach krajobrazowych;

- Watkowice-Trzciano na odcinku Watkowice-Straszewo Parcele 229096G – współczesne (powojenne) nasadzenia przydrożne (gatunki mieszane), częściowo wypadki drzew lub wycinka, nie uzupełnione;

- Watkowice – Pierzchowice DP3142G – aleja mocno przerzedzona, długie odcinki gdzie brak drzew, istniejące obsadzenie składa się z dużej ilości młodych egzemplarzy, kilka starszych drzew (gatunki mieszane),

- szpaler lipowy przy drodze dojazdowej do kościoła w Straszewie – duże braki, nie uzupełniane.

Zagrożenia: przebudowa i modernizacja sieci drogowej prowadząca do wycinania drzew, dewastacyjne „prace pielęgnacyjne” wykonywane przez niewykształconych wykonawców, co wpływa na pogorszenie stanu zdrowotnego drzew i naruszenia ich statyki, powiększanie powierzchni upraw poprzez przesunięcie granicy pól na odległość mniej niż 1m od linii drzew, obcinanie konarów od strony pól dla uzyskania pola manewru dla sprzętu rolniczego oraz uszkodzanie korzeni spowodowane przez ciężki sprzęt rolniczy, brak planowej gospodarki drzewostanem, zarówno wzdłuż modernizowanych dróg, jak również w przypadku uzupełnień starych nasadzeń (nowe nasadzenia często nie spełniają podstawowych wymogów, stosowany jest za młody materiał roślinny). W przypadku alei przydrożnych obligatoryjnie należy dokonać rozpoznania zasobu, jego zwaloryzowania oraz określenia form ochrony.

W wyniku tego rozpoznania powinno się opracować raport dotyczący alei przydrożnych na terenie województwa, nie tylko gminy Ryjewo. Badaniami należy objąć drogi krajowe, wojewódzkie i powiatowe. Na podstawie badań terenowych dokonać analizy form i stanu zachowania alei, zwaloryzować istniejący

zasób oraz określić formy ochrony alei. W następstwie objąć ochroną prawną wskazane w raporcie aleje poprzez wpis do rejestru zabytków, tworzenie parku kulturowego obejmującego wybrane nasadzenia alejowe lub w formie ochrony krajobrazowej w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.

Ochrona elementów o wartości kulturowej, nie objętych ochroną prawną powinna być podporządkowana niżej wymienionym działaniom:

- dla zespołów rezydencjonalnych: utrzymaniu jednej własności obejmującej tereny parku i grunty pod dworem oraz sam dwór, przywracaniu jedności władania, odstąpieniu od dalszych parcelacji,

- dla parków oraz układów zieleni w tym alei przydrożnych: utrzymaniu lub gdzie jest to możliwe odtworzeniu układu kompozycyjnego i jeśli istniał historycznie - hydrograficznego, pielęgnacji i konserwacji zieleni, uzupełnieniu ubytków i nowych nasadzeń wyłącznie na podstawie specjalistycznych dokumentacji, sukcesywnej likwidacji elementów kolizyjnych, zachowaniu i konserwacji historycznych elementów małej architektury np. ogrodzeń, bram itp.,

- dla cmentarzy przykościelnych i cmentarzy położonych poza obszarami zabudowy wsi: zakazie lokalizacji obiektów i urządzeń kolidujących z pierwotną funkcją, ochronie zachowanych elementów, uporządkowaniu i podkreśleniu symboliki miejsca, poprzez utrzymanie bądź uczytelnienie zachowanego układu dróg, alejek, kwater, ochronę nagrobków, krzyży, zachowanego drzewostanu, likwidację samosiejek, wyłącznie na podstawie specjalistycznego opracowania, możliwości tworzenia lapidariów,

- zalecanym postępowaniem jest kompleksowa rewaloryzacja obiektów i zespołów zabytkowych włączonych do stref konserwatorskich.

Pomniki i miejsca pamięci

Pomnik w Trzcianie upamiętniający zwycięstwo w bitwie pod Trzcianą 27 czerwca 1629 roku – jest to głaz narzutowy, na którym umieszczona została tablica marmurowa z napisem „1000-lecie Państwa Polskiego. Miejsce chwały i zwycięstwa oręża polskiego z okresu wojen szwedzkich. 27 czerwca 1629. Społeczeństwo Ziemi Sztumskiej. 19 czerwca 1966”. Znajduje się w centrum wsi, po północnej stronie na Orkuszu. Tablica nieznanego autorstwa, wykonana w 1966 r. z inicjatywy mieszkańców Ziemi Sztumskiej. Okazją do honorowego upamiętnienia zwycięstwa były obchody 1000-lecia Państwa Polskiego.

Tablica ku czci zamordowanych przez hitlerowców w obozach koncentracyjnych trzech działaczy polonijnych pochodzących z Trzciana: Antoniego Pacera, Antoniego Lewickiego oraz Teofila Sadowskiego, z napisem: „1000-lecie Państwa Polskiego. Zasłużonym działaczom polonijnym zamordowanym przez hitlerowców w obozach koncentracyjnych. Antoni Pacer. Antoni Lewicki. Teofil Sadowski. W hołdzie mieszkańcy gromady Straszewo rok 1966”. Tablica wykonana z białego marmuru, o wymiarach 45 x 60 cm, zawieszona na elewacji Wiejskiego Domu Kultury, wykonana w 1966 r. z inicjatywy mieszkańców wsi Straszewo. Okazją do honorowego upamiętnienia zamordowanych były obchody 1000-lecia Państwa Polskiego.

Tablica poświęcona pamięci bł. ks. Władysława Demskiego o następującej treści: „Błogosławiony Władysław Demski. Kapłan, męczennik za wiarę i polskość Powiśla. Ur. 5 VIII 1884 Straszewo, zamęczony 26 V 1940 obóz konc. Sachsaenhausen. Beatyfikowany 13 VI 1999 w Warszawie przez Jana Pawła II. 12 IX 1999 W hołdzie parafia Straszewo”. Tablica wykonana z czerwonego granitu, zawieszona na elewacji południowej kościoła pw. Św. Katarzyny, wykonana z inicjatywy parafian w Straszewie.

Pomnik w Borowym Młynie upamiętniający dawną kuźnię i gospodę – jest to głaz narzutowy, na którym umieszczona została metalowa tablica z dwujęzycznym napisem: „W tym miejscu stała do końca XIX w. kuźnia i gospoda nazywana „Hammerkrug”. Młot kuźniowy był poruszany kołem wodnym. Gospodarzami gospody Hammerkrug numerum 7 była rodzina Rodzina Schlottki / An dieser Stelle stand bis Ende 19. Jahrhunderts der „Hammerkrug” eine Schmiede und Wirtshaus. Der Schmiedehammer wurde mit der Wasserkraft der Bache angetrieben. Das Wirtshaus Hammerkrug No. 7 wurde zu dieser Zeit bewirtschaftet von der Familie Schlottki”. Tablica wykonana jest z mosiądzu, data i autor nieznanymi, pomnik usytuowany jest pomiędzy torami kolejowymi, Postolińską Strugą a drogą wojewódzką nr 607.

Tablica upamiętniająca miejsce świątyni w l. 1908-1909 o następującej treści: „Ten dom był świątynią katolicką w latach 1908-1909. Parafianie”. Tablica wykonana jest z szarego granitu i umieszczona została na zachodniej ścianie domu przy ul. Grunwaldzkiej 99 w Ryjewie, wykonana z inicjatywy parafian w Ryjewie.

5.2.4. Zabytki ruchome

Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków znajdujące się na terenie gminy Ryjewo stanowią wyposażenie sakralne kościołów: rzymskokatolickiego, parafialnego pw. Św. Katarzyny Męczennicy w Straszewie oraz rzymskokatolickiego, parafialnego pw. Świętej Rodziny w Ryjewie. W kościele pw. Św. Katarzyny Męczennicy w Straszewie znajduje się gotycka chrzcielnica z XV w., natomiast w kościele pw. Świętej Rodziny w Ryjewie znajduje się wyposażenie sakralne w przeważającej części neogotyckie z pocz. XX w., w skład którego wchodzi ołtarz, ambona, chrzcielnica, konfesjonał, zespół ławek dla wiernych, obrazy Drogi Krzyżowej i prospekt organowy wraz z chórem i balustradą ołtarzową oraz barokowy obraz z XVIII w. przedstawiający Ukrzyżowanie.

5.2.5. Zabytki archeologiczne

W gminie Ryjewo do rejestru zabytków wpisane jest jedno stanowisko archeologiczne – grodzisko wyżynne z okresu wczesnego średniowiecza, które znajduje się na terenie wsi Jałowiec. Położone jest w centrum wsi po północnej stronie drogi prowadzącej do Ryjewa. Przed 1945 r. stanowisko badał Waldemar Heym, następnie w 1960 r. badania prowadzone były pod kierownictwem Leona Łuki, a w 1969 r. – Mieczysława Haftki. Stanowisko położone było wówczas na dużym, piaszczystym wzniesieniu o wysokości około 4 m. W trakcie badań pozyskano fragmenty ceramiki, kafli, odłupki krzemienne i bryłki polepy. W 1969 r. stanowisko było zniszczone, a w 1988 r. nie istniało w 95 %¹¹⁹. Obecnie teren stanowiska porasta las. Teren stanowiska został zniwelowany.

Do wojewódzkiej ewidencji zabytków z gminy Ryjewo wpisano 64 stanowiska (jedno w rejestrze zabytków) oraz 1 w trakcie wpisu do wojewódzkiej ewidencji zabytków. Żadne ze stanowisk na terenie gminy Ryjewo nie jest objęte ochroną na podstawie zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego – stanowiska archeologiczne znajdują się na obszarach, dla których dotychczas nie sporządzono mpzp. Stanowiska ujawniono w wyniku przeprowadzonej kwerendy archiwalnej i wydawnictw przed- i powojennych oraz w wyniku badań powierzchniowych.

Podczas badań powierzchniowych prowadzonych na obszarach AZP 21-46 i AZP 21-47 w 1986 r. pod kierownictwem Sławomira Marcysiaka na terenie gminy Ryjewo odkryto trzy stanowiska z okresu średniowiecza, w tym jedno z zabytkami z okresu nowożytnego oraz cztery obiekty o cechach kurhanów w Benowie. Do tej pory nie przeprowadzono badań wykopaliskowych na tych ostatnich. Nie zdołano wówczas potwierdzić istnienia cmentarzyska odkrytego podczas orki w 1909 r.

Na obszarze AZP 22-47 prowadzono badania powierzchniowe w 1979 r. pod kierownictwem Jana Michalskiego. Ujawniono wówczas dwie osady z okresu wpływów rzymskich, potwierdzono istnienie czterech szańców w XVII w., które powierzchniowo badał w 1978 r. Mieczysław Haftka. Natomiast nie odnaleziono dwóch z trzech znanych wcześniej kurhanów w Barcicach, które najprawdopodobniej zniszczone zostały w wyniku wydobywania żwiru. J. Michalski potwierdził istnienie jednego kurhanu o wymiarach 12 x 7,5 m, nieznacznie uszkodzonego. Od tej pory nie prowadzono tu ponownie badań.

Podczas badań powierzchniowych prowadzonych na obszarze AZP 22-48 w 1983 r. prowadzonych przez J. Kowalskiego na terenie gminy Ryjewo nie ujawniono nowych stanowisk, natomiast z kwerendy archiwalnej znanych było wówczas sześć stanowisk: siekierka z neolitu znaleziona w 1925 r., dzwonek z brązu z okresu wpływów rzymskich znaleziony przed I wojną światową, dwa toporki z neolitu znalezione w 1934 r., cmentarzysko grobów szkieletowych i grobów koni odkryte w 1936 r. Nie potwierdzono istnienia grodziska, na którym miał prowadzić badania w 1933 r. W. Heym.

Na obszarze AZP 23-46 badania powierzchniowe w 1985 r. prowadził S. Marcysiak, a w 1988 r. M. Haftka. W 1985 r. ujawniono na tym terenie tylko jedno stanowisko – ślad osadnictwa o nieustalonej chronologii. W 1988 r. M. Haftka potwierdził istnienie odkrytych przez siebie w 1978 r. dwóch szańców z XVII w. w Janowie (obecnie w gm. Kwidzyn) oraz przebadał teren grodziska we wsi Jałowiec – Budzyn opisanego powyżej. Ponadto z literatury znane były stanowiska i znaleziska luźne z okresu przedwojennego: topór kamienny z neolitu znaleziony w 1934 r., cmentarzysko o nieustalonej chronologii odkryte przypadkowo w 1933 r.

Podczas badań powierzchniowych prowadzonych na obszarze AZP 23-47 w 1985 r. pod kierownictwem Sławomira Marcysiaka na terenie gminy Ryjewo odkryto jedno stanowisko z fragmentami ceramiki wydatowanymi na wczesną epokę żelaza oraz na okres XIV-XV w.

¹¹⁹ M. Haftka, Karta ewidencyjna stanowiska archeologicznego, grodzisko wczesnośredniowieczne, Gdańsk 1988 r. (mps PWKZ Gdańsk);

Na obszarze 23-48 badania powierzchniowe w 1988 r. prowadził M. Haftka, a w 1992 r. M. Jonakowski. M. Haftka ujawnił dwa stanowiska – ślady osadnictwa z zabytkami z wczesnego średniowiecza. M. Jonakowski ujawnił 4 stanowiska – ślady osadnictwa z zabytkami z neolitu, IX-X w., XV w., z XVI-XVII w. Ponadto z literatury znane były stanowiska i znaleziska luźne: trzy siekiery kamienne z neolitu znalezione pod koniec XIX w., trzy rozcieracze do żaren o nieokreślonej chronologii z 1930 r. oraz stanowisko, gdzie prowadzono badania ratunkowe w 1934 r., w wyniku których odkryto osadę z okresu wpływów rzymskich oraz cmentarzysko z V w. n.e.

Podczas badań powierzchniowych prowadzonych na obszarze AZP 24-48 w 1984 r. przez S. Marcysiaka na terenie gminy Ryjewo zarejestrowano już istniejące jedno stanowisko – znalezisko luźne (odłupek kamienny) znalezione w 1980 r.

Analiza dotychczasowych wyników badań wskazuje, że człowiek pojawił się na tym terenie w neolicie (znaleziono toporki i siekiery kamienne, wióry krzemienne i odłupki oraz fragment drapacza), słabiej osadnictwo rozwijało się w okresie wpływów rzymskich – znaleziono jedynie cztery stanowiska z tej epoki w Barcicach, Watkowicach Małych i Trzcianie-Chojnie (fragmenty ceramiki, dzwonek brązowy, słupy drewniane – przypuszczalnie fragment palisady), niewiele znalezisk datowanych jest na wczesne średniowiecze i średniowiecze (grodzisko Jałowcu-Budzynie, pozostałości domostwa z narzędziami i ceramiką w Jałowcu, fragmenty ceramiki w Benowie, fragmenty ceramiki w Straszewie i Trzcianie), z epoki nowożytniej pochodzą umocnienia obronne – prawdopodobnie siedemnastowieczne szańce w Barcicach i Benowie.

Podczas badań prowadzonych w 2019 roku Stowarzyszenie Historyczne Marienwerder odnalazło ślady bitwy pod Trzcianą. Obecnie prowadzone są czynności mające na celu wpisanie tego obszaru do ewidencji zabytków archeologicznych.

Prowadzone do tej pory badania nie zostały w pełni wykorzystane do zobrazowania dziejów osadnictwa na terenie gminy Ryjewo. Pozyskane dane powinny posłużyć do pogłębionej analizy tego zagadnienia, przy ewentualnym wykorzystaniu badań metodami nieinwazyjnymi w celu opracowania publikacji naukowych oraz popularyzatorskich poświęconych tej tematyce.

5.2.6. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych

Na terenie gminy Ryjewo nie ma muzeów wpisanych do państwowego rejestru muzeów. W Szkole Podstawowej im. Mikołaja Kopernika w Ryjewie znajduje się Izba Tradycji, w której zgromadzone są przedmioty związane z dawną szkołą, domem, warsztatami rzemieślniczymi, są to m.in.: szkolne ławki i fartuszki, podręczniki z lat 60-tych i 70-tych XX wieku oraz sprzęt audiofoniczny i fotograficzny (wśród nich: gramofony, radia, płyty winylowe), maszyny do pisania, aparaty do zdjęć, sprzęt domowy i dawne pieniądze.

5.2.7. Dziedzictwo niematerialne

17 października 2003 r. w Paryżu sporządzono Konwencję UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego¹²⁰. Polska stała się jej sygnatariuszem 8 lutego 2011 r. Jest to pierwszy międzynarodowy traktat, który stwarza ramy prawne, administracyjne i finansowe umożliwiające prowadzenie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego i podnoszenie jego rangi¹²¹. Stanowi zachętę dla krajów świata do dostrzegania wagi tego dziedzictwa i do otaczania go opieką. Głównymi celami Konwencji jest:

- ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
- zapewnianie poszanowania niematerialnego dziedzictwa kulturowego wspólnot, grup i jednostek,
- wzrost na poziomie lokalnym, krajowym i międzynarodowym, świadomości znaczenia niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz zapewnienie, aby dziedzictwo to było wzajemnie doceniane,
- zapewnianie międzynarodowej współpracy i pomocy.

Niematerialne dziedzictwo kulturowe przejawia się między innymi w następujących działaniach¹²²:

¹²⁰ Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r. (Dz.U. 2011 nr 172 poz. 1018);

¹²¹ Wikipedia Wolna Encyklopedia, hasło: Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, https://pl.wikipedia.org/wiki/Konwencja_UNESCO_w_sprawie_ochrony_niematerialnego_dziedzictwa_kulturowego [strona Wikimedia, dostęp: 18.11.2023 r.];

¹²² Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego...;

- tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
- sztuki widowiskowe i tradycje muzyczne,
- praktyki społeczno-kulturowe,
- wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata,
- wiedza i umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym.

Zachowanie niematerialnego dziedzictwa przyczynia się do zapewnienia społeczeństwu poczucia tożsamości i ciągłości kulturowej¹²³.

Przyjęcie przez nasze Państwo w/w Konwencji powinno skutkować podjęciem na poziomie nie tylko rządu, ale też samorządów działań ochronnych i działań mających na celu podniesienie świadomości na temat znaczenia dziedzictwa niematerialnego i promowania działań edukacyjnych na rzecz tego dziedzictwa. Wypełnienie tych zobowiązań polegać powinno na tworzeniu spisów regionalnego niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz angażowaniu w proces jego identyfikacji i ochrony grup, wspólnot i jednostek z nim związanych, a także organizacji pozarządowych. Dlatego też Gmina Ryjewo powinna tworzyć ramy do działania oraz podejmować współpracę z instytucjami zajmującymi się działalnością kulturalną w celu badania, dokumentowania i propagowania dziedzictwa niematerialnego swojego regionu.

Gmina Ryjewo położona jest na Powiślu, które nie miało historycznie wytyczonych granic. Początkowo tereny te określane były mianem Pomezanii, później należały do państwa zakonu krzyżackiego, od 1525 r. należały do Prus Książęcych, a od 1701 - do rejencji Prusy Zachodnie (Westpreussen) w Królestwie Prus (później Cesarstwie Niemieckim). W latach 1918 - 1945 obszar dzisiejszej gminy Ryjewo należał do Prus Wschodnich w Niemieckiej Republice Weimarskiej, a następnie III Rzeszy. Po 1945 r. leżał na terenie państwa polskiego w województwie gdańskim, po 1975 r. w województwie elbląskim, a po reformie administracyjnej w 1998 r. w województwie pomorskim. Brak jest także jednolitej nazwy opisującej region; teren ten określano jako część Warmii, Dolne Powiśle czy po prostu Powiśle. Ten ostatni termin po raz pierwszy pojawił się przy okazji plebiscytu w 1920 r. nazywanego plebiscytem na Warmii i Mazurach lub plebiscytem na Warmii, Mazurach i Powiślu¹²⁴. Nazwę stworzył związek Polaków w Niemczech na potrzeby organizacji plebiscytu¹²⁵.

Zmiany terytorialne i administracyjne, którym podlegały te tereny od wczesnego średniowiecza po współczesność miały istotny wpływ na kształtowanie się materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego, które tworzyło kilka grup etnicznych, religijnych i kulturowych: począwszy od plemion pruskich, poprzez polskich osadników z ziemi chełmińskiej, Mazowsza i lewobrzeżnego Pomorza, niemieckich kolonistów (sprowadzonych przez Zakon Krzyżacki), członków gmin menonickich sprowadzanych od I. 30-tych XVI w. z północnych Niemiec i Niderlandów, Żydów (niewielka liczba) po osadników z Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej oraz z Polski centralnej i południowej sprowadzonych lub dobrowolnie tu osiadłych po 1945 r.

Duże zmiany pod względem etnicznym przyniósł ze sobą okres rozbiorów Polski: menonici ze względów religijnych i ekonomicznych masowo emigrowali do Rosji. W większości wsi na tym terenie dużą część stanowiła ludność mówiąca językiem niemieckim (około 60%), językiem polskim posługiwała się mniejsza grupa (około 40%)¹²⁶. Należy przypuszczać, że w okresie narastania antysemityzmu od I. 20-tych XX w. w III Rzeszy część Żydów opuściła te tereny¹²⁷. W 1945 r. większość niemieckojęzycznych mieszkańców opuściła te tereny, a na ich miejsce napłynęła w większości ludność wysiedlona z Wileńszczyzny, Grodzieńszczyzny, Podola, Polesia, Lwowa, Wołkowyska, Wołynia i innych części Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej, część ludności przybyła tu z własnej woli w poszukiwaniu lepszych warunków do życia z Polski centralnej i południowej (m.in. z województwa rzeszowskiego czy krakowskiego). W 1946 i 1947 r. nieliczni Niemcy, którzy pozostali na tych terenach zostali przymusowo uznani za Polaków.

Niematerialne dziedzictwo kulturowe Powiśla opiera się na wielokulturowości – zarówno kultur minionych jak i napływowych, jest fundamentem do rozwijania tożsamości kulturowej mieszkańców gminy Ryjewo. Obszary, które stanowią podstawę dziedzictwa niematerialnego to:

¹²³ Niematerialne Dziedzictwo Kulturowe, oprac. Narodowy Instytut Dziedzictwa, UNESCO 2011, s. 3;

¹²⁴ Po krzyżackim rozboju, sygn. Twardy Mazur, w: Gazeta Polska Dla Powiatów Nadwiślańskich, 15.07.1920, Rok 1, Nr 89, s. 2; P. Chmura, Znaczenie ogólnoeuropejskie problemu przynależności Powiśla do Polski w: Gazeta Polska Dla Powiatów Nadwiślańskich, 24.07.1920, Rok 1, Nr 97, s. 1;

¹²⁵ M. Lukianow-Tukalo, M. Maciejewski, Pamięć Kresowian i o Kresach w kontekście przemian pamięci na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski, w: Opuscula Sociologica, 2017, nr 2, s. 29;

¹²⁶ B. Łazowska, Statystyka na ziemiach polskich pod panowaniem pruskim, w: Wiadomości Statystyczne, 2008, LXIII, Nr 5, s. 88;

¹²⁷ Można jedynie przypuszczać, że ci, którzy pozostali, zostali aresztowani po wypadkach nocy kryształowej w listopadzie 1938 roku. Ze względu na brak literatury przedmiotu trudno jest jednak prześledzić historię Żydów na omawianym terenie;

- a) tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
- b) sztuki widowiskowe (działalność społeczno-kulturalna zespołów regionalnych),
- c) zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne,
- d) wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata,
- e) umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym.

W chwili obecnej dziedzictwo Olędrów (Holendrów i Niemców wyznania menonickiego) uczynione jest przez szlak turystyczny „Śladami Mennonitów w Dolinie Kwidzyńskiej” przebiegający przez środkową i zachodnią część gminy (Ryjewo – Barcice - Jarzębina).

Umiejętności związane z wykonywaniem regionalnego haftu Powiśla są przekazywane dzięki działaniom Koła Gospodyń „Renawa” z Benowa. Działaczki tej lokalnej grupy zrealizowały warsztaty białego haftu i uszyły kilkanaście kompletów strojów regionalnych ozdobionych tego rodzaju haftem.

Szkoła Podstawowa w Ryjewie organizuje konkursy wiedzy o regionie (historii i zwyczajach).

Pamięć o dawnych mieszkańcach tych terenów upamiętniona została przez ustawienie tablicy pamiątkowej na dawnym cmentarzu ewangelickim w Ryjewie.

W 2011 r. w ramach programu „Kultura bliska” ukazała się książka pt. *Knafle, szneki, topki..., czyli mały słownik ziemi ryjewskiej* pod. red. A. Koguciuk¹²⁸, w której zawarte zostały prace malarskie dzieci mieszkających na terenie gminy, ilustracje Katarzyny Drelich, zdjęcia z realizacji projektu, wyrażenia, słowa i anegdoty zebrane przez dzieci wśród rodzin i mieszkańców gminy Ryjewo. Publikacja ta, chociaż nie jest pozycją naukową, stanowi cenne źródło wiedzy na temat języka i kultury Powiśla.

W 2013 r. Gminna Biblioteka Publiczna w Ryjewie zrealizowała projekt „Co na strychu piszczy, czyli gdzie są nasze srebrne łyżeczki? – w poszukiwaniu ryjewskiej historii”. Składał się on z trzech części: poszukiwaniu „skarbu” przez miejscowe dzieci poprzez odkrywanie miejscowej historii, zorganizowaniu wystawy „Wieczność w pamięci trwa – Ryjewo” składającej się z fotografii i pamiątek, wydania publikacji „Ryjewo – historia i pamięć”.

W Kwidzynie, stolicy powiatu, istnieją obecnie dwie organizacje, które kultywują pamięć o mieszkańcach Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej: Kwidzyńskie Koło Sybiraków (KKS) oraz Stowarzyszenie Kresowiaków w Kwidzynie (SKK). Mieści się tu również siedziba Towarzystwa Kulturalnego Ludności Niemieckiej Ojczyzna (Gesellschaft der Deutschen Minderheit „Vaterland“ in Marienwerder). Towarzystwo organizuje kursy językowe, angażuje się również w znalezienie miejscowym szkołom szkół partnerskich w Niemczech, razem z samorządami zajmuje się ochroną dziedzictwa kulturowego regionu.in. poprzez rewitalizację historycznych cmentarzy.

Z zachowanych niematerialnych elementów dziedzictwa kulturowego pozostały również nazwy geograficzne i historyczne, są one nośnikami tradycji, świadectwem minionych pokoleń oraz historii i wielokulturowości regionu. Sposobem ich utrwalenia i zachowania jest możliwość wpisu do rejestru zabytków (art. 9 ust. 2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami).

Niezwykle istotną publikacją dla zobrazowania dziedzictwa niematerialnego Powiśla i Żuław był prowadzony przez Aleksandrę Paprot w l. 2014-2016 projekt „Kreowanie tożsamości regionalnej oraz lokalnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych (ze szczególnym uwzględnieniem Żuław i Powiśla)”, sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki, zakończony publikacją artykułu pn. *Swoi czy nadal obcy? Działania na rzecz promocji menonitów w oczach współczesnych mieszkańców Żuław i Powiśla*. Badania ukazały znajomość tej tematyki wśród mieszkańców regionu, ale także wskazały na duże zainteresowanie mieszkańców historią regionu nie ograniczające się tylko do tematyki związanej z osadnikami olęderskimi, ale również niemiecką przeszłością tych ziem czy wydarzeniami związanymi z plebiscytem z 1920 r.¹²⁹

¹²⁸ Knafle, szneki, topki..., czyli mały słownik Ziemi Ryjewskiej, red. A. Koguciuk, Ryjewo 2011.

¹²⁹ A. Paprot, *Swoi czy nadal obcy? Działania na rzecz promocji menonitów w oczach współczesnych mieszkańców Żuław i Powiśla*, w: *Olędzrzy. Osadnicy nad Wisłą. Sąsiedzi bliscy i obcy*, pod red. A. Pabiana i M. Targowskiego, Toruń 2016, s. 154.

5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony**5.3.1. Wykaz zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków**

Lp.	nr rejestru zabytków	data wpisu do rejestru zabytków	obiekt	adres	miejsowość
1.	A-973	8.08.1979 r.	zespół słuz na Nogacie: służa na rzece Liwie (dz. 412, 415/2, 415/4, 415/5 obr. Benowo)	Benowo	Benowo
2.	A-1016	09.11.1982 r.	zespół dworsko-parkowy wraz z domem zarządcy i ogrodzeniem	Watkowice Małe	Watkowice Małe
3.	A-1016	05.03.1993 r.	***	Watkowice Małe	Watkowice Małe
4.	A-1054	30.05.1984 r.	kościół parafialny pw. Św. Katarzyny	Straszewo	Straszewo
5.	A-1294	05.12.1989 r.	kościół parafialny pw. Bł. Michała Kozala Biskupa i Męczennika	ul. Jana Pawła II 1	Ryjewo
6.	A-1366	29.05.1992 r.	zagroda (dom, stodoła, obora)	Mątownskie Pastwiska 30	Mątownskie Pastwiska
7.	A-1437	11.02.1994 r.	kościół pw. Św. Rodziny i Przemienienia Pańskiego wraz z plebanią; przyległym terenem cmentarnym i układem zieleni wysokiej	ul. Grunwaldzka 40	Ryjewo
8.	A-1451	12.04.1994 r.	kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa wraz z otaczającym cmentarzem i granitową chrzcielnicą	Benowo	Benowo
9.	A-1496	05.12.1994 r.	pastorówka - ob. przedszkole wraz z otaczającą działką z nasadzeniami zieleni wysokiej	ul. Grunwaldzka 56 (d.60)	Ryjewo
10.	A-1842	29.12.2008 r.	budynek mieszkalny nr 26 wraz z bramą, starodrzewem i częścią działki	Rudniki 26	Rudniki

5.3.2. Wykaz zabytków ruchomych wpisanych do rejestru zabytków

Lp.	miejsowość	obiekt	Adres	Nr	data wpisu
1.	Ryjewo	wyposażenie kościoła: ołtarze, ambona, chrzcielnica, konfesjonał, zespół ławek dla wiernych, obrazy Drogi Krzyżowej, prospekt organowy wraz z chórem i balustradą ołtarzową, barokowy obraz przedstawiający Ukrzyżowanie	kościół pw. Św. Rodziny i Przemienienia Pańskiego w Ryjewie	B-122 (d. nr w rej. woj. elbląskiego B-55/19/96)	09.09.1996 r.
2.	Straszewo	wyposażenie kościoła: chrzcielnica z XV w.	kościół parafialny pw. Św. Katarzyny w Straszewie	B-121 (d. nr w rej. woj. elbląskiego B-144/73)	16.01.1973 r.

5.3.3. Wykaz zabytków archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków

Lp.	Nr rejestru zabytków	organ wpisujący do rejestru zabytków, nr i data decyzji	miejsowość	obiekt	chronologia
1.	C-115	Wojewódzki Konserwator w Gdańsku KI.IV/620/2428/70 z dnia 10.07.1970 r.	Jałowiec	grodzisko	Grodzisko wyżynne datowane na okres wczesnośredniowieczny położone w środku wsi na wysokiej, samotnej górze

5.3.4. Ochrona konserwatorska w zapisach miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego

Na terenie gminy Ryjewo obszar o powierzchni około 435 ha jest pokryty miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego, obowiązują cztery uchwały:

1) Uchwała Nr XXXVII/258/18 Rady Gminy Ryjewo z dnia 25 kwietnia 2018 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla części obrębu geodezyjnego Borowy Młyn. Dla części terenu objętego planem sformułowano następujące zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków, w tym krajobrazów kulturowych, oraz dóbr kultury współczesnej: w strefie ochrony konserwatorskiej zespołów zabudowy nakazuje się: a) zachowanie elementów historycznego układu przestrzennego, b) utrzymanie historycznie ukształtowanej nawierzchni ulic i placów oraz uzupełniania wymagającej naprawy nawierzchni według historycznych wzorów;

2) Uchwała Nr XXXV/245/18 Rady Gminy Ryjewo z dnia 28 lutego 2018 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla części obrębów geodezyjnych: Ryjewo, Straszewo, Pułkowice. W planie zawarto następujące zasady kształtowania krajobrazu: w granicach historycznych zespołów zabudowy, przed obiektami objętymi ochroną ustala się zakaz lokalizowania obiektów dysharmonizujących, nie związanych historycznie z zagospodarowaniem terenu (kioski, wiaty, garaże, obiekty tymczasowe) z materiałów typu blacha, PCV, siding; dopuszcza się wiaty autobusowe z materiałów typu drewno, cegła; ustala się zasadę urządzania zieleni przydomowej z rodzimych, siedliskowych gatunków drzew i krzewów. W planie sformułowano także zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków, w tym krajobrazów kulturowych, oraz dóbr kultury współczesnej:

a) na obszarze wsi Pułkowice (1RM, 2RM) i Klecewko (3RM, 4RM):

- tereny oznaczone symbolami 1RM, 2RM, 3RM, 4RM znajdują się w strefie ochrony konserwatorskiej zespołów zabudowy,

- ochronie poddaje się układ zabudowy wraz z historyczną zielenią komponowaną zgodnie z oznaczeniami na rysunku planu,

- w ramach ochrony konserwatorskiej historycznej zieleni komponowanej dopuszcza się zabiegi sanitarne, cięcia pielęgnacyjne, obowiązuje zasada rekompensacji drzew gatunkami szlachetnymi, długowiecznymi,

- teren oznaczony symbolem 4RM znajduje się w strefie ochrony konserwatorskiej zespołu folwarcznego i strefie ochrony konserwatorskiej zespołu dworsko-parkowego,

- w terenie 2RM występują ujęte w gminnej i wojewódzkiej ewidencji zabytków, które oznaczono na rysunku planu – budynek mieszkalny, dwa budynki gospodarcze i drewniana stodoła z pocz. XX w.,

- w terenach 3RM występują obiekty ujęte w gminnej i wojewódzkiej ewidencji zabytków, które oznaczono na rysunku planu – budynek mieszkalny i gospodarczy datowane na 1928 r.,

- w terenie 4RM występują obiekty ujęte w gminnej i wojewódzkiej ewidencji zabytków, które oznaczono na rysunku planu – budynek gospodarczy – dawna obora z 1913 r., budynek gospodarczy – dawna stajnia 1914-1915 r.,

- w ramach ochrony konserwatorskiej zespołów zabudowy dopuszcza się nową zabudowę w miejscach historycznie uwarunkowanych, w nawiązaniu do parametrów zabudowy historycznej wsi, będącej

w bezpośrednim sąsiedztwie i przy uwzględnieniu odpowiedniej lokalizacji obiektów – budynek mieszkalny kalenicą równoległą do drogi, zabudowa gospodarcza zlokalizowana w głębi działki,

- ustala się usunięcie lub przebudowę obiektów dysharmonizujących historyczne zespoły zabudowy (w tym zespół folwarczny i zespół dworsko-parkowy),

- zakaz rozbudowy i nadbudowy obiektów zabytkowych *ujętych w gminnej i wojewódzkiej ewidencji zabytków*,

- parametry nowoprojektowanej zabudowy (wysokość, poziom posadowienia parteru, proporcje wymiarów rzutu, kształt dachu i jego układ w stosunku do drogi, pokrycie dachu) należy dostosować do geometrii historycznej zabudowy zlokalizowanej w strefie ochrony zespołu zabudowy,

- dla budynków *ujętych w Gminnej Ewidencji Zabytków* i o wartościach historyczno-kulturowych obowiązuje nakaz zachowania historycznej formy architektonicznej zabudowy, w zakresie: gabarytu, kształtu i pokrycia dachu, kompozycji elewacji tzn. zachowania detalu architektonicznego, rozmieszczenia wielkości, kształt oraz proporcje otworów okiennych i drzwiowych wraz z oryginalną stolarką; zakaz tynkowania i ocieplania ceglanych i drewnianych elewacji; przy robotach budowlanych dotyczących elewacji budynków *ujętych w Gminnej Ewidencji Zabytków*, obowiązuje zasada przywrócenia elementów wystroju i detalu architektonicznego odpowiedniego do epoki, w której dany obiekt powstał; ewentualna wymiana stolarki okiennej i drzwiowej powinna mieć charakter odtworzeniowy względem historycznej (z zachowaniem podziałów) lub zachowanych przekazów ikonograficznych; remonty prowadzone w obiektach chronionych należy prowadzić z poszanowaniem ich historycznych elementów, formy architektonicznej,

- dla budynków *ujętych w Gminnej i Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków* oraz budynków o wartościach historyczno-kulturowych ustala się wysokość obiektów w stanie istniejącym,

- zakaz stosowania prefabrykowanych ogrodzeń betonowych, dopuszcza się ogrodzenia max 1,5 m n.p.t., ażurowe, z wykorzystaniem materiałów szlachetnych jak drewno, kamień, cegła,

- w terenie 4RM ustala się zakaz wtórnych podziałów i wygradzania wewnętrznego zespołu folwarcznego i dworsko-parkowego,

- przy wszelkich działaniach przy obiektach (w tym obszarach) chronionych, *ujętych w GEZ/WEZ* obowiązują przepisy odrębne z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami,

b) na obszarze wsi Pułkowice (4R) i Klecewko (9R)

- tereny oznaczone symbolami 4R i 9R, zgodnie z rysunkiem planu, objęte są strefą ochrony ekspozycji ze względu na zachowanie historycznej panoramy i ekspozycję zabytkowego zespołu zabudowy oraz zespołu folwarcznego,

- tereny oznaczone symbolami 4R i 9R, zgodnie z rysunkiem planu, znajdują się w strefie ochrony konserwatorskiej zespołów zabudowy,

- ochronie poddaje się ekspozycję zabytkowego zespołu zabudowy oraz zespołu folwarcznego wraz z historyczną zielenią komponowaną zgodnie z oznaczeniami na rysunku planu,

- w strefach ochrony ustala się: zakaz zabudowy (ochronie podlega sposób historycznego zainwestowania terenu, w tym zachowanie obszarów historycznie niezabudowanych w w/w strefach), ochronę zadrzewienia i zakrzaczenia śródpolnego oraz innych elementów krajobrazu, utrzymanie dotychczasowej użytkowania terenu, zakaz przekształceń zmieniających ukształtowanie terenu, zakaz wprowadzania zieleni wysokiej, za wyjątkiem miejsc występowania historycznej zieleni, dla której ustala się możliwość odtworzenie szpalerów, alei i historycznych nasadzeń granicznych, zakaz stosowania prefabrykowanych ogrodzeń betonowych;

c) na obszarze wsi Pułkowice (1U):

- teren oznaczony symbolem 1U znajduje się w strefie ochrony konserwatorskiej zespołów zabudowy,

- ochronie poddaje się układ zabudowy wraz historyczną zielenią komponowaną zgodnie z oznaczeniami na rysunku planu,

- w ramach ochrony konserwatorskiej historycznej zieleni komponowanej dopuszcza się zabiegi sanitarne, cięcia pielęgnacyjne, obowiązuje zasada rekompensacji drzew gatunkami szlachetnymi, długowiecznymi,

- w ramach ochrony konserwatorskiej zespołów zabudowy dopuszcza się nową zabudowę w miejscach historycznie uwarunkowanych, w nawiązaniu do parametrów zabudowy historycznej będącej w bezpośrednim sąsiedztwie i przy uwzględnieniu odpowiedniej lokalizacji obiektów – budynek usługowy kalenicą równoległą do drogi, zabudowa towarzysząca zabudowie usługowej zlokalizowana w głębi działki,
- ustala się usunięcie lub przebudowę obiektów dysharmonizujących historyczne zespoły zabudowy,
- parametry nowoprojektowanej zabudowy usługowej (wysokość, poziom posadowienia parteru, proporcje wymiarów rzutu, kształt dachu i jego układ w stosunku do drogi, pokrycie) należy dostosować do geometrii historycznej zabudowy wsi (o prostej formie) zlokalizowanej w strefie ochrony zespołu zabudowy,
- ustala się kolorystykę i materiał dachu i elewacji (w nawiązaniu do materiałów naturalnych: cegła, drewno, kamień, tynki w odcieniach beżu, szarości, bieli, dachówka, papa – odcienie czerwieni, szarości, grafitu),
- zakaz stosowania prefabrykowanych ogrodzeń betonowych, dopuszcza się ogrodzenia max 1,5 m n.p.t., ażurowe, z wykorzystaniem materiałów szlachetnych jak drewno, kamień, cegła,
- wszelkie działania w obrębie strefy ochrony konserwatorskiej i w/w elementów chronionych należy prowadzić z poszanowaniem historycznego zespołu zabudowy – lokalizowanie nowoprojektowanych obiektów na zasadach kształtowania zabudowy siedliskowej

d) na obszarze wsi Klecewko (1Zna):

- część terenu oznaczonego symbolem 1ZNa objęta jest strefą ochrony ekspozycji ze względu na zachowanie historycznej panoramy i ekspozycję zabytkowego zespołu zabudowy (zespół folwarczny i zespół dworsko-parkowy),
- w strefie ochrony ekspozycji ustala się: zakaz zabudowy (ochronie podlega sposób historycznego zagospodarowania terenu, w tym zachowanie obszarów historycznie niezabudowanych), ochronę zadrzewienia i zakrzaczenia śródpolnego oraz innych elementów krajobrazu, utrzymanie dotychczasowej użytkowania terenu, zakaz przekształceń zmieniających kształtowanie terenu, zakaz wprowadzania zieleni wysokiej, za wyjątkiem miejsc występowania historycznej zieleni, dla której ustala się możliwość odtworzenie szpalerów, alei i historycznych nasadzeń granicznych, zakaz stosowania prefabrykowanych ogrodzeń betonowych;

e) na obszarze wsi Klecewko (8ZL):

- teren oznaczony symbolem 8ZL znajduje się w strefie ochrony konserwatorskiej zespołów zabudowy,
- ustala się zakaz grodzenia terenu,
- wszelkie działania w obrębie strefy ochrony konserwatorskiej należy prowadzić z poszanowaniem historycznego układu zabudowy w oparciu o przepisy odrębne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami – obowiązuje zakaz zabudowy;

f) na obszarze wsi Klecewko (1ZP, 2ZP):

- tereny oznaczone symbolami 1ZP, 2ZP znajdują się w strefie ochrony zespołów zabudowy oraz w strefie ochrony konserwatorskiej zespołu dworsko-parkowego,
- teren 1ZP stanowi Park Dworski z pocz. XX w, ujęty w Gminnej Ewidencji Zabytków;
- w terenie 1ZP występuje obiekt ujęty w gminnej i wojewódzkiej ewidencji zabytków, który oznaczono na rysunku planu – budynek mieszkalny z pocz. XX w.,
- w terenie 1ZP występuje budynek o wartościach historyczno-kulturowych objęty ochroną na podstawie ustaleń planu miejscowego (Klecewko 7),
- ochronie poddaje się historyczną zielenią komponowaną Parku podworskiego zgodnie z oznaczeniami na rysunku planu,
- historyczna zielenią komponowana i zielenią parku podworskiego podlega ochronie i zabezpieczeniu, w ramach ochrony konserwatorskiej dopuszcza się działania mające na celu rewaloryzację parku, polegające na uczytelnieniu założenia parkowego, w tym poprawy stanu zdrowotnego polegającego na oczyszczaniu z samosiewów, zabiegi sanitarne, cięcia pielęgnacyjne, obowiązuje zasada rekompensacji drzew gatunkami szlachetnymi, długowiecznymi,

- wyklucza się zmianę sposobu użytkowania terenu mogącą prowadzić do trwałego uszkodzenia drzewa lub znaczącego pogorszenia warunków siedliskowych, dopuszcza się wyłącznie prace wykonywane na potrzeby ochrony,
 - ustala się zakaz grodzenia terenu i wtórnego wygradzania, dzielenia terenu,
 - teren 2ZP stanowi historyczny cmentarz ewangelicki ujęty w Gminnej Ewidencji Zabytków,
 - teren założenia cmentarnego powinien podlegać działaniom na rzecz rewaloryzacji (uczynienie układu, ścieżek), w tym poprawy stanu zdrowotnego zieleni cmentarnej polegającego na oczyszczaniu z samosiewów, zabiegi sanitarne, cięcia pielęgnacyjne, obowiązuje zasada rekompensacji drzew gatunkami szlachetnymi, długowiecznymi,
 - ustala się usunięcie lub przebudowę obiektów dysharmonizujących historyczne zespoły zabudowy (w tym zespół folwarczny i zespół dworsko-parkowy),
 - zakaz rozbudowy i nadbudowy obiektów zabytkowych ujętych w gminnej i wojewódzkiej ewidencji zabytków,
 - dla budynków ujętych w Gminnej Ewidencji Zabytków i o wartościach historyczno-kulturowych obowiązuje nakaz zachowania historycznej formy architektonicznej zabudowy, w zakresie: gabarytu, kształtu i pokrycia dachu, kompozycji elewacji tzn. zachowania detalu architektonicznego, rozmieszczenia wielkości, kształt oraz proporcje otworów okiennych i drzwiowych wraz z oryginalną stolarką; zakaz tynkowania i ocieplania ceglanych i drewnianych elewacji; przy robotach budowlanych dotyczących elewacji budynków ujętych w Gminnej Ewidencji Zabytków, obowiązuje zasada przywrócenia elementów wystroju i detalu architektonicznego odpowiedniego do epoki, w której dany obiekt powstał; ewentualna wymiana stolarki okiennej i drzwiowej powinna mieć charakter odtworzeniowy względem historycznej (z zachowaniem podziałów) lub zachowanych przekazów ikonograficznych; remonty prowadzone w obiektach chronionych należy prowadzić z poszanowaniem ich historycznych elementów, formy architektonicznej,
 - dla budynków ujętych w Gminnej i Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków oraz budynku o wartościach historyczno-kulturowych ustala się wysokość obiektów w stanie istniejącym,
 - przy wszelkich działaniach przy obiektach (w tym obszarach) chronionych, ujętych w GEZ/WEZ obowiązują przepisy odrębne z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami
- g) droga łącząca wieś Pułkowice i Klecewko (001KDZ):
- część terenu oznaczonego symbolem 001KDZ znajduje się w strefie ochrony zespołów zabudowy,
 - ochronie poddaje się historyczną zielenią komponowaną – zielen przydrożną oznaczona na rysunku planu jako aleje i szpalery drzew objęte ochroną zgodnie z oznaczeniami na rysunku planu,
 - w ramach ochrony konserwatorskiej w/w zieleni dopuszcza się zabiegi sanitarne, cięcia pielęgnacyjne, obowiązuje zasada rekompensacji drzew gatunkami szlachetnymi, długowiecznymi;
- h) drogi na obszarze wsi Klecewko (007KDD i 008KDD):
- tereny oznaczone symbolem 007KDD i 008KDD znajdują się w strefie ochrony zespołów zabudowy oraz w strefie ochrony konserwatorskiej zespołu dworsko-parkowego,
 - ochronie poddaje się historyczną zielenią komponowaną – zielen przydrożną oznaczona na rysunku planu jako aleje i szpalery drzew objęte ochroną zgodnie z oznaczeniami na rysunku planu,
 - w ramach ochrony konserwatorskiej w/w zieleni dopuszcza się zabiegi sanitarne, cięcia pielęgnacyjne, obowiązuje zasada rekompensacji drzew gatunkami szlachetnymi, długowiecznymi;
- 3) Uchwała nr XLI/288/10 Rady Gminy Ryjewo z dnia 30 marca 2010 r. w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla części miejscowości Ryjewo. Na obszarze planu nie występują strefy ani obiekty objęte ochroną konserwatorską;
- 4) Uchwała nr XXXI/251/05 Rady Gminy Ryjewo z dnia 30 listopada 2005 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego „WRZOSOWA” obejmującego obszar przy ul. Wrzosowej w Ryjewie, działki nr 1 i nr 8. Na obszarze planu nie występują strefy ani obiekty objęte ochroną konserwatorską, ustalono natomiast ogólne zasady kształtowania architektury: „inspiracją

projektową dla zapewnienia tożsamości miejsca, winny być przykłady sąsiedniej architektury historycznej ul. Wrzosowej w Ryjewie”.

Określone w w/w planach miejscowych zasady ochrony konserwatorskiej są adekwatne do wartości zasobu kulturowego gminy i właściwie je chronią.

Dla następujących obszarów powinno się sporządzić miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego:

- historyczny zespół ruralistyczny wsi Ryjewo włączony do gminnej ewidencji zabytków
- historyczny zespół ruralistyczny wsi: Barcice, Benowo, Jarzębina, Mątowskie Pastwiska, Rudniki, Straszewo, Trzciano, Watkowice, Watkowice Małe (z uwzględnieniem zespołu dworsko-parkowego w Watkowicach Małych).

Przy sporządzaniu miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dla obszarów, które ich nie posiadają, należy wprowadzić zapisy odnośnie zasad ochrony dziedzictwa kulturowego. W ustaleniach ogólnych planu należy wskazać zabytkowe obiekty i obszary:

- wpisane do rejestru zabytków, pomniki historii, parki kulturowe,
- zabytki budownictwa i architektury wskazane w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz ujęte w gminnej ewidencji zabytków,
- obszary wskazane w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz ujęte w gminnej ewidencji zabytków, dla których należy ustalić strefy ochrony konserwatorskiej,
- wartości niematerialne, o których mowa w art. 6 ust 2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, wymagające ochrony w planie (historyczne nazwy miejscowości, obiektów, placów, zespołów przestrzennych itp.).

Plan miejscowy powinien zapewnić:

- zachowanie i eksponowanie zasobu i walorów dziedzictwa kulturowego,
- ochronę walorów dziedzictwa kulturowego,
- kształtowanie harmonijnego, współczesnego krajobrazu kulturowego z uwzględnieniem uwarunkowań historycznych i regionalnych.

W planach należy wyznaczyć w zależności od potrzeb wynikających ze specyfiki miejsca strefy ochrony konserwatorskiej:

1. obszaru zabytkowego, w której określa się:

- zakres ochrony wszystkich elementów dziedzictwa kulturowego składających się na strukturę przestrzenną strefy,
- zasady wprowadzania współczesnych elementów zagospodarowania w zabytkową strukturę przestrzenną,
- ograniczenia i dopuszczenia w zagospodarowaniu,

2. otoczenia/ekspozycji zabytku, wyznaczana jest w sytuacji, gdy:

- w decyzji o wpisaniu obiektu do rejestru zabytków nie uwzględniono otoczenia zabytku w rozumieniu art. 9 ust. 2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, a wymaga ono ochrony,
- specyfika terenu wokół obiektu i obszaru zabytkowego przeznaczonego do ochrony w planie (ukształtowanie, zagospodarowanie, użytkowanie) wskazuje na taką potrzebę,

3. ochrony krajobrazu kulturowego.

5.3.5. Inne prawne formy ochrony

Pomniki Historii: na terenie gminy nie występują pomniki historii.

Parki kulturowe: na terenie gminy nie występują parki kulturowe. Projektowane jest utworzenie Park Kulturowy Ryjewski Zakątek Menonitów – celem utworzenia parku jest ochrona krajobrazu kulturowego ukształtowanego przez osadnictwo menonickie w zachodniej części gminy, w skład parku wchodziłyby

wsie: Rudniki, Barcice, Szkaradowo Wielkie, Szkaradowo Szlacheckie, Mątowskie Pastwiska, Jarzębina, część Borowego Młyna, część Ryjewa, Jałowiec, część Benowa¹³⁰.

5.4. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków

Zgodnie z art. 22 ust. 5 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami w gminnej ewidencji zabytków, powinny być ujęte:

1. zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
2. inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
3. inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków¹³¹.

Gminna Ewidencja Gminy Ryjewe wykonana została w 2013 r. zgodnie z obowiązującym wówczas Rozporządzeniem Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. Nr 113, poz. 661 ze zm.). W 2021 r. wykaz obiektów w gminnej ewidencji zabytków gminy Ryjewe został zaktualizowany Zarządzeniem Nr 16/21 Wójta Gminy Ryjewe z dnia 8 marca 2021 roku w sprawie aktualizacji Gminnej Ewidencji Zabytków gminy Ryjewe.

W wojewódzkiej ewidencji zabytków jest 201 obiektów i zespołów zabytkowych, natomiast w Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Ryjewe (GEZ) znajdują się 201 kart adresowych, przy czym na niektórych kartach znajdują się po dwa, trzy obiekty, co daje łącznie 259 zabytków, w tym są zarówno zabytki nieruchome (zespoły dworsko-parkowe, budynki mieszkalne, gospodarcze i inwentarskie, budynki użyteczności publicznej, zabytki techniki, cmentarze itd.) jak i zespoły ruralistyczne. Brak w gminnej ewidencji stanowisk archeologicznych.

W Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Ryjewe ujęto 1 zespół ruralistyczny (XIX/XX w.), ponadto budynki mieszkalne, których zewidencjonowano 145, większa część tych obiektów pochodzi z pocz. XX w., wśród nich znajduje się 12 budynków mieszkalno-gospodarczych z dawnych zagrod typu wzdłużnego i kątownego budowanych według tradycji ołędzskich (najstarsza pochodzi z przełomu XVIII/XIX w., pozostałe z 2 poł. XIX i pocz. XX w.), 2 plebanie (z 2 poł. XIX w., 1910 r.) i pastorówka (ok. 1900 r.), organistówka (ok. 1910 r.). Kolejną grupę stanowią budynki gospodarcze (w tym spichlerze, obory, stodoły, budynki inwentarskie), których jest 53, w większości pochodzą one z pocz. XX w., są to budynki murowane, z wyjątkiem stodoł, które są wzniesione w konstrukcji drewnianej, szkieletowej opieranej deskami.

Obiekty sakralne w gminie Ryjewe reprezentują cztery świątynie: kościół pw. św. Katarzyny w Straszewie z XIV w., z wieżą z 1819 r., kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Benowie z l. 1894-1895, kościół pw. Bł. Michała Kozala w Ryjewie z l. 1894-1895, kościół parafialny pw. Św. Rodziny i Przemienienia Pańskiego w Ryjewie z l. 1908-1909, ponadto 5 kapliczek przydrożnych typu wnękowego (najstarsza z 1854 r., pozostałe z pocz. XX w.).

Wśród zabytków sepulkralnych znajduje się 11 cmentarzy - najstarszy z XVIII w., pozostałe z pocz. XX w. W Barcicach dwa menonickie, w Benowie przykościelny (katolicki), ewangelicki i menonicki; w Borowym Młynie rodowy; w Jarzębinie menonicki, w Klecewku ewangelicki, w Ryjewie przy ul. Grunwaldzkiej 40 katolicki, w Ryjewie przy ul. Grunwaldzkiej ewangelicki, w Straszewie przykościelny (katolicki).

W grupie zabytków techniki znajduje się zespół cegielni przy ul. Różanej w Ryjewie z 1922 r., budynek dawnej mleczarni z zespołu folwarcznego w Watkowicach Małych z pocz. XX w., budynek dawnej mleczarni w Straszewie z 1909 r., a także zabytki kolejnictwa: dwie nastawnie z pocz. XX w. (jedna z nich nie istnieje) i wiadukt kolejowy na linii kolejowej Toruń Wschodni – Malbork z 1883 r. przy ul. Wiaduktowej, dróżnicówka w Borowym Młynie.

Z budynków użyteczności publicznej zachowały się budynki szkół w Straszewie z pocz. XX w. (nadal pełni swoją funkcję), Benowie 57 z pocz. XX w., Borowym Młynie 22 z pocz. XX w., Pułkowicach 7 z k. XIX w., przy ul. Grunwaldzkiej 33 i Szkolnej 3 w Ryjewie z pocz. XX w.; leśniczówki z pocz. XX w.: w Ryjewie przy

¹³⁰ Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Ryjewe, s. 76-77.

¹³¹ Art. 22 ust. 5 pkt 3 częściowo został uznany za niezgodny z art. 64 ust. 1 i 2 w związku z art. 31 ust. 3 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej wyrokiem Trybunału Konstytucyjnego z dnia 20 kwietnia 2023 r. sygn. akt SK 53/22 (Dz.U.2023.842) z dniem 11 maja 2023 r. Zgodnie z tym wyrokiem wymieniony wyżej przepis traci moc w zakresie, w jakim ogranicza prawo własności nieruchomości przez dopuszczenie ujęcia nieruchomości jako zabytku nieruchomego w gminnej ewidencji zabytków, bez zapewnienia właścicielowi gwarancji ochrony prawnej przed dokonaniem takiego ograniczenia – komentarz z bazy informacji prawnej Lex [strona Wolters Kluwer, dostęp 28.11.2023 r.].

ul. Grunwaldzkiej 24, 116 i ul. Leśnej 1; budynki dawnego kurortu z 1919 r. (wśród nich budynek administracyjny, portiernia i 4 budynki mieszkalne) usytuowane przy ul. Słonecznej 14 w Ryjewie, budynek banku przy ul. Grunwaldzkiej 52 w Ryjewie, budynek poczty przy ul. Lipowej 2 w Ryjewie, budynek d. zajazdu przy ul. Grunwaldzkiej 42 z pocz. XX w., budynek biurowy z zespołu tartaku przy ul. Tartacznej 1 w Ryjewie, budynki sklepów przy ul. Grunwaldzkiej 34, 62 i 64 w Ryjewie z pocz. XX w., budynek mieszczący punkt lekarski w Straszewie 2 z pocz. XX w., budynek dawnego urzędu gminy Rudnauerweide w rudnikach 20 z 1928 r.

Z obiektów rezydencjonalnych do GEZ włączono 1 dwór z XIX w. w Straszewie i 2 dwory z pocz. XX w.: w Watkowicach i Watkowicach Małych (w tych ostatnich z dawnego dworu zachowała się jedynie wieża, pozostała część dworu jest w ruinie).

Z zespołów historycznej, komponowanej zieleni w rejestrze zabytków jest park w Watkowicach Małych, układ zieleni wysokiej przy kościele p.w. Św. Rodziny i Przemienienia Pańskiego przy ul. Grunwaldzkiej 40 w Ryjewie, nasadzenia zieleni wysokiej przy dawnej pastorówce (ob. przedszkole) przy ul. Grunwaldzkiej 56 w Ryjewie, do ewidencji włączona została aleja z zespołu dworsko-folwarcznego w Watkowicach, 3 parki z zespołów dworsko-parkowych w Klecewku (pocz. XX w.), Straszewie (XIX w.) i Watkowicach (pocz. XX w.), ten ostatni ze zbiornikiem wodnym.

Wśród innych zabytków wpisanych do rejestru zabytków znalazło się ogrodzenie z zespołu dworsko-parkowego w Watkowicach Małych, brama przy budynku mieszkalnym w Rudnikach 26, natomiast wśród innych zabytków włączonych do ewidencji zabytków znalazła się brama z pocz. XX w. z ogrodzenia przykościelnego w Straszewie.

5.4.1. Obiekty nieruchomości włączone do gminnej ewidencji zabytków

Lp.	miejsowość	ulica	nr	obiekt	nr rej. woj. pomorskiego
1.	Barcice		4-5	dom z budynkiem gospodarczym	
2.	Barcice		8	dom	
3.	Barcice		8	budynek gospodarczy	
4.	Barcice		8	stodoła	
5.	Barcice		15	dom z budynkiem gosp.	
6.	Barcice		b. nr (ob.13)	dom z budynkiem gospodarczym (naprzeciw nr 15)	
7.	Barcice		b. nr (ob.14)	dom z budynkiem gospodarczym (obok nr 15)	
8.	Barcice		17	budynek mieszkalny i gospodarczy	
9.	Barcice		20 (d.26)	budynek mieszkalny	
10.	Barcice		25	dom z budynkiem gospodarczy	
11.	Barcice		26	dom	
12.	Barcice		32	dom z budynkiem gospodarczy	
13.	Barcice		33	dom z budynkiem gospodarczy	
14.	Barcice		71	dom	
15.	Barcice		73	dom	
16.	Barcice		79	dom	
17.	Barcice		79	budynek gospodarczy	
18.	Barcice			cmentarz menonicki (I) położony za gospodarstwem nr 70	
19.	Barcice			cmentarz menonicki (II) obok budynku o numerze 85	
20.	Benowo			kościół p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa wraz z otaczającym cmentarzem	1451
21.				Chrzcielnica usytuowana od strony wschodniej kościoła p.w. Najświętszego Pana Jezusa w Benowie	1451
22.	Benowo		12	dom i budynek gospodarczy	

23.	Benowo		13	dom	
24.	Benowo		54	dom	
25.	Benowo		57	dom (dawna szkoła i budynek gospodarczy)	
26.	Benowo		63	dom i budynek gospodarczy	
27.	Benowo		68	dom	
28.	Benowo		bn (ob.76)	dom z budynkiem gospodarczym (spichlerz 1945)	
29.	Benowo			cmentarz (na krańcu wsi, obok budynku o nr 31)	
30.	Borowy Młyn		9	dom	
31.	Borowy Młyn		22	budynek - Stowarzyszenie na rzecz Bezdolnych Dom Modlitwy "Agape"	
32.	Borowy Młyn			cmentarz rodowy (na skraju lasu , ok. 50 km na zach. od zabudowań Borowego Młyna)	
33.	Jarzębina			cmentarz menonicki (usytuowany blisko wałów Wisły na pn. od drogi łączącej wsie Jarzębina i Szkaradowo Wielkie)	
34.	Klecewko			d. stajnia w zespole dworsko-folwarcznym	
35.	Klecewko			d. obora w zespole dworsko-folwarcznym	
36.	Klecewko		6D	dom - d. mieszkanie stajennego w zespole dworsko-folwarcznym	
37.	Klecewko	przy szosie Ryjowo-Postolin	6B	dom i budynek gospodarczy - d. dom robotników folwarcznych w kolonii	
38.	Klecewko	przy szosie Ryjowo-Postolin	4A-B	dom i budynek gospodarczy - d. dom robotników folwarcznych w kolonii	
39.	Klecewko	przy szosie Ryjowo-Postolin	3A-B	dom i budynek gospodarczy - d. dom robotników folwarcznych w kolonii	
40.	Klecewko	przy szosie Ryjowo-Postolin	2A-B	dom i budynek gospodarczy - d. dom robotników folwarcznych w kolonii	
41.	Klecewko	po wsch. str. szosy Ryjowo-Postolin		park	
42.	Klecewko	na płd. od folwarku		cmentarz ewangelicki	
43.	Mątowskie Pastwiska		30	zagroda (dom mieszkalny, stodoła, obora)	1366
44.	Mątowskie Pastwiska	naprzeciw zagrody nr 30		spichlerz	
45.	Mątowskie Pastwiska		32	zagroda (dom mieszkalny, stodoła, obora)	
46.	Mątowskie Pastwiska		33	budynek gospodarczy (sołtys)	
47.	Pułkowice		4	dom	
48.	Pułkowice		8 (ob.6)	dom	
49.	Pułkowice		7	połowa domu (PSP)	
50.	Pułkowice		22	dom	

51.	Pułkowice	obok krzyża przydrożnego	21	gospodarstwo (dom mieszkalny, dwa budynki gospodarcze, stodoła drew.)	
52.	Rudniki		10, dz. 278	dom i budynki gospodarcze	
53.	Rudniki		10-13	stodoła drewniana	
54.	Rudniki		17	dom i budynek gospodarczy	
55.	Rudniki		20	dom	
56.	Rudniki		24	dom	
57.	Rudniki		25	dom mieszkalny i budynek gosp.	
58.	Rudniki		26	budynek mieszkalny wraz z bramą, starodrzewem i częścią działki 121/1	1842
59.	Rudniki		29	dom i budynek gospodarczy	
60.	Rudniki		33	dom	
61.	Rudniki		36	dom i budynek gospodarczy	
62.	Rudniki		37	dom i budynek gospodarczy	
63.	Rudniki		37	obora i budynek gospodarczy	
64.	Rudniki			kapliczka przydrożna (przy budynku Rudniki 17)	
65.	Ryjewo	Boczna	6	dom	
66.	Ryjewo	Słoneczna	14	portiernia-Dom Pomocy Społecznej	
67.	Ryjewo	Słoneczna	14	budynek -administracja Domu Pomocy Społecznej "Słoneczne Wzgórze"	
68.	Ryjewo	Słoneczna	14	pawilon B- Dom Pomocy Społecznej	
69.	Ryjewo	Słoneczna	14	pawilon C- Dom Pomocy Społecznej	
70.	Ryjewo	Słoneczna	14	pawilon D- Dom Pomocy Społecznej	
71.	Ryjewo	Słoneczna	14	pawilon E- Dom Pomocy Społecznej	
72.	Ryjewo	Donimirskich	7	dom	
73.	Ryjewo	Grunwaldzka	1	dom	
74.	Ryjewo	Grunwaldzka	5	dom i budynek gospodarczy	
75.	Ryjewo	Grunwaldzka	24	dom, leśnictwo Biały Dwór	
76.	Ryjewo	Grunwaldzka	25	dom	
77.	Ryjewo	Grunwaldzka	25a	dom i budynek gospodarczy	
78.	Ryjewo	Grunwaldzka	33	dom (d. szkoła)	
79.	Ryjewo	Grunwaldzka	34	dom	
80.	Ryjewo	Grunwaldzka	35	dom i budynek gospodarczy	
81.	Ryjewo	Grunwaldzka	37	dom	
82.	Ryjewo	Grunwaldzka	38	dom	
83.	Ryjewo	Grunwaldzka	40	kościół p.w. Św. Rodziny i Przemienienia Pańskiego wraz z przyległym terenem cmentarnym i układem zieleni wysokiej	1437
84.	Ryjewo	Grunwaldzka	40	plebania	1437
85.	Ryjewo	Grunwaldzka	40	budynek gospodarczy plebanii	
86.	Ryjewo	Grunwaldzka	40	cmentarz parafialny przy kościele p.w. Świętej Rodziny w Ryjewie	1437
87.	Ryjewo	Grunwaldzka	42	dom	
88.	Ryjewo	Grunwaldzka	43	dom	
89.	Ryjewo	Grunwaldzka	45	dom	
90.	Ryjewo	Grunwaldzka	52	budynek, bank	
91.	Ryjewo	Grunwaldzka	53	dom	
92.	Ryjewo	Grunwaldzka	56	pastorówka - ob. przedszkole wraz z otaczającą działką z nasadzeniami zieleni wysokiej	1496
93.	Ryjewo	Grunwaldzka	58	dom	
94.	Ryjewo	Grunwaldzka	62	dom	

95.	Ryjewo	Grunwaldzka	64	dom	
96.	Ryjewo	Grunwaldzka	73	dom	
97.	Ryjewo	Grunwaldzka	74	dom	
98.	Ryjewo	Grunwaldzka	82	dom	
99.	Ryjewo	Grunwaldzka	90	dom	
100.	Ryjewo	Grunwaldzka	93	dom	
101.	Ryjewo	Grunwaldzka	94	dom	
102.	Ryjewo	Grunwaldzka	99	dom	
103.	Ryjewo	Grunwaldzka	100	dom (połowa)	
104.	Ryjewo	Grunwaldzka	102	dom	
105.	Ryjewo	Grunwaldzka	104	dom	
106.	Ryjewo	Grunwaldzka	116	dom, Nadleśnictwo	
107.	Ryjewo	Grunwaldzka	119	dom	
108.	Ryjewo	Grunwaldzka		cmentarz ewangelicki	
109.	Ryjewo	Jana Pawła II	1	kościół parafialny p.w. Bł. Michała Kozala Biskupa i Męczennika (d. ewangelicki)	1294
110.	Ryjewo	Kolejowa		budynek PKP (nastawnia)	
111.	Ryjewo	Kolejowa	2	dom	
112.	Ryjewo	Kolejowa	3	dom	
113.	Ryjewo	Kolejowa	5	dom	
114.	Ryjewo	Kolejowa	7	dom	
115.	Ryjewo	Kopernika	3	dom	
116.	Ryjewo	Kopernika	4	dom	
117.	Ryjewo	Kopernika	5	dom	
118.	Ryjewo	Kopernika	6	dom	
119.	Ryjewo	Kopernika	7	dom	
120.	Ryjewo	Kopernika	8	dom	
121.	Ryjewo	Kopernika	9	dom	
122.	Ryjewo	Kopernika	11	dom	
123.	Ryjewo	Kościelna	7	dom	
124.	Ryjewo	Kościelna	9	dom	
125.	Ryjewo	Kościelna	11	dom	
126.	Ryjewo	Kościelna		budynek PKP nastawnia	
127.	Ryjewo	Kościuszki	8	dom	
128.	Ryjewo	Krzywa	5 (ob.1)	dom	
129.	Ryjewo	Leśna	1	dom "Leśniczówka"	
130.	Ryjewo	Leśna	2	dom	
131.	Ryjewo	Leśna	5	dom	
132.	Ryjewo	Lipowa	2	budynek, poczta	
133.	Ryjewo	Lipowa	3	dom	
134.	Ryjewo	Lipowa	4	dom	
135.	Ryjewo	Lipowa	5	dom i budynek gospodarczy	
136.	Ryjewo	Mątowska	2	dom	
137.	Ryjewo	Polna	6	dom	
138.	Ryjewo	Polna	8	dom	
139.	Ryjewo	Różana	1	magazyn (d. punkt skupu GS)	
140.	Ryjewo	Różana	8	zespół budynków cegielni	
141.	Ryjewo	róg Grunwaldzka/ Słowiańska	b. nr	dom	
142.	Ryjewo	Słowiańska	1	dom	
143.	Ryjewo	Słowiańska	3	dom	
144.	Ryjewo	Słowiańska	6	dom i budynek gospodarczy	
145.	Ryjewo	Słowiańska	13	dom i budynek gospodarczy	
146.	Ryjewo	Szkolna	b. nr	dom	

147.	Ryjewo	Szkolna	3	budynek szkoły	
148.	Ryjewo	Szkolna	5	dom	
149.	Ryjewo	Szkolna	8	dom	
150.	Ryjewo	Szkolna	12	dom	
151.	Ryjewo	Szkolna (róg Grunwaldzka)	61	dom	
152.	Ryjewo	Tartaczna	1	biuro tartaku	
153.	Ryjewo	Tartaczna	2	dom	
154.	Ryjewo	Tartaczna	3	dom	
155.	Ryjewo	Tartaczna	4	dom	
156.	Ryjewo	Tartaczna	5	dom	
157.	Ryjewo	Wiaduktowa		wiadukt	
158.	Ryjewo	Wiaduktowa	2	dom	
159.	Ryjewo	Wrzosowa	6	dom mieszkalny w kolonii	
160.	Ryjewo	Wrzosowa	34	dom mieszkalny w kolonii	
161.	Ryjewo	Wrzosowa	36	dom mieszkalny w kolonii	
162.	Ryjewo	Wrzosowa	38	dom mieszkalny w kolonii	
163.	Ryjewo	Wrzosowa	40	dom mieszkalny w kolonii	
164.	Ryjewo	Wrzosowa	42	dom mieszkalny w kolonii	
165.	Ryjewo	Wrzosowa	43	dom mieszkalny w kolonii	
166.	Ryjewo	Wrzosowa	44	dom mieszkalny w kolonii	
167.	Ryjewo	Wrzosowa	45	dom mieszkalny w kolonii	
168.	Ryjewo	Wrzosowa	47	dom mieszkalny w kolonii	
169.	Ryjewo	Wrzosowa	49	dom mieszkalny w kolonii	
170.	Watkowice			zespół dworsko-folwarczny - dwór	
171.	Watkowice			zespół dworsko-folwarczny - d. stajnia, ob. garaż	
172.	Watkowice			zespół dworsko-folwarczny - park, aleja , zbiornik wody	
173.	Watkowice			zespół dworsko-folwarczny - d. duża obora	
174.	Watkowice			zespół dworsko-folwarczny - d. mała obora	
175.	Watkowice		2C	zespół dworsko-folwarczny - d. dom robotników folwarcznych	
176.	Watkowice		3B	zespół dworsko-folwarczny - d. dom robotników folwarcznych	
177.	Watkowice		7	zespół dworsko-folwarczny - d. dom robotników folwarcznych	
178.	Watkowice		8	zespół dworsko-folwarczny - d. dom robotników folwarcznych	
179.	Watkowice Małe			zespół dworsko-parkowy wraz z domem zarządcy i ogrodzeniem (pozostałości d. dworu-wieża, park, ogrodzenie, d. dom zarządcy): dom zarządcy	1016
180.	Watkowice Małe			zespół dworsko-parkowy wraz z domem zarządcy i ogrodzeniem (pozostałości d. dworu-wieża, park, ogrodzenie, d. dom zarządcy): pozostałości d. dworu – wieża	1016
181.	Watkowice Małe			zespół dworsko-parkowy wraz z domem zarządcy i ogrodzeniem (pozostałości d. dworu-wieża, park, ogrodzenie, d. dom zarządcy): park	1016
182.	Watkowice Małe			zespół dworsko-parkowy wraz z domem zarządcy i ogrodzeniem	1016

				(pozostałości d. dworu-wieża, park, ogrodzenie, d. dom zarządcy) ogrodzenie	
183.	Watkowice Małe			zespół folwarczny - budynek gospodarczy (d. obora) I	
184.	Watkowice Małe			zespół folwarczny – budynek gospodarczy (d. obora) II	
185.	Watkowice Małe			zespół folwarczny- budynek gospodarczy (d. mleczarnia / d. magazyn pasz)	
186.	Watkowice Małe		3	dom - d. dom robotników folwarcznych	
187.	Watkowice Małe		4	dom - d. dom robotników folwarcznych	
188.	Watkowice Małe		5	dom - d. dom robotników folwarcznych	
189.	Straszewo			kościół parafialny p.w. Św. Katarzyny	1054
190.	Straszewo			cmentarz przykościelny	
191.	Straszewo			brama kościoła	
192.	Straszewo		41	plebania	
193.	Straszewo		41	budynki gospodarcze przy plebanii: stodoła i stajnia z oborą	
194.	Straszewo			kapliczka przed kościołem	
195.	Straszewo		14	dwór	
196.	Straszewo		14	park	
197.	Straszewo		55	budynek szkoły	
198.	Straszewo		55	budynek gospodarczy szkoły	
199.	Straszewo		12	dom	
200.	Straszewo		35	dom	
201.	Straszewo		36	dom	
202.	Straszewo		48	dom	
203.	Straszewo		68	dom	
204.	Straszewo		68a	dom	
205.	Straszewo		69	dom	
206.	Straszewo		74	dom i budynek gospodarczy	
207.	Straszewo		77	dom	
208.	Straszewo			kapliczka przydrożna (naprzeciw nr 34 i 35)	
209.	Straszewo			kapliczka przydrożna za kościołem (koło nr 40)	
210.	Straszewo		b. nr	dom (cegłany, za kapliczką przydrożną)	
211.	Straszewo			kapliczka przydrożna z figurą św. Jana Nepomucena (koło nr 68)	
212.	Straszewo		2	Gminny Ośrodek Zdrowia (punkt lekarski)	
213.	Szkaradkowo Szlacheckie		d.5	dom	

5.4.2. Stanowiska archeologiczne w wojewódzkiej ewidencji zabytków

Lp.	Miejscowość	Nr stan. w miej.	Rodzaj stanowiska	Chronologia	Obszar AZP/nr st. na obsz.	Uwagi
1.	Janowo	1	szaniec obronny	okres nowożytny	23-46/17	
2.	Janowo	2	szaniec obronny	okres nowożytny	23-46/18	

3.	Barcice	1	cmentarzysko kurhanowe	epoka nieokreślona	22-47/1	
4.	Barcice	2	osada	okres nowożytny	22-46/1	
5.	Barcice	3	szaniec obronny	okres nowożytny	22-46/2	
6.	Barcice	4	śląd osadnictwa	pradzieje	22-46/3	
7.	Barcice	5	osada	okres wpływów rzymskich	22-47/2	
8.	Barcice	6	osada?	okres wpływów rzymskich	22-47/3	
9.	Barcice	7	osada	okres wpływów rzymskich	22-46/4	
10.	Barcice	8	osada	okres wpływów rzymskich	22-46/5	
11.	Barcice	9	szaniec obronny	okres nowożytny	22-46/7	
12.	Barcice	10	szaniec obronny	okres nowożytny	22-46/8	
13.	Barcice	11	szaniec ziemny	okres nowożytny	22-47/9	
14.	Barcice	12	szaniec obronny	okres nowożytny	22-47/10	
15.	Barcice	13	szaniec obronny	okres nowożytny	22-47/11	
16.	Barcice	14	szaniec obronny	okres nowożytny	22-47/12	
17.	Benowo	1	folwark; relikty architektury murowanej; osada	późne średniowiecze; okres nowożytny; średniowiecze	21-46/2	
18.	Benowo	2	cmentarzysko kurhanowe	epoka nieokreślona	21-47/27	
19.	Benowo	3	osada; śląd osadnictwa	średniowiecze; okres nowożytny	21-46/1	
20.	Benowo	4	osada	średniowiecze	21-46/3	
21.	Benowo	5	cmentarzysko?	epoka nieokreślona	21-46/9	
22.	Jałowiec	1	osada	późne średniowiecze	23-46/14	
23.	Jałowiec	2	śląd osadnictwa	epoka nieokreślona	23-46/1	
24.	Jałowiec	3	śląd osadnictwa	neolit	23-46/15	
25.	Jałowiec	4	cmentarzysko?	epoka nieokreślona	23-46/16	
26.	Montowskie Pastwiska	1	cmentarzysko	epoka nieokreślona	22-46/6	
27.	Straszewo	1	śląd osadnictwa; śląd osadnictwa	wczesna epoka żelaza; średniowiecze	23-47/6	
28.	Straszewo	2	śląd osadnictwa	neolit	23-48/1	
29.	Straszewo	3	śląd osadnictwa; śląd osadnictwa	neolit; okres nowożytny	23-48/2	
30.	Straszewo	4	śląd osadnictwa	późne średniowiecze	23-48/11	
31.	Straszewo	5	śląd osadnictwa	neolit	23-48/12	
32.	Straszewo	6	śląd osadnictwa	neolit	23-48/13	
33.	Straszewo	7	śląd osadnictwa	neolit	23-48/14	
34.	Trzciano	1	osada obronna?; cmentarzysko	okres wpływów rzymskich; wczesna epoka żelaza	23-48/5	
35.	Trzciano	2	śląd osadnictwa; śląd osadnictwa	neolit?; średniowiecze	23-48/3	
36.	Trzciano	3	śląd osadnictwa; śląd osadnictwa	wczesne średniowiecze; późne średniowiecze	23-48/4	
37.	Trzciano	4	znalezisko luźne	epoka nieokreślona	23-48/10	
38.	Trzciano	5	znalezisko luźne	neolit		
39.	Trzciano	6	znalezisko luźne	neolit		

40.	Trzciano	7	znalezisko luźne	neolit		
41.	Trzciano	8	znalezisko luźne	neolit		
42.	Benowo-Wygoda	1	cmentarzysko	wczesny i środkowy okres lateński	21-46/7	
43.	Benowo-Wygoda	2	śląd osadnictwa	epoka nieokreślona	21-46/8	
44.	Benowo-Wygoda	3	szaniec obronny	okres nowożytny	21-46/25	
45.	Benowo-Wygoda	4	szaniec obronny	okres nowożytny	21-46/18	
46.	Benowo-Wygoda	5	szaniec obronny	okres nowożytny	21-46/19	
47.	Benowo-Wygoda	6	szaniec obronny	okres nowożytny	21-46/20	
48.	Benowo-Wygoda	7	szaniec obronny	okres nowożytny	21-46/21	
49.	Benowo-Wygoda	8	szaniec obronny	okres nowożytny	21-46/23	
50.	Benowo-Wygoda	9	szaniec obronny	okres nowożytny	21-46/24	
51.	Szadowo Górne	1	znalezisko luźne	epoka nieokreślona	24-48/2	
52.	Szadowski Młyn	1	osada	średniowiecze	24-48/1	
53.	Watkowice Małe	1	znalezisko luźne	neolit	22-48/9	
54.	Watkowice Małe	2	grodzisko?	okres nowożytny	22-48/10	
55.	Watkowice Małe	3	znalezisko luźne	okres wpływów rzymskich	22-48/11	
56.	Watkowice Małe	4	cmentarzysko	epoka nieokreślona	22-48/12	
57.	Watkowice Małe	5	znalezisko luźne	neolit	22-48/14	
58.	Watkowice Małe	6	znalezisko luźne	neolit	22-48/15	
59.	Jałowiec	1	osada	późne średniowiecze		
60.	Jałowiec	2	śląd osadnictwa	epoka nieokreślona		
61.	Jałowiec	3	śląd osadnictwa	neolit		
62.	Jałowiec	4	cmentarzysko?	epoka nieokreślona?		
63.	Klecewko	1	cmentarzysko ciałopalne?	wczesny okres wpływów rzymskich		
64.	Ryjewo	1	cmentarzysko	wczesna epoka żelaza		
65.	Trzciano	9	pole bitwy			w trakcie włączenia do WEZ

5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy

Zespół stopnia wodnego na rzece Liwie w Benowie

Zespół stopnia wodnego na rzece Liwie – widok na śluzę wałową od strony północno-wschodniej

Zespół stopnia wodnego w Benowie położony jest na wschód od stopnia wodnego Biała Góra i przegradza rzekę Liwę – prawy dopływ Nogatu. Należy do zespołu śluz Biała Góra na Nogacie, jednak administracyjnie przynależy do obszaru gminy Ryjewo. Zespół stopnia wodnego na rzece Liwie składa się ze śluzy wałowej, niezależnego stopnia wodnego (złożonego z małej śluzy żeglugaowej i jazu zasuwowego) oraz z wału przeciwpowodziowego, po którego koronie biegnie dzisiejsza droga wojewódzka DW603.

Nogat stanowił pierwotnie jedno z ramion delty Wisły. W XVI w. poziom wód w Nogacie zaczął się obniżać, co groziło utratą jego żeglowności. W 1553 r. przekopano pod Białą Górą kanał zasilający wody Nogatu. Ze względu na niekorzystny rozdział wód pomiędzy Nogat a Wisłę, powodujący obniżenie poziomu wód w Wiśle, przy jednoczesnym podtapianiu miejscowości położonych nad Nogatem, w 1612 r. zdecydowano się na budowę tamy regulującej poziom wód obydwu rzek. W XVII w. podczas wojen szwedzkiej tama została zniszczona, co przyczyniło się do powrotu niekorzystnego układu stosunków wodnych¹³². Zarządzeniem z 12 kwietnia 1848 r. zatwierdzono plan regulacyjny dla Wisły i Nogatu. Przeniesiono wówczas odgałęzienie Nogatu z Cypla Mątowskiego o 4 km w dół rzeki - do wsi Piekło. Tama przeciwpowodziowa, która zamknęła Nogat w jego poprzednim biegu poprowadzona została od Cypla Mątowskiego do Białej Góry. W 1852 r. w celu umożliwienia odpływu wód rzeki Liwy wykonano w tamie tzw. wielki upust. Była to ceglana śluza wałowa z dwoma sklepieniami otworami, które zabezpieczono od strony Liwy podnoszonymi wrotami przeciwpowodziowymi. W 1879 r. podwyższono zwieńczenie śluzy oraz koronę wałów powodziowych. Obie daty i poziom nadbudowy został uwidoczniiony na północnej ścianie śluzy. Od lat 70-tych XIX w. wielki upust był używany do zasilania Nogatu (którego poziom nadal się obniżał) wodami rzeki Liwy¹³³.

Wał przeciwpowodziowy i śluza wałowa: wał ziemny, na odcinku nad Liwą ujęty ceglany murami oporowymi, po koronie wały biegnie droga asfaltowa ograniczona zwieńczeniem śluzy wałowej w postaci ceglanych barier ujętych po bokach murowanymi z cegły wieżami zwieńczonymi krenelażem wspartym na pseudomachikułach. Po południowej stronie ceglana bariera jest jednocześnie ścianą północną budynku maszynowni, którego drewniana konstrukcja została od strony południowej nadwieszona nad południową ścianą śluzy.

Śluza: w typie śluz komorowej, na rzucie prostokąta, wyposażana we wrota przesuwane w głowie górnej i identyczne wrota przesuwane w głowie dolnej. Wrota wsuwają się do wnęk wykonanych w głowach śluzy, przy czym toczą się na specjalnych kółkach po szynie umieszczonej u ich spodu. Głowa dolna i górna

¹³² Historia węzła wodnego Biała Góra ze strony <http://www.gdansk.rzgw.gov.pl/?mod=content&path=2,7,8,238,1022> [strona Regionalny Zarząd Gospodarki Wodnej w Gdańsku, dostęp: 2.12.2023 r.];

¹³³ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Stopień wodny na rzece Liwie-Renawie – zespół, Biała Góra, autorzy: dr hab inż. arch. Grażyna Balińska, mgr inż. Jerzy A. Baliński, 1994 r., udostępniona na stronie: zabytek.pl [strona Narodowego Instytutu Dziedzictwa, dostęp 2.12.2023 r.];

wykonane są z betonu, pionowe ściany komory śluzy zostały wykonane z brusów Larssena zapuszczonych poniżej dna komory śluzy. Płyta denna wykonana jest z betonu. Wrota wykonane z blach i kształtowników stalowych w konstrukcji mieszanej nitowanej i spawanej.

Jaz: w typie jazu zasuwowego, o trzech drewnianych zasuwach płaskich podwójnych, równoległy do śluzy. Pionowe ściany komory jazu z brusów Larsena zapuszczonych poniżej dna komory, oczepty wykonano z płyt stalowych. Płyta denna (poszur) wykonana z betonu. Zasuwy wykonane z dylin drewnianych połączonych blachami i kształtownikami stalowymi.

Kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa wraz z otaczającym cmentarzem i granitową chrzcielnicą w Benowie

Kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa wraz z cmentarzem w Benowie – widok od północnego zachodu

Kościół został wzniesiony w latach 1881-1886 w stylu neogotyckim, konsekrowany 8 września 1887 r.¹³⁴ Usytuowany w południowej części wsi, po zachodniej stronie drogi do Ryjewa, otoczony cmentarzem założonym prawdopodobnie w tym samym czasie co kościół. Orientowany, halowy, trójnawowy, mury z cegły, na kamiennej podmurówce, blendy tynkowane, dachy kryte blachą. Posadowiony na planie wydłużonego prostokąta z pięciobocznym, węższym prezbiterium, z dwiema zakrystiami po jego bokach i kwadratową w rzucie wieżą od zachodu, po stronie północnej wieża trójboczna klatka schodowa prowadząca na wieżę; przy ścianie północnej nawy prostokątna w rzucie kruchtą; korpus i prezbiterium oszkarpowane dwuuskokowymi przyporami, natomiast wieża trójuskokowymi. Korpus nakryty wysokim dachem dwuspadowym, prezbiterium dachem pięciopłóciowym, zakrystie daszkami pulpituowym. Wieża trójkondygnacyjna, kondygnacje schodkowo zwężające się ku górze, zwieńczona ośmiobocznym, strzelistym hełmem z kwiatonem. Elewacje boczne korpusu nawowego i prezbiterium artykułowane ostrołukowymi oknami w profilowanych ościeżach. Pomiedzy przyporami elewacji północnej i południowej pod oknami i pod okapem biegnie gzyms rolkowy. Elewacja zachodnia zwieńczona po bokach wieży trójkątnym szczytem zdobionym ostrołukowymi blendami, nad blendami fryz z trójliściem, po bokach szczytu sterczyny z kwiatonami. Elewacja zachodnia wieży jednoosiowa, z wejściem w ostrołukowym portalu z profilowanym rozglifieniem, zwieńczonym wimpergą zdobioną żabkami i kwiatonem, w polu środkowym wimpergi okrągła blenda. Druga kondygnacja wieży na osi zdobiona ostrołukową blendą z laskowaniem tworzącym układ trzech ostrołukowych blend z pseudomaswerkiem, kondygnacja ta zwieńczona jest fryzem ujętym od góry i od dołu profilowanym gzymsem, zdobionym pięcioma blendami – środkowa okrągła, skrajne ostrołukowe. Trzecia kondygnacja wieży ograniczona u dołu balustradą zdobioną fryzem z czteroliściami, u góry trzon ośmiobocznej wieżyczki, której naroża ujęto pilastrami dźwigającymi trójkątną

¹³⁴ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Kościół parafialny pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa, Benowo, autor: D. Rekowski, b.d., udostępniona na stronie: zabytek.pl [strona Narodowego Instytutu Dziedzictwa, dostęp 2.12.2023 r.].

arkadki, w co drugim boku wieżyczki ostrołukowe okno. Wnętrze: nawy przykryte sklepieniem krzyżowo-żebrowym wspartym na ośmiobocznych filarach, w prezbiterium sklepienie krzyżowo-żebrowe wsparte na słupkach przechodzących w półkolumny o kompozytowych głowicach. Sklepienia, podłucha arkad oraz ościeża okien zdobione polichromią o motywach geometrycznych i florystycznych. Wyposażenie kościoła w jednolitym, neogotyckim stylu: ołtarze, ambona, ławki, konfesjonały, cancelli, chór, prospekt organowy, rzeźby i witraże.

Nagrobek na cmentarzu parafialnym w Benowie – widok od północy

Cmentarz przykościelny usytuowany na nieregularnej działce zbliżonej kształtem do trapezu. Nagrobki lokowane rzędowo i orientowane. Przeważają obudowy skrzynkowe, poza tym występują cztery krzyże i jedno obejście z ozdobnej kraty, jeden nagrobek figuralny – postać anioła. Zachowany drzewostan tworzą lipy i nielicznie kasztanowce i żywotniki na granicach działki. Cmentarz otoczony ogrodzeniem z siatki mocowanym na betonowych słupkach, w ogrodzeniu od wschodu i od zachodu ceglana brama z furtką i słupkami o neogotyckich formach.

Chrzcielnica przed kościołem parafialnym w Benowie – widok od północnego zachodu

Przed kościołem obok głównego wejścia znajduje się granitowa gotycka chrzcielnica z dekoracją pasową. Misa osadzona na trzonie z wysokim profilowanym cokołem.

Zagroda (dom, obora, stodoła) w Mątowskich Pastwiskach

Zagroda, Mątowskie Pastwiska 30. Widok od strony drogi¹³⁵

Zagroda nr 30 w Mątowskich Pastwiskach obecnie nie istnieje, natomiast formalnie figuruje w rejestrze zabytków. Zagroda składała się z zabudowań usytuowanych na planie zbliżonym do litery „L” tworzących tzw. zagrodę kątową: domu, domu dla dziadków, obory i stodoły oraz z wolnostojącego budynku mieszkalnego dla robotników. Całość ogrodzona była drewnianym, sztachetowym płotem. Najstarszym budynkiem w zagrodzie był najprawdopodobniej dom dla dziadków, na co wskazywała jego konstrukcja¹³⁶. Dom posiadał inskrypcję „ANNO 1779 AVBH HRBM”, która wskazywała na datę budowy. Zagroda na początku XX w. należała do Gustawa Gorundzielskiego¹³⁷, zaś przed 1939 r. do Wegnera¹³⁸.

Dom dla dziadków¹³⁹: drewniany, w konstrukcji zrębowej, na podmurówce kamiennej, dach kryty eternitem (1992 r.), parterowy z użytkowym poddaszem, wąskofrontowy, na rzucie prostokąta, dach dwuspadowy, szczyt południowy odeskowany pionowo z dwoma okienkami, więźba krokwiowo-jętkowa. Drzwi wejściowe od pd. opierzone w jodełkę, okna ościeżnicowe z ozdobnymi okuciami. Wnętrze skomunikowane z domem mieszkalnym.

Budynek mieszkalny¹⁴⁰: drewniany, w konstrukcji zrębowej, na podmurówce ceglanej, miejscami uzupełnianej kamieniami polnymi, narożniki szalowane pionowo (pilastry), dach kryty od wschodu kryty słomą, od zachodu eternitem (1992 r.), parterowy z użytkowym poddaszem, szerokofrontowy, na rzucie prostokąta, dach dwuspadowy. Szczyt deskowany pionowo, okna z okiennicami. Wejście główne od wschodu z nadprożem z wrytą na nim datą i sygnaturami, drzwi jednoskrzydłowe opierzone klepkami ułożonymi w romb. Po obu stronach drzwi wejściowych okienka z szybami oprawionymi w olów. Dom skomunikowany z przylegającą do niego oborą, ustawioną z domem na jednej osi.

¹³⁵ zdjęcie archiwalne: <http://holland.org.pl/art.php?kat=art&dzial=kwi&id=ilustracje> [strona Katalog Zabytków osadnictwa holenderskiego w Polsce, dostęp 25.11.2023 r.]

¹³⁶ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Zabudowania zagrody nr 30w kształcie litery „L”, Mątowskie Pastwiska, autorzy: Teresa Okoniewska, Marian Kosicki, 1992 r., udośćpionna na stronie: zabytek.pl [strona Narodowego Instytutu Dziedzictwa, dostęp 2.12.2023 r.].

¹³⁷ B. Schmid, Die Bau- und Kunstdenkmal der Pomesanien, H. 3, Kreis Stuhm, Danzig 1909, s. 328;

¹³⁸ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Zabudowania zagrody nr 30w kształcie litery „L”, Mątowskie Pastwiska...;

¹³⁹ Opis wykonany na podstawie informacji zawartych w Karcie ewidencyjnej zabytków architektury i budownictwa, Zabudowania zagrody nr 30w kształcie litery „L”, Mątowskie Pastwiska...;

¹⁴⁰ Opis wykonany na podstawie informacji zawartych w Karcie ewidencyjnej zabytków architektury i budownictwa, Zabudowania zagrody nr 30w kształcie litery „L”, Mątowskie Pastwiska...;

Zagroda nr 30 w Mątowskich Pastwiskach – stan obecny, widok od północnego wschodu

Obora¹⁴¹: wzniesiona w konstrukcji mieszanej, ściana zachodnia w konstrukcji sumikowo-łatkowej, południowa i wschodnia – ceglane, dach kryty wtórnie papą i eternitem, na rzucie prostokąta, dach dwuspadowy wyższy od dachu domu. Od strony wschodniej do obory pod kątem prostym dostawiona był stodoła.

Stodoła¹⁴²: wzniesiona w konstrukcji drewnianej, szkieletowej, oszalowana deskami w układzie pionowym, dach kryty strzechą, szczyt odeskowany., na rzucie prostokąta, dach dwuspadowy, zewnętrzne krawędzie dachu zabezpieczone ozdobnymi wiatrownicami z pazdurami.

Budynek mieszkalny nr 26 wraz z bramą, starodrzewem i częścią działki w Rudnikach

Budynek mieszkalny w Rudnikach – widok od zachodu

¹⁴¹ Opis wykonany na podstawie informacji zawartych w Karcie ewidencyjnej zabytków architektury i budownictwa, Zabudowania zagrody nr 30w kształcie litery „L”, Mątowskie Pastwiska...;

¹⁴² Opis wykonany na podstawie informacji zawartych w Karcie ewidencyjnej zabytków architektury i budownictwa, Zabudowania zagrody nr 30w kształcie litery „L”, Mątowskie Pastwiska...;

Budynek mieszkalny w Rudnikach wzniesiony został w 1903 r. na miejscu starszego. Po północnej stronie domu stoi budynek mieszkalno-gospodarczy – dawniej tylko inwentarski, zbudowany w 1935 r., po południowej stronie – ceglana brama prowadząca na podwórze gospodarcze. Pozostałe zabudowania są współczesne. Budynek mieszkalny razem z budynkiem inwentarskim stanowił niegdyś jedno gospodarstwo. Na działce, na której stoi dom, rośnie starodrzew (buk czerwonoлистny i dwie lipy). Budynek mieszkalny usytuowany został na terpie, na fundamencie z ciosanego kamienia uzupełnionego cegłą. Wzniesiony w konstrukcji drewnianej, zrębowej, szalowanej deskami w układzie poziomym, na ściankach kolankowych i w szczytach - pionowo. Dach kryty współczesną dachówką esówką. Elewacja północna na wysokości parteru – tynkowana. Budynek na planie prostokąta, z prostokątną w rzucie werandą od wschodu. Kryty dachem dwuspadowym z dużą lukarną krytą dachem dwuspadowym w połaci zachodniej i małą, krytą dachem jednospadowym w połaci wschodniej. Elewacja frontowa sześciosiowa, na czwartej osi od północy drzwi wejściowe. Przy oknie na trzeciej osi od pn. i przy drzwiach zachowane ślady dawnej werandy. Na narożach elewacji drewniane pilastry. Nad pierwszą kondygnacją widoczne profilowane końcówki belek stropowych. Dolne części desek opierających ściankę kolankową snycersko zdobione. Nad trzecią i czwartą osią od pn. dwuosiowa lukarna zwieńczona snycersko zdobioną wiatrownicą z datą „1903” i pazdurem. Elewacja północna pięciosiowa, z wejściem na trzeciej osi od wschodu, zwieńczona trójkątnym szczytem ze snycersko zdobioną wiatrownicą z pazdurem. Elewacja południowa czterosiowa, szczyt zdobiony analogicznie jak szczyt elewacji północnej. Elewacja wschodnia sześciosiowa, na czwartej osi od południa wejście poprzedzone przeszkloną werandą.

Kościół parafialny pw. Bł. Michała Kozala Biskupa i Męczennika przy ul. Jana Pawła II w Ryjewie

Kościół pw. Bł. Michała Kozala Biskupa i Męczennika w Ryjewie – widok od południowego wschodu

Kościół pierwotnie należał do ewangelików, obecnie należy do parafii rzymsko-katolickiej. Wzniesiony został w latach 1894-1895 w stylu neogotyckim, nieco później, na dawnej działce kościelnej, zbudowano pastorówkę ze szkołą ewangelicką (ob. przedszkole) i budynek gospodarczy (nie istniejący). W rękach gminy ewangelickiej pozostawał do 1945 roku, po tym okresie nie miał gospodarza i popadał w ruinę¹⁴³. W latach 1988 - 1991 odbudowany z inicjatywy proboszcza parafii Świętej Rodziny w Ryjewie ks. Jana Wiśniewskiego. Świątynię poświęcono 14 października 1993 roku¹⁴⁴. W latach 2016-2022 przy kościele prowadzono prace konserwatorskie i restauratorskie oraz roboty budowlane: remont dachu polegający na wzmocnieniu konstrukcji dachu nad nawą, wymianie poszycia oraz orynnowaniu i odprowadzeniu wody, odbudowa i ocieplenie zakrystii, wykonano pokrycie dachu prezbiterium, wymieniono instalację elektryczną, odnowiono prezbiterium (usunięto wtórne drzwi pod oknem w prezbiterium i odtworzono pierwotnych wymiarów okno, w tak powstały otwór okienny wstawiono witraż, odtworzono pierwotny

¹⁴³ Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego, Kościół w Ryjewie, autor: Jacek Gzowski, 1985 r., udostępniona na stronie: zabytek.pl [strona Narodowego Instytutu Dziedzictwa, dostęp 2.12.2023 r.];

¹⁴⁴ informacje ze strony Parafii Bł. Michała Kozala w Ryjewie, http://www.ryjewo-kozal.pl/o_nas.html [dostęp: 25.11.2023 r.];

wygląd elewacji wschodniej prezbiterium), wybudowano drugą zakrytą, odmalowano prezbiterium i postawiono nowy ołtarz, uszczelniono okna witrażowe, wyremontowano wieżę¹⁴⁵.

Kościół dawniej poprzedzony był od zachodu owalnym podjazdem, obecnie niewielkim prostokątnym placem. Orientowany, jednonawowy, z wydzielonym prezbiterium, murowany z czerwonej cegły licowej, kryty dachem dwuspadowym pokrytym łupkiem. Wzniesiony na planie prostokąta z trójbocznym prezbiterium od wschodu i wieżą na rzucie kwadratu od zachodu. Elewacje wzdłużne oraz prezbiterium artykułowane ostrołukowymi oknami, oszkarpowane dwuoskawkowymi przyporami. Dekorację elewacji stanowi fryz z kształtek obiegający całą budowlę na wysokości okapów. Szczyty wschodni i zachodni zdobione sterczynami z ostrołukowymi tynkowanymi blendami. Wnętrze jednoprzestrzenne, kryte drewnianym współczesnym stropem, od zachodu współczesny drewniany chór wsparty na drewnianych słupach. Prezbiterium przykryte drewnianym kolebkowym stropem. Teren przykościelny założony został jako cmentarz, na którym nigdy nie dokonano pochówków. Wokół ogrodzenia posadzono lipy o koronach formowanych kuliście.

Pastorówka, ob. przedszkole wraz z otaczającą działką z nasadzeniami zieleni wysokiej przy ul. Grunwaldzkiej 56 w Ryjewie

Dawna pastorówka, ob. przedszkole przy ul. Grunwaldzkiej 56 w Ryjewie – widok od zachodu

Dawna pastorówka wzniesiona została w 1900 r., w stylu eklektycznym z elementami neogotyku, obecnie pełni funkcję przedszkola. Budynek murowany z cegły licowej, na kamiennym fundamencie, z tynkowanymi blendami i fryzami. Wolnostojący, zbudowany na planie zbliżonym do litery T, z dobudowanym współcześnie od strony północno-wschodniej aneksem kuchennym na rzucie litery L i z prostokątną w rzucie drewnianą werandą od strony zachodniej. Budynek o urozmaiconej bryle, od południa dwukondygnacyjny, z poddaszem użytkowym, w części środkowej parterowy z dwukondygnacyjnym poddaszem, od strony północnej dwukondygnacyjny ryzalit, kryty dachem wielospadowym, z masywnymi dwukondygnacyjnymi lukarnami w elewacji zachodniej i wschodniej, krytymi dachami dwuspadowymi, weranda kryta dachem jednospadowym. Otwory okienne zwieńczone łukiem odcinkowym, z wyjątkiem okien drugiej kondygnacji lukarn zwieńczonych łukiem ostrym. Elewacje zwieńczone tynkowanym, płycinowym fryzem i kostkowy gzymsem. Elewacja frontowa (południowa) czteroosiowa, na 3 osi od zach. ostrołukowy otwór drzwiowy ujęty uskokowym, ostrołukowym portalem, drzwi dwuskrzydłowe, płycinowe, z nadświetlem, pomiędzy pierwszą a drugą kondygnacją tynkowanym, płycinowy fryz, pomiędzy oknami drugiej kondygnacji tynkowane blendy zwieńczone łukiem odcinkowym. Elewacja zachodnia o nierównej liczbie osi na poszczególnych kondygnacjach, pierwsza kondygnacja pięcioosiowa, pierwszą oś tworzy boczna ściana ryzalitu, cofnięta w stosunku do lica elewacji, na ostatniej osi – weranda, z dwuskrzydłowymi płycinowymi drzwiami. Druga kondygnacja dwuosiowa, pierwsza oś podobnie jak na pierwszej kondygnacji utworzona

¹⁴⁵ informacje ze strony Parafii Bł. Michała Kozala w Ryjewie, <http://ryjewe-kozal.pl/rada.html> [dostęp: 25.11.2023 r.] oraz z serwisu informacyjnego Urzędu Miasta i Gminy Prabuty, <https://www.prabuty.pl/prace-renowacyjne-przy-kościelce-p-w-bl-michala-kozala-biskupa-i-mieczennika-w-ryjewie/> [dostęp: 25.11.2023 r.].

przez boczną ścianę ryzalitu, na drugiej osi od pn., otwór okienny flankowany tynkowanymi blendami zwieńczonymi łukiem odcinkowym, nad nimi tynkowany, płycinowy fryz, powyżej schodkowy szczyt rozczłonkowany ostrołukowymi blendami, w dwóch środkowych blendach małe, ostrołukowe okna, szczyt zdobiony sterczynami zwieńczonym czterospadowymi ceglanyimi daszkami. Elewacja północna pięćoosiowa, na dwóch pierwszych osiach od wschodu parterowy aneks kuchenny, na dwóch kolejnych – dwukondygnacyjny ryzalit, na piątej osi uskok z wąskim oknem. Nad oknami na 3-4 i na 5 osi od wsch. tynkowany, płycinowy fryz. Ryzalit zwieńczony schodkowym szczytem artykułowanym ostrołukowymi blendami i zdobiony sterczynami o identycznej formie co sterczyny szczytu w elewacji zachodniej. Elewacja wschodnia o nierównej liczbie osi na poszczególnych elewacjach, pierwsza elewacja sześćoosiowa, na trzeciej osi od południa wejście, na 4-6 osi od południa dobudówka z aneksem kuchennym; druga elewacja jednoosiowa, na osi okno flankowane dwiema blendami, powyżej szczyt o formach analogicznych jak szczyt w elewacji zachodniej.

Kościół pw. Św. Rodziny i Przemienienia Pańskiego wraz z plebanią, przyległym terenem cmentarnym i układem zieleni wysokiej, ul. Grunwaldzka 40 w Ryjewie

Kościół pw. Św. Rodziny i Przemienienia Pańskiego w Ryjewie – widok od południowego zachodu

W związku z rozwojem Ryjewa pod koniec XIX w. biskup Andrzej Thiel polecił utworzenie w tej miejscowości stałego punktu duszpasterskiego. W 1897 r. miejscowi katolicy kupili dom na plebanię, do której sprowadził się pierwszy proboszcz ks. Józef Romahn. Został on mianowany kuratorem wspólnoty z obowiązkiem budowy kościoła parafialnego. 5 października 1907 r. uzyskano zgodę władz Prus Wschodnich na budowę kościoła, którą rozpoczęto 9 kwietnia 1908 r. poświęceniem kamienia węgielnego. Nadzór nad budową pełnił Arthur Schultz z Gniewa. Gotowe filary sprowadzono z Królewca, a cegłę do budowy kościoła wykonano w cegielni Lisowskiego w Nowej Wsi. 1 października 1909 r. świątynię konsekrował biskup warmiński Augustyn Bludau¹⁴⁶. Kościół wzniesiony został w stylu neogotyckim, na sztucznie utworzonym tarasie na zboczu wzgórza. Orientowany, halowy, trójnawowy, murowany z cegły, na kamiennej podmurówce, fryzy i blendy tynkowane, dachy kryte dachówką esówką. Posadowiony na planie wydłużonego prostokąta z węższym prezbiterium na rzucie prostokąta, ujętym po bokach prostokątnymi w rzucie zakrystiami, z kwadratową w rzucie kruchtą na osi środkowej elewacji południowej i kwadratową w rzucie wieży od strony zachodniej z przylegającym od południa trójbocznym pomieszczeniem klatki schodowej. Korpus oraz prezbiterium oszkarpowane dwuuskokowymi przyporami, przypory wieży niższe bez uskoków. Korpus, prezbiterium, kruchta i wieża kryte dachami dwuspadowymi, zakrystie jednospadowymi, klatka schodowa daszkiem trójspadowym. Pośrodku dachu wieży znajduje się latarnia kryta ostrołukowym hełmem z kwiatonami.

¹⁴⁶ Rys historyczny ze strony parafii Św. Rodziny w Ryjewie, <https://sanktuariumryjewe.pl/index.php/historia-parafii/108-rys-historyczny-parafii-swietej-rodziny-w-ryjewie>, [strona Parafii Św. Rodziny w Ryjewie, dostęp: 30.11.2023 r.].

Elewacja zachodnia zwieńczona po bokach wieży schodkowym szczytem zdobionym ostrołukowymi blendami, flankowanym sterczynami. Wejście w wieży w ostrołukowym portalu z bogato profilowanym rozglifieniem, zwieńczonym schodkowym szczytem ze sterczynami, w środkowej sterczynie płycina w kształcie krzyża. Poszczególne kondygnacje wieży oddzielone profilowanymi gzymsami wspartymi na kostkowych konsolkach, pod gzymsami prostokątne poziome płyciny zdobione od góry kostkami, Druga kondygnacja wieży zdobiona trzema blendami w profilowanych uskokach, trzecia kondygnacja przepruta ostrołukowymi otworami z profilowanymi uskokami, nad nimi trójkątny szczyt zdobiony ostrołukowymi blendami i sterczynami. Elewacje boczne korpusu nawowego i prezbiterium artykułowane ostrołukowymi oknami w profilowanych ościeżach, zwieńczone analogicznymi gzymsami i płycinami jak elewacja zachodnia. Kruchta południowa oszkarpowana na narożach z małymi okienkami w elewacjach bocznych, ściana południowa kruchty zwieńczona schodkowym szczytem zdobionym ostrołukowymi blendami i sterczynami. W elewacji wschodniej korpusu nawowego szczyt o analogicznych formach jak szczyt zachodni, elewacja wschodnia prezbiterium zdobiona ostrołukowymi blendami i szczytem o analogicznych formach jak szczyt korpusu. Elewacje boczne prezbiterium w dolnej części zasłonięte zakrystiami, wyżej trzy ostrołukowe okna. Zakrystie jednoosiowe, z ostrołukowym wejściem, ściany szczytowe dwuosiowe, okna w ostrołukowej, uskokowej wnęce. Wnętrze trójnawowe, halowe, z wydzielonym, prostokątnym prezbiterium, nakryte sklepieniem gwiaździstym, podpartym dwoma rzędami ośmiobocznych filarów.

Plebania przy ul. Grunwaldzkiej 40 w Ryjewie – widok od północnego zachodu

Plebania wzniesiona została po południowej stronie kościoła w 1910 r. w stylu eklektycznym z elementami neogotyku. Budynek jest murowany z cegły licowej, blendy i fryzy tynkowane, od strony zachodniej wysoka kamienna podmurówka z siedmioma betonowymi przyporami, dach kryty dachówką esówką. Posadowiony na planie prostokąta z prostokątnym w rzucie ryzalitem pozornym na osi elewacji wschodniej, kryty dachem dwuspadowym z dwiema lukarnami krytymi dachami dwuspadowymi w połaci zachodniej i wschodniej. Parterowy z poddaszem użytkowym i suteroną od strony zachodniej. Wszystkie otwory okienne i drzwiowe zwieńczone łukami odcinkowymi. Elewacja zachodnia sześćoosiowa, nad dwiema środkowymi osiami trójkątny szczyt zdobiony pięcioma ostrołukowymi blendami, w czterech skrajnych blendach małe okienka ujęte ceglana opaską. Elewacja wschodnia siedmioosiowa z dwukondygnacyjnym ryzalitem pozornym na osi środkowej. W dolnej kondygnacji ryzalitu wejście główne ujęte ostrołukowym portalem z profilowanymi ościeżami, w podluczu portalu nadświetle, nad portalem szeroki fryz. Druga kondygnacja ryzalitu trójosiowa, osie podkreślone przez ostrołukowe płyciny, w których w dolnej części umieszczono wąskie okna. Ryzalit zwieńczony schodkowym szczytem zdobionym sterczynami. Elewacja północna bez otworów okiennych, elewacja południowa jednoosiowa, szczyty nad elewacją północną i południową o analogicznych formach: trójosiowe, rozczłonkowane dziewięcioma blendami, u dołu pięciu środkowych małe, wąskie okna. Szczyty zwieńczone po bokach sterczynami i schodkowymi szczycikami na osi. Wnętrze plebanii dwutraktowe.

Cmentarz parafialny w Ryjewie – widok od zachodu

Cmentarz założono w 1910 r. po wschodniej stronie kościoła, na łagodnym stoku, ograniczonym od północy i wschodu lasem, po 1945 r. został powiększony w kierunku wschodnim. Pierwotny plan cmentarza czytelny: założony na rzucie wydłużonego prostokąta, z dwiema prostopadłymi alejami, dzielącymi cmentarz na cztery kwatery. Główna aleja biegnie na osi wschód-zachód i poprzeczna na osi pn.-pd., dodatkowo cmentarz okalają nasadzenia graniczne. Drzewostan stanowią lipy (obie aleje) i świerki na granicach cmentarza oraz młodsze nasadzenia brzozy, żywotnika, dębu i klonu. Historyczne nagrobki w postaci niskich steli z kamienia i lastrico, krzyży na postumencie i obudów grobowych typu skrzynkowego z lastrico zachowane w niewielkiej liczbie.

Kościół pw. Św. Katarzyny w Straszewie

Kościół pw. Św. Katarzyny w Straszewie

Brak informacji o tym, kiedy kościół pw. Św. Katarzyny w Straszewie został wzniesiony, jednak wzmianki w dokumentach źródłowych mówiące o istnieniu w Straszewie 4 wólk parafialnych sugerują, że była to fundacja średniowieczna. W protokole wizytacji z 1647 r. świątynia jest opisana jako budowla szachulcowa „ex muro lignis intermixto” z wymagającą naprawy wolnostojącą dzwonnica (kampanilą). Z 1817 roku

pochodzi kosztorys i projekt nowej, murowanej wieży autorstwa Steffahný'ego mistrza budowlanego z Kwidzyna, zaakceptowany po naniesieniu poprawek 30.08.1817 r. przez tajnego radcę budowlanego Karla Friedricha Schinkla. Latem 1819 r. wybudowano nową wieżę¹⁴⁷. Być może obecna budowla wzniesiona została w XVII w. na zrębach średniowiecznej świątyni. W l. 1820-1821 miejsce miał remont kościoła¹⁴⁸. Kolejny remont przeprowadzono w 1867 r. – być może w wyniku pożaru, nadbudowano wówczas ściany (północna wzniesiona od nowa), wykonano nowy strop i wieżbę dachową. Z tego samego czasu pochodzą zabudowania plebanii (plebania i budynek gospodarczy), brama cmentarna oraz neogotycka kapliczka słupowa usytuowana na terenie cmentarza po zachodniej stronie podjazdu¹⁴⁹. W 1910 r. pożar dachu i wieży. W 1963 r. remontowano wnętrze kościoła¹⁵⁰. W l. 70-tych XX w. odbudowano bądź dobudowano kruchtę południową i przebudowano zakrystię¹⁵¹, być może w tym samym czasie przemurowano zachodni szczyt kościoła likwidując konstrukcję szachulcową.

Kościół położony jest w centrum wsi na znacznym wzniesieniu, w otoczeniu cmentarza, orientowany, jednonawowy, z wyodrębnionym prezbiterium. Wzniesiony na planie prostokąta z wydłużonym, trójbocznie zamkniętym prezbiterium, prostokątną w rzucie zakrystią po północnej stronie prezbiterium, kwadratową w rzucie kruchtą od strony południowej oraz kwadratową w rzucie wieżą od zachodu. Korpus wspólnie z kruchtą kryty dachem dwuspadowym, prezbiterium kryte dachem wielospadowym, wieża kryta dachem namiotowym o załamanych do środka połaciach. Na wschodnim szczycie nawy wieloboczna drewniana, sześcioboczna, ażurowa sygnaturka, z ostrosłupowym daszkiem. Dolne partie ścian korpusu od strony południowej i zachodniej oraz prezbiterium z kamienia polnego, pozostałe części z cegły licowej. Szczyty korpusu nawowego były dawniej¹⁵² szachulcowe, obecnie ceglane. Wieża murowana z cegły, otynkowana. Dachy korpusu i prezbiterium kryte dachówką esówką, dachy wieży i sygnaturki kryte blachą. Otwory okienne korpusu i prezbiterium zamknięte łukami odcinkowymi, zakrystii i drugiej kondygnacji wieży – o wykroju prostokąta, otwory okienne trzeciej kondygnacji wieży zamknięte łukami pełnymi. W miejscu okna elewacji wschodniej prezbiterium wnęka z rzeźbą Matki Boskiej, osłonięta metalowym oknem. Elewacje korpusu i prezbiterium opasuje schodkowy gzyms podokapowy, w trójbocznym zamknięciu prezbiterium gzyms od dołu wzbogacony półokrągłym profilem. Wieża czterokondygnacyjna, kondygnacje oddzielone od siebie profilowanymi gzymsami. Otwór drzwiowy w wieży zwieńczony łukiem pełnym. Wejście na teren kościoła prowadzi przez ceglana, trójdzielną, ostrołukową bramę.

Zespół dworsko-parkowy wraz z domem zarządcy i ogrodzeniem w Watkowicach Małych

¹⁴⁷ B. Schmid, Die Bau- und Kunstdenkmler Pomesaniens, H. 3, Kreis Stuhm, Danzig 1909, s. 340-341;

¹⁴⁸ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Kościół parafialny pw. św. Katarzyny, Straszewo, autor: W. Chruszyńska, Jerzy Grygiel, 1977 r., udostępniona na stronie: zabytek.pl [strona Narodowego Instytutu Dziedzictwa, dostęp 2.12.2023 r.];

¹⁴⁹ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Kościół parafialny pw. św. Katarzyny, Straszewo, autor: Jerzy Domino, 1992 r., udostępniona na stronie: zabytek.pl [strona Narodowego Instytutu Dziedzictwa, dostęp 2.12.2023 r.];

¹⁵⁰ B. Schmid, Die Bau- und Kunstdenkmler Pomesaniens, H. 3, Kreis Stuhm, Danzig 1909, s. 340-341;

¹⁵¹ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Kościół parafialny pw. św. Katarzyny, Straszewo, autor: Jerzy Domino, 1992 r., udostępniona na stronie: zabytek.pl [strona Narodowego Instytutu Dziedzictwa, dostęp 2.12.2023 r.];

¹⁵² Karta ewidencyjna zabytku tzw. zielona karta, autorzy: H. Molička, I. Więcek, 1964 r.; udostępniona na stronie: zabytek.pl [strona Narodowego Instytutu Dziedzictwa, dostęp 2.12.2023 r.];

Wieża dworu w Watkowicach Małych – widok od północnego zachodu

Dwór zbudowany został w 1796 r. W 1858 r. jako właściciela majątku odnotowano Juliusa Schlemmera, zaś w 1898 r. – Carla Findeinsena. W 1910 r. przeprowadzono remont kapitalny i rozbudowę dworu. Z tego czasu pochodzi jedyna zachowana do dziś pozostałość dworu - wieża widokowo-wodociągowa ze zbiornikiem wodnym¹⁵³. W posiadaniu Findeinsów dobra watkowickie pozostawały do 1945 r. Po 1946 r. w wyniku upaństwowienia majątek przekształcono w Państwowe Gospodarstwo Rolne. W 1974 r. wcielono go do Kombinat Rolnego w Czerninie. Dwór został początkowo przeznaczony na mieszkania i biura, a następnie na przedszkole, stołówkę oraz świetlicę. W 1960 r. przeprowadzono jego remont. Na przełomie lat 70-tych i 80-tych XX w. budynek dworu opustoszał i od tej pory popadał w ruinę¹⁵⁴. Od lipca 1992 r. dawny zespół folwarczny stał się odrębnym gospodarstwem rolnym Skarbu Państwa, które od 1993 r. dzierżawiła prywatna spółka, by w 1996 r. stać się jego właścicielem¹⁵⁵. Dwór usytuowany był w północnej części założenia, pomiędzy domem rządcy a parkiem, murowany z cegły, tynkowany, na kamiennej podmurówce, dach kryty dachówką esówką. Wzniesiony na planie prostokąta z okrągłą w rzucie wieżą dostawioną do północnego narożnika, parterowy, z mieszkalnym poddaszem, podpiwniczony, kryty dachem mansardowym. Na osi elewacji frontowej (pn.-zach.) znajdował się ganek, od wschodu taras z zejściem do parku¹⁵⁶. Zachowana wieża wzniesiona została na planie koła, murowana z cegły, otynkowana, trójkondygnacyjna, kryta ośmospadowym dachem mansardowym. Ściany wieży nad pierwszą i drugą kondygnacją zdobiony prostym gzymsem, ściana trzeciej kondygnacji obłożona dachówką esówką.

Fragment parku w Watkowicach Małych – widok od zachodu

Park w zespole dworsko-parkowym założony został na przełomie XVIII/XIX w. jako park typu krajobrazowego, kompozycyjnie powiązany z dworem, o powierzchni 7 ha. Na przełomie XIX i XX w. oraz na pocz. XX w. dosadzono rzadkie gatunki i odmiany drzew, z tego ostatniego czasu pochodzi aranżacja stawu z dwoma wyspami. Kompozycja parku swobodna, najstarszy drzewostan znajduje się na wschód od dworu. Przez park przepływa struga wodna w niewielkim parowie, która w części centralnej parku przechodzi w staw z wyspami. W parku występują pomnikowe okazy buków, dębów, lip, żywotnika olbrzymiego oraz odmiany drzew pochodzenia obcego: skrzydłorzecz, kasztanowiec biały, dąb szypułkowy, buk czerwonolistny¹⁵⁷.

¹⁵³ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Zespół dworsko-folwarczny Watkowice Małe, autor: Ewa Siejkowska Askutia, 1999 r. Dokumentacja na stronie zabytek.pl [strona Narodowego Instytutu Dziedzictwa, dostęp: 30.11.2023 r.].

¹⁵⁴ Ewidencja zabytkowego założenia pałacowo-parkowego w Watkowicach Małych, autorzy: Joanna i Jacek Gzowsky, 1992 r. Dokumentacja udostępniona na stronie zabytek.pl [strona Narodowego Instytutu Dziedzictwa, dostęp: 30.11.2023 r.].

¹⁵⁵ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Zespół dworsko-folwarczny Watkowice Małe...;

¹⁵⁶ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Dwór, Watkowice Małe, autor: W. Chruszczyńska, 1978 r., udostępniona na stronie: zabytek.pl [strona Narodowego Instytutu Dziedzictwa, dostęp 2.12.2023 r.].

¹⁵⁷ Ewidencja zabytkowego założenia pałacowo-parkowego w Watkowicach Małych...;

Dom zarządcy w Watkowicach Małych – widok od północnego wschodu

Dom zarządcy prawdopodobnie wzniesiony został w 2 poł. XX w.¹⁵⁸, w stylu eklektycznym, z cegły licowej, na kamiennym fundamencie, założony na planie prostokąta, z prostokątną w rzucie werandą w elewacji wschodniej, pierwotnie dach kryty papą, obecnie blachą, weranda w konstrukcji drewnianej, dach werandy kryty blachą. Budynek piętrowy, z użytkowym poddaszem, kryty dachem dwuspadowym. Otwory okienne pierwszej kondygnacji zwieńczone łukiem odcinkowym, drugiej kondygnacji – łukiem pełnym. Nad oknami pierwszej kondygnacji naczółki ceglane w postaci łuków odcinkowych wspartych na kostkowych konsolkach, nad oknami drugiej kondygnacji naczółki półkoliste. Pod oknami drugiej i trzeciej kondygnacji wszystkie elewacje obiega gzyms, na drugiej kondygnacji – ząbkowy, na trzeciej - prosty.

Z historycznych zabudowań gospodarczych z zespołu dworsko-parkowego w Watkowicach Małych zachowały się: dwie stodoły, magazyn pasz i obora. Całość okala zabytkowe ogrodzenie, na które składają się mury z czerwonej cegły słupki, pomiędzy którymi zawieszono metalowe, kute, ażurowe przęsła.

6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza szans i zagrożeń.

SILNE STRONY	SŁABE STRONY
<ul style="list-style-type: none"> - atrakcyjne położenie gminy pod względem krajobrazowym, geograficznym i przyrodniczym, - znaczne rozpoznanie zasobów dziedzictwa kulturowego z terenu gminy (23 zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków, 1 zabytek archeologiczny wpisany do rejestru zabytków, 201 kart zabytków nieruchomości w gminnej ewidencji zabytków, 45 stanowisk archeologicznych w wojewódzkiej ewidencji zabytków), - bogate dziedzictwo niematerialne, - dogodne położenie – bliskie sąsiedztwo z Kwidzynem, niewielka odległość do Sztumu i Malborka (centrum turystyczne) oraz Grudziądza, - przez teren gminy przechodzi szlak kajakowy rzeki Liwy. 	<ul style="list-style-type: none"> - niewystarczające środki finansowe na konserwację i rewaloryzację obiektów zabytkowych, - niewystarczająca infrastruktura turystyczna, - brak promocji zasobów dziedzictwa kulturowego gminy jako produktu turystycznego, - niewystarczająca świadomość społeczna o konieczności należytego dbania o zabytki, - zły stan techniczny obiektów zabytkowych, - peryferyjne położenie gminy z dala od dużych ośrodków miejskich, - brak miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, - niewystarczająca ilość ścieżek pieszo-rowerowych, - brak pełnego rozpoznania zasobów archeologicznych.

¹⁵⁸ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Dom zarządcy [2] Watkowice Małe, autor: Ewa Siejkowska Askutia, 1999 r., udostępnione na stronie zabytek.pl [strona Narodowego Instytutu Dziedzictwa, dostęp: 30.11.2023 r.];

SZANSE	ZAGROŻENIA
- rozwój turystyki i agroturystyki, - budowanie tradycji kulturowych związanych z dziedzictwem niematerialnym, - propagowanie działań przywracających poczucie tożsamości kulturowej, - współpraca z sąsiednimi gminami np. przez wspólne inwestycje turystyczne: budowa tras turystycznych i szlaków z uwzględnieniem obiektów zabytkowych, - rozbudowa baz turystycznych z wykorzystaniem obiektów i obszarów o wartościach historycznych i kulturowych, - dofinansowania z budżetu gminy na rewaloryzację i prace konserwatorskie przy obiektach zabytkowych, - pozyskiwanie funduszy na działania strukturalne dotyczące ochrony zabytków, - inwestowanie w obiekty zabytkowe (ich konserwacja i restauracja), - edukacja w dziedzinie zarządzania dziedzictwem kulturowym, - most na Wiśle na terenie sąsiedniej gminy Kwidzyn.	- pogarszający się stan techniczny obiektów zabytkowych, - samowolne działania na zabytkach bez uzgodnień konserwatorskich, - brak gotowych projektów budynków mieszkalnych i gospodarczych nawiązujących do miejscowej tradycji, które można by było wykorzystać przy realizacji kolejnych inwestycji.

7. Założenia programowe

Program Opieki nad Zabytkami Gminy Ryjewo na lata 2024-2027 ma służyć ochronie, sukcesywnej rewaloryzacji i wykorzystaniu lokalnych zasobów dziedzictwa kulturowego do różnych dziedzin życia społecznego.

Ramy programowe Programu Opieki wyznaczają tezy problemowe, wskazujące na:

- umożliwienie finansowania i racjonalnego wykorzystania środków finansowych na utrzymanie krajobrazu kulturowego oraz ratowanie obiektów o szczególnych wartościach historycznych,
- wspieranie i kreowanie różnorodnych form i metod umożliwiających ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami – stymulowanie zasad partnerstwa oraz odpowiedzialności właścicieli obiektów o podstawowym znaczeniu dla dziedzictwa kulturowego na terenie gminy Ryjewo,
- podnoszenie walorów zabytkowych i wykorzystanie ich w promocji kultury i dla rozwoju turystyki w gminie, a zwłaszcza jako czynnika wpływającego na rozwój gospodarczy gminy,
- umożliwienie kreowania i realizowania lokalnych projektów związanych z kompleksowymi pracami konserwatorskimi i restauratorskimi oraz chroniącymi krajobraz kulturowy dla osiągnięcia zauważalnych i wymiernych efektów jakościowej zmiany,
- kreowanie modelu odpowiedzialności za zasoby dziedzictwa kulturowego w gminie wśród mieszkańców i we władzach samorządowych,
- wspieranie aktywności lokalnej w działaniach mających na celu poszanowanie dziedzictwa kultury mniejszości narodowych,
- poszukiwanie i wspieranie projektów związanych z kreowaniem i wdrażaniem nowych form opieki nad zabytkami i ich promocji (np. szlaki turystyczno-historyczne),
- włączenie kultury i dziedzictwa kulturowego w obszar interwencji i wsparcia zgodnie z zasadami planowania i wdrażania programów prorozwojowych, stosownie do oczekiwań mieszkańców gminy poprzez uznanie znaczenia dziedzictwa kulturowego w rozwoju społeczno-ekonomicznym gminy.

Celem strategicznym *Programu Opieki Nad Zabytkami Gminy Ryjewo na lata 2024 – 2027* jest:

Zachowanie dziedzictwa kulturowego służące rozwojowi gospodarczemu gminy i budowaniu tożsamości jej mieszkańców.

Metodą do realizacji tak określonego celu będzie: jakościowe i ilościowe powiększenie form ochrony zabytków i opieki nad zabytkami stosowanych przez władze gminy przy wykonywaniu zadań własnych realizowanych na rzecz lokalnego środowiska: infrastruktury podstawowej, społecznej oraz lokalnej społeczności.

Cel będzie realizowany w ramach trzech priorytetów:

Priorytet I: Ochrona i rewaloryzacja krajobrazu kulturowego

Priorytet II: Promocja i popularyzacja walorów dziedzictwa kulturowego

Priorytet III: Promowanie niematerialnego dziedzictwa kulturowego

Priorytet I OCHRONA I REWALORYZACJA KRAJOBRAZU KULTUROWEGO	
kierunki działań	zadania
OCHRONA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO JAKO PODSTAWY SŁUŻĄCEJ ROZWOJOWI GOSPODARCZEMU GMINY I BUDOWANIU TOŻSAMOŚCI JEJ MIESZKAŃCÓW	<ul style="list-style-type: none"> • dążenie do opracowania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, aby na podstawie ich zapisów objąć ochroną obiekty i obszary zabytkowe, • konsekwentne wdrażanie zapisów obowiązujących dokumentów programowych gminy w odniesieniu do zabytków i krajobrazu kulturowego, • egzekwowanie zapisów określonych w dokumentach programowych gminy określających zasady działalności inwestycyjnej na obszarach i w strefach objętych ochroną konserwatorską odnoszących się do zabytków (głównie w zakresie wysokości zabudowy, jej charakteru i funkcji).
OCHRONA CHARAKTERYSTYCZNYCH ELEMENTÓW KRAJOBRAZU KULTUROWEGO GMINY	<ul style="list-style-type: none"> • ochrona panoram oraz przedpoli widokowych najcenniejszych elementów krajobrazu i dziedzictwa kulturowego
KSZTAŁTOWANIE SPÓJNEJ PRZESTRZENI GMINNEJ SIECI POWIĄZAŃ KULTUROWO-PRZYRODNICZYCH	<ul style="list-style-type: none"> • rewaloryzacja ładu przestrzennego wsi oraz zapobieganie rozpraszaniu osadnictwa poprzez: <ul style="list-style-type: none"> - ochronę historycznie ukształtowanego układu dróg oraz relacji przestrzennych pomiędzy zespołami zabytkowej zabudowy, - wypełnianie zabudową wolnych działek budowlanych w obszarach centrów wsi oraz historycznych siedlisk w zgodzie z historyczną kompozycją danego układu i gabarytami oraz formą architektoniczną tworzącej go zabudowy, - wyznaczanie w planach miejscowych nowych terenów pod zabudowę na zasadzie kontynuacji historycznych siedlisk

Priorytet II	
PROMOCJA I POPULARYZACJA WALORÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO	
kierunki działań	zadania
POWSZECHNY DOSTĘP DO INFORMACJI O DZIEDZICTWIE KULTUROWYM GMINY	<ul style="list-style-type: none"> • Udostępnianie informacji o zabytkach gminy na stronie internetowej gminy, • Powiązanie gminnego systemu informacji i promocji z informacjami na temat środowiska kulturowego, • Opracowanie mapy zabytków gminy ułatwiającej zapoznanie się z zabytkami gminy.
EDUKACJA W ZAKRESIE DZIEDZICTWA KULTUROWEGO	<ul style="list-style-type: none"> • Pokazywanie i promowanie dobrych realizacji konserwatorskich i budowlanych przy zabytkach, popularyzacja dobrych praktyk projektowych przy zabytkach, a także zagospodarowanie obszarów oraz terenów cennych kulturowo, przyrodniczo i krajobrazowo w celach edukacyjnych, • Organizowanie szkoleń związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego i udział w takich szkoleniach pracowników gminnych, • Organizowanie i wspieranie realizacji konkursów, wystaw i innych działań edukacyjnych, • Wprowadzenie i upowszechnienie tematyki ochrony dziedzictwa kulturowego do systemu edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej poprzez wspieranie i organizowanie zajęć dotyczących zabytków, • Inicjowanie i organizowanie obchodów Europejskich Dni Dziedzictwa we współpracy z Narodowym Instytutem Dziedzictwa, • Wydawanie i wspieranie publikacji (w tym folderów promocyjnych, przewodników) poświęconych problematyce dziedzictwa kulturowego gminy
PROMOCJA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO	<ul style="list-style-type: none"> • Poszerzanie szlaków turystycznych (np. pieszych, rowerowych, konnych, samochodowych, wodnych) o trasy obejmujące dziedzictwo kulturowe, w tym m.in. o szanse w Barcicach i Benowie, • Tworzenie i utrzymanie elementów infrastruktury służących funkcjonowaniu i rozwojowi turystyki kulturowej, • Wprowadzenie zintegrowanego systemu informacji wizualnej (m.in. za pomocą tablic informacyjnych) obejmującego zasoby i wartości dziedzictwa kulturowego.
Priorytet III	
PROMOWANIE NIEMATERIALNEGO DZIEDZICTWA KULTUROWEGO	
kierunki działań	zadania
EDUKACJA I POPULARYZACJA WIEDZY O REGIONALNYM	<ul style="list-style-type: none"> • Upowszechnianie wiedzy o dziedzictwie niematerialnym służącej do wzmocnienia poczucia tożsamości mieszkańców gminy,

DZIEDZICTWIE KULTUROWYM	<ul style="list-style-type: none"> • Wzbogacanie zajęć przedszkolnych i szkolnych o wiedzę o dziedzictwie niematerialnym regionu.
PROMOCJA REGIONALNEGO DZIEDZICTWA NIEMATERIALNEGO SŁUŻĄCA KREACJI PRODUKTÓW TURYSTYKI KULTUROWEJ.	<ul style="list-style-type: none"> • Promocja dziedzictwa niematerialnego, • Organizacja i wspieranie realizacji konkursów, wystaw i innych działań edukacyjnych mających na celu promocję dziedzictwa niematerialnego gminy, • Włączenie do oferty europejskich dni dziedzictwa na obszarze gminy atrakcji związanych z niematerialnym dziedzictwem, • Wydawanie i wspieranie publikacji (w tym folderów promocyjnych, przewodników) poświęconych problematyce niematerialnego dziedzictwa kulturowego gminy.

8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami

8.1. Instrumenty prawne

Problematyka zachowania dziedzictwa kulturowego zostanie uwzględniona przez władze gminy przy uchwalaniu prawa miejscowego.

Gmina planuje współdziałanie z właścicielami obiektów zabytkowych, wymienionych w niniejszym programie jako zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy w sprawach związanych z ochroną i opieką nad tymi obiektami.

8.2. Instrumenty koordynacji

Realizacja Programu wymaga współpracy z instytucjami ochrony zabytków różnych szczebli, w tym współpracy z Oddziałami Muzeum Zamkowego w Malborku – Zamkiem w Kwidzynie i Zamkiem w Sztumie, diecezją elbląską i parafiami z terenu gminy Ryjewo.

8.3. Instrumenty finansowe

Podstawowym narzędziem finansowym dla zachowania najcenniejszych zabytków gminy będą dotacje celowe udzielane na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru (na podstawie obowiązującej Uchwały Nr VII/41/19 Rady Gminy Ryjewo z dnia 27 maja 2019 r. w sprawie określenia zasad udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków, zmienionej Uchwałą Nr XXII/145/20 Rady Gminy Ryjewo z dnia 22 grudnia 2020 r. w sprawie zmiany w załączniku do uchwały Rady Gminy Ryjewo Nr VII/41/19 z dnia 27 maja 2019r. w sprawie określenia zasad udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków).

Planowane jest również wykorzystanie funduszy unijnych oraz dostępnych dofinansowań samorządu województwa pomorskiego.

Samorząd zamierza ubiegać się o dofinansowanie na realizację projektów miękkich związanych z rozwojem zasobów ludzkich lub rozwojem obszarów wiejskich: na szkolenia, promocję, współpracę międzynarodową, tworzenie lokalnych oraz regionalnych produktów i marek turystycznych, tworzenie miejsc pracy związanych z dziedzizną kultury, turystyki i edukacji. W tym wypadku, gdy wkład własny stanowi niewielki procent w stosunku do przyznawanych grantów (od 1,5 do 15 %), pozyskane środki będą w znaczący sposób wpływały na zwiększenie możliwości operacyjnych Gminy.

8.4. Instrumenty społeczne

W działaniach Gminy przewidywane jest prowadzenie działań z zakresu współpracy i współdziałania z właścicielami oraz użytkownikami zabytków (władzami kościelnymi i parafiami, osobami fizycznymi oraz spółkami), a także edukacja i informacja odnośnie dziedzictwa kulturowego gminy Ryjewo.

8.5. Instrumenty kontrolne

Zadania sformułowane w niniejszym programie przewidują stosowanie monitoringu jego realizacji w postaci monitoringu stanu środowiska kulturowego.

9. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami

Za monitorowanie realizacji *Programu Opieki* odpowiada Wójt Gminy Ryjewo, który co dwa lata będzie przedstawiał Radzie Gminy Ryjewo sprawozdanie z realizacji programu. Sprawozdania zawierać będą informacje na temat działań podejmowanych przez poszczególne jednostki gminne w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego wraz podaniem wysokości środków przeznaczonych na ten cel.

10. Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami

10.1. Publiczne źródła finansowania

W celu właściwej i skutecznej ochrony zasobów kulturowych wykorzystane zostaną środki możliwe do zabezpieczenia z budżetu gminy na ten cel, jak również w miarę możliwości prowadzone będą programy czerpiące z budżetów innych publicznych źródeł, tj.: Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji oraz województwa pomorskiego.

Gmina Ryjewo

W budżecie gminy co roku zabezpieczane będą środki na zadania wynikające z niniejszego dokumentu m.in. na podstawie Uchwały Nr VII/41/19 Rady Gminy Ryjewo z dnia 27 maja 2019 r. w sprawie określenia zasad udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków (zmienionej Uchwałą Nr XXII/145/20 Rady Gminy Ryjewo z dnia 22 grudnia 2020 r. w sprawie zmiany w załączniku do uchwały Rady Gminy Ryjewo Nr VII/41/19 z dnia 27 maja 2019r. w sprawie określenia zasad udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków).

Fundusze Samorządu Województwa Pomorskiego

Na podstawie Uchwały Nr 33/III/14 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 8 grudnia 2014 roku (Dz. Woj. Pom. z 13 stycznia 2015 r., poz. 55) w sprawie określenia zasad udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych na obszarze województwa pomorskiego, Samorząd Województwa Pomorskiego przyznaje co roku dotacje celowe na prace przy zabytkach objętych ochroną konserwatorską na podstawie wpisu do rejestru zabytków województwa pomorskiego.

Dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków może obejmować nakłady konieczne na:

1. sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich;
2. przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych;
3. wykonanie dokumentacji konserwatorskiej;
4. opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich;
5. wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami prawa budowlanego;
6. sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wnętrz;
7. zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku;
8. stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenia w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku;
9. odnowienie lub uzupełnienie tynków i detali architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego budynku kolorystyki;
10. odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności;
11. odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych drzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych;
12. modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają

- oryginalne, wykonane z drewna części składowe lub przynależności;
13. wykonanie izolacji przeciwwilgociowej;
 14. uzupełnienie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomych o własnych formach krajobrazowych;
 15. działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu;
 16. zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru, o których mowa w pkt. 7 – 15;
 17. zakup i montaż instalacji przeciwwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

Dotacja może być udzielona na dofinansowanie nakładów koniecznych na wykonanie w danym roku budżetowym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych.

Dotacja może być udzielona w zależności od środków zaplanowanych w budżecie Województwa Pomorskiego, w wysokości do 50% nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków.

W szczególnych przypadkach, jeżeli zabytek:

1. posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową;
2. wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych;
3. jeżeli stan zachowania zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy nim - dotacja może być udzielona do wysokości 100% nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót.

Wnioski o dotację należy składać do dnia 30 października każdego roku poprzedzającego rok realizacji prac lub robót.

Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków

Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków co roku przyznaje dotacje na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach zgodnie z Regulaminem zawartym w Załączniku do Zarządzenia Nr 67/2021 Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków z dnia 15.10.2021 r. w sprawie udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków usytuowanym na terenie województwa pomorskiego ze środków finansowych pozostających do dyspozycji Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków oraz trybie rozliczania i zasadach kontroli prawidłowości wykorzystania dotacji¹⁵⁹.

Dotacja może być udzielona na dofinansowanie nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru określonych w art. 77 ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, które:

1. zostaną przeprowadzone w roku złożenia przez wnioskodawcę wniosku o udzielenie dotacji lub w roku następującym po roku złożenia tego wniosku,
2. zostały przeprowadzone w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (tzw. refundacja).

Dotacja może być udzielona w wysokości:

1. do 50% w/w nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru,
2. jeżeli zabytek wpisany do rejestru zabytków posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową albo wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych, dotacja może być udzielona w wysokości do 100% nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót (art. 78 ust. 2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami),
3. jeżeli stan zachowania zabytku wpisanego do rejestru, wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku, dotacja może być również

¹⁵⁹ Regulamin opublikowany na stronie <https://www.ochronazabytkow.gda.pl/dotacje/dotacje-zasady/> [strona Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku, dostęp: 20.11.2023 r.], Zarządzenie opublikowane na stronie <https://wuoz.gd.bip.gov.pl/zarzadzenia-pwkc-2021/zarzadzenie-pwkc-nr-67-z-15-11-2021-r.html> [strona BIP Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku, dostęp: 20.11.2023 r.].

udzielona do wysokości 100% nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót (art. 78 ust. 3 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami).

Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego¹⁶⁰

W ramach prowadzonych przez MKiDN programów mogą być dofinansowywane zadania z zakresu kultury i ochrony zabytków.

1. Program „Groby i cmentarze wojenne w kraju”: celem jest wspieranie opieki nad grobami i cmentarzami wojennymi na terenie Rzeczypospolitej Polskiej, stanowiącymi materialne świadectwo kluczowych wydarzeń z historii Polski związanych z walką i męczeństwem, a także wspieranie prowadzenia działań naukowych upowszechniających wiedzę na temat tych wydarzeń.
2. Program „Kultura ludowa i tradycyjna”: celem jest wspieranie zjawisk związanych ze spuścizną kultur tradycyjnych, transformacjami (przekształceniami i przemianami) poszczególnych elementów oraz współczesnymi kontekstami ich występowania.
3. Program „Miejsca pamięci i trwałe upamiętnienia w kraju” celem jest wspieranie samorządów w zapewnianiu stabilnej opieki nad najważniejszymi miejscami pamięci, stanowiącymi materialne świadectwo wydarzeń kluczowych dla narodowej tożsamości.
4. Program „Ochrona zabytków”: celem jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne.
5. Program „Ochrona zabytków archeologicznych”: celem jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentację zasobów dziedzictwa archeologicznego oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych.
6. Program „Wspieranie działań muzealnych”: celem jest wspieranie działalności w zakresie opieki konserwatorskiej nad muzealiami, archiwaliai i księgozbiorami, a także - prezentacji zbiorów w postaci atrakcyjnych poznawczo projektów wystawienniczych i wydawniczych.

Ministerstwo ogłasza co roku na swojej stronie internetowej (www.mkidn.gov.pl) rozpoczęcie naboru wniosków. Każdego roku termin naboru wyznaczony jest do 31 stycznia.

Fundusz kościelny Ministerstwa Finansów¹⁶¹

Kościelne osoby prawne mogą co roku ubiegać się o przyznanie dotacji z Funduszu Kościelnego na realizację w zadań z zakresu konserwacji i remontów obiektów sakralnych i kościelnych o wartości zabytkowej. Dotacje na wspomniany cel przeznaczane są na remonty i prace konserwatorskie zabytkowych obiektów sakralnych (w szczególności: remonty dachów, stropów, ścian i elewacji, osuszanie i odgrzybianie, izolację, remonty i wymianę zużytej stolarki okiennej i drzwiowej, instalacji elektrycznej, wodnej, kanalizacyjnej, odgromowej). W szczególnie uzasadnionych przypadkach może nastąpić finansowanie z Funduszu Kościelnego remontu ruchomego wyposażenia obiektów sakralnych (takich jak np.: instrumenty muzyczne, dzwony) oraz stałych elementów wystroju wewnątrz (takich jak np.: ołtarze, polichromie, freski, posadzki).

11. Realizacja i finansowanie przez gminę zadań z zakresu ochrony zabytków

Lp.	Zadania	Okres realizacji
1.	prorowadzenie prac rewaloryzacyjnych przy zieleni i prac porządkowych na zabytkowych cmentarzach znajdujących się w zasobach komunalnych (cmentarze w Benowie, Barcicach, Jarzębinie, Klecewko, Ryjewie, Tralewie i Trzcianie)	2024-2027

¹⁶⁰ <https://www.gov.pl/web/kultura/programy-2023> [strona Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, dostęp: 20.11.2023 r.];

¹⁶¹ <https://www.gov.pl/web/mswia/fundusz-kościelny> [strona Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, dostęp: 27.10.2023 r.].

2.	współfinansowanie remontów przy obiektach zabytkowych będących współwłasnością gminy Ryjewo (w Klecewku, Pułkowicach, Ryjewie, Watkowicach Małych, Watkowicach)	2024-2027
3.	dofinansowanie prac rewaloryzacyjnych przy obiektach nie będących własnością gminy na podstawie uchwały o udzielaniu dotacji na prace remontowo-konserwatorskie przy zabytkach ruchomych i nieruchomych, w tym na zabezpieczanie obiektów zabytkowych przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą (montaż instalacji przeciwpożarowej i alarmowej, zabezpieczeń przeciw włamaniom, znakowanie i ewidencjonowanie zabytków ruchomych itp.)	2024-2027
4.	promocja najcenniejszych zabytków gminy, w szczególności obejmująca charakterystyczne zabytki świadczące o ich odrębności i specyfice (m.in. zabytki pomenonickie), w tym opracowanie mapy zabytków gminy	2024-2027
5.	organizacja i wspieranie realizacji konkursów, wystaw i innych działań edukacyjnych związanych z dziedzictwem kulturowym gminy	2024-2027
6.	współpraca z gminami sąsiednimi w kierunku utworzenia regionalnych szlaków turystycznych (np. pieszych, rowerowych, konnych, samochodowych, wodnych) promujących dziedzictwo kulturowe gminy	2024-2027
7.	udostępnianie informacji o zabytkach gminy na stronie internetowej gminy	2024-2027
8.	aktualizacja Gminnej Ewidencji Zabytków	2024-2027